

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE
ARAŞTIRMA MERKEZİ

**OĞUZ-TÜRKMEN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(OTAD)**

**JOURNAL OF OGHUZ-TURKMAN
RESEARCHES (JOTUR)**

**II/1
(HAZİRAN)**

BİLECİK /2018

DergiPark
AKADEMİK

OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Dergi

Haziran ve Aralık Aylarında yayımlanmak üzere yılda iki defa çıkmaktadır.

ISSN: 2618-6543

Sahibi

BŞEÜ Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü Adına
Yönetim Kurulu Üyesi

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Basım Yeri

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Gülümbe / BİLECİK

Yayın Tarihi

Haziran 2018

Baskı Türü: pdf

Yazışma Adresi

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü F Blok Kat: 2, No:
217 (Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü)
Gülümbe/BİLECİK

Tel: 0 228 214 17 47

Editörler

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD):

Scientific Indexing Services (SIS), Academic Resource Index (ARI) ve International
Scientific Indexing (ISI) de taranmaktadır.

Yayın Kurulu /Editorial Board

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK (Trakya Üniversitesi)

Prof. Dr. Bülent YILMAZ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa KOÇ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Salim KOCA (Gazi Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa BAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ali YİĞİT (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Yakup ÖZTÜRK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Danışma ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Gazanfer PASHAYEV (Azerbaycan)

Prof. Dr. İbrahim TAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)

Prof. Dr. Khaled TADMORİ (Lübnan)

Prof. Dr. Mahir NAKİB (Çankaya Üniversitesi)

Prof. Dr. Mavlyuda YUSUPOVA (Özbekistan)

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALİN (Türk Dil Kurumu Başkanı)
Prof. Dr. Oguljeren HAJIYEVA (Türkmenistan)
Prof. Dr. Omar TADMORI (Lübnan)
Prof. Dr. Ömer KAZANCI (Irak)
Prof. Dr. Salim KOCA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Yirmidokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SHAMIL (Azerbaycan)
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Pınar ÜLGEN (Gaziosman Paşa Üniversitesi)
Doç. Dr. Oktay Selim KARACA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tarana HASHIMOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seda Y. VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selma G. ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Dauood REZAEI (İran)
Dr. Ablet SEMET (Almanya)
Dr. Efzaladdin ASGAROV (Azerbaycan)
Dr. Masoumeh KHANZADEH (İran)
Dr. Uwe BLÄSING - (Hollanda)
Dr. Yakhshikhanim NASIROVA (Azerbaycan)
Dr. Yong Söng Lİ (Güney Kore)
Dr. Zulfiyya VALIYEVA (Azerbaycan)

Yayın İlkeleri

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi temelde Türk dünyası üzerine yapılan bütün çalışmalarla ilgili araştırma-inceleme, olay analizi, haber, makale, çeviri, kitap tanıtımı, kritik, anı, gezi-gözlem, Türk Dünyası izlenimleri, yurt dışında yaşayan Türk toplulukları hakkında yazılan yazıları yılda iki defa olmak üzere yayınlamak amacıyla kurulmuştur.

Dergide yayımlanan bütün yazıların etik, ilmi, fikri, adli tüm sorumlulukları yazarlara aittir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisinde yayınlanmış bir çalışmanın başka bir yayın adı altında yayınlanmış olması bilimsel etik kurallarının ihlali sayılır.

Yayımlanmak üzere dergimize gönderilen bilimsel çalışmalar iki hakem tarafından verilen yayımlanabilir onayından sonra yayınlanacak aksi halde yayınlanmayacaktır.

Dergide yayınlanacak olan makalelerin bilim dili, Arapça, Farsça ve İngilizce yazılan çalışmaların dışında Türkçedir.

Dergide yayınlanacak olan makaleler 50 sayfadan fazla olmamalıdır.

Çevirisi yapılan yabancı dildeki metinlerin uzunluğu 70 sayfayı geçmemelidir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi tarafından yayınlanan makaleler, derginin yayın kurulunun vereceği yazılı izin haricinde başka bir yayında kullanılmaz.

Dergide yayınlanan çalışmaların izinsiz olarak ayrı basımı, tıpkı basımı veya ticari amaçlarla kullanılması durumunda Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisi kanuni haklarını kullanmakla yetkilidir.

Yazım Kuralları

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde gezi, gözlem ve tanıtım yazıları hariç yayınlanan makale çalışmalarının Türkçe ve İngilizce özet kısımlarıyla beraber beşer adet anahtar kelimeye sahip olmalıdır.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda kaynak gösterme şekli makale yazarına bırakılmıştır.

Kaynaklar yazar soyadı, tarih ve sayfa numarası şeklinde gösterilmelidir.

Kağıt boyutu 16,3 x 23,5 ebatında, yazı karakteri Garamond 12 punto, dipnotlar Garamond 10 punto olmalıdır.

Dergide yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda resmi web siteleri haricindeki siteler kaynak olarak gösterilmemelidir.

Editör dergide yayınlacağı metinlerdeki resimler ve grafikler üzerinde dizgi amacıyla değişiklik yapma hakkına sahiptir.

Editör makale üzerindeki imla hatalarının düzeltilmesiyle ilgili sorumluluk hakkına sahip değildir.

Hakem onayından geçmeyen makaleler sahiplerine iade edilmez.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç Dr. Ali SHAMİL (Azerbaycan)

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Pınar ÜLGEN (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ramin SADIKOV (Bayburt Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Seda YILMAZ VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER 7

MAKALELER 9

Abdulhalik BAKIR

Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında Merv Şehrinin Fizikî Yapısı ile İlgili Bir Değerlendirme / *An Assessment Related to the Physical Structure of Merv In The Light of the Impressions of Medieval Geographers* 10

Seide KULİYEVA

Özbekistan`da Yaşayan Azerbaycanlı Toplumunu: Tarihsel-Demografik Araştırma / *Uzbekistan's Azerbaijani Community: Historical-Demographic Research*.....27

Naile ASKER

Köroğlu ve Türk Destancılık Geleneği / *Koroglu and Turkish Storytelling Tradition* 53

Abdulhalik BAKIR / Süleyman PEKİN

Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer / (Şehrin Modern Tarihi ve Kültürüne Bir Bakış) 64

Ahmet ALTUNGÖK

İpek Yolu Üzerinde Mübadele Aracı Olarak Kullanılan Gümüş Eşyalar / *Silver Goods as an Exchange Tool on the Silk Road*..... 117

Sadık Emre KARAKUŞ

XIX. Yüzyıl Başlarında Edirne Mahkemesi ve Çalışma Düzeni / *Edirne Court and Working Order in the Beginning of 19th Century* 141

ÇEVİRİLER..... 175

Yakut el-Hamevî / Çev. Abdulhalik BAKIR

Bağdat Şehri..... 176

Ömer Abdusselam TEDMÛRÎ / Çev. Abdulhamit DÜNDAR

Selçuklular ve Trablusşam'daki Benî Ammâr ile İlişkileri: Avrupa'da Haçlı Hareketinin Habercileri..... 200

MAKALELER

Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında Merv Şehrinin Fizikî Yapısı ile İlgili Bir Değerlendirme

An Assessment Related to the Physical Structure of Merv In The Light of the Impressions of Medieval Geographers

Abdulhalik BAKIR*

Özet

Bilindiği gibi şehirler, insanlık tarihinin uygarlık beşikleridir. Orta Asya'nın gözbebeği Merv çok eski bir şehir olmasından dolayı bir çok medeniyetin odak noktası olmuştur. Bu şehir stratejik konumu ve coğrafyası açısından da önemli bir yere sahiptir. Ortaçağlarda özellikle Türklerin hâkim olduğu dönemlerde Merv, önemli bir ticaret kenti haline gelmiştir. Çalışmamızda incelediğimiz dönem, ağırlıklı olarak Türk devletlerinin Merv'de hâkim olduğu bir dönemdir. Bu dönemde şehir imar faaliyetleri yönünden önemli gelişmeler kaydetmiştir. Ortaçağ coğrafyacılarının şehrin fiziki yapısıyla ilgili sunmuş oldukları bilgilerden, şehrin surları, hamamları, mahalle ve caddeleri, medrese ve camileri, köşk, saray ve konutları ve diğer kurumları hakkında genel bir tablo çizmek mümkün olmaktadır. Biz bu çalışmamızda, Ortaçağ coğrafyacılarının Merv hakkında sunmuş oldukları bilgilerle diğer tarihsel kaynak ve araştırmaların vermiş olduğu bilgileri değerlendirerek anılan şehrin fiziki yapısını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Ortaçağ, Merv, Ortaçağ Coğrafyacıları, fiziki yapı,

Absract

---

* Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü:abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

As is known, cities have performed a duty as cradle of civilization through the human history. Merv, pupil of Middle Asia, had become a focus point of many civilizations, because it's a age-old city. This city has an important place in history with regard to its strategical and geographical position. Throughout middle ages, especially when Turks dominated, Merv become an important commercial town. The era which we have examined here, is an era in which medieval Turkish states mainly dominated in Merv. In this era, in Merv many important improvements took place in respect of construction activities. From the informations presented by medieval geographers relating to physical structure of this city, it is possible to paint a picture about city walls, its baths, its quarters and streets, *madrasabs* and mosques, mansions, palaces and projects and others institutions. We, in the present paper, will try to set forth the physical structure of the aforesaid city, by evaluating the informations about Merv given by medieval geographical and those about that city given by historical sources and researchs.

Key Words: Medieval, Merv, Medieval Geographer, Physical Structure.

Giriş

Şehirler, insanlık tarihinin uygarlık beşikleridir. İnsanlar tarihin en eski devirlerinden beri daha rahat yaşam sürmek ve doğa olayları da dahil dış etkenlerden korunmak amacıyla barınmaya, bunun devamında da konut yapımına ve bayındırlık işlerine önem vermişlerdir. Bütün bu faaliyetler sonucunda dünyanın her yerinde küçüklü büyüklü şehirler kurulmuştur. Orta Asya'nın gözbebeği Merv şehri de diğer şehirler gibi, aynı amaç ve uygar çabayla kurulmuş ve zamanla birçok medeniyetin odak noktası haline gelmiştir¹. Merv ayrıca, stratejik konumu ve coğrafyası açısından da çok

---

* Bu çalışma, An Assessment Related to the Physical Structure of Merv in the Light of the Impressions of Medieval Geographers başlığı altında, *Materials Scientific Conference Thousand-year Sources of Buildingculture of Turkmenistan* adlı Uluslar arası Sempozyumda (Ashgabat-Mary, November 13-14, Ashgabat 2013) sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

**Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Merv şehri uzun tarihi boyunca bir çok devlet ve medeniyete beşiklik yapmıştır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Persler, Sâsânîler, Hz. Osman dönemi, Hz. Ali Dönemi, Emevîler, Abbasîler, Tâhirîler, Sâmânîler, Gaznelîler, Selçuklular, Harizmlîler, Oğuzlar,

önemli bir yere sahiptir. Zira burası, Orta Çağların ekonomik atar damarı durumunda olan tarihî İpek Yolu üzerinde bulunuyordu. Bu nedenle de Merv özellikle Türklerin hâkim olduğu dönemlerde, önemli bir ticaret kenti haline gelmiş ve burası imar faaliyetleri yönünden de önemli gelişmeler kaydetmiştir². Ortaçağ coğrafyacılarının şehrin fiziki yapısıyla ilgili sunmuş oldukları bilgilerden, şehrin kalesi, hükümet konağı, surları, kapıları, nehirleri, gelişmiş su şebekesi, barajı, havuzları, pınar ve vadileri, önemli şehir ve bölgelere giden yolları, hamamları, otelleri, ribatları, vakıfları, mezarlık ve yatırırları, mahalle ve caddeleri, çarşıları, medrese ve camileri, kütüphaneleri, hapishanesi, köşk, saray ve konutları, köyleri ve diğer kurumları hakkında genel bir tablo çizmek mümkün olmaktadır. Biz bu çalışmamızda, Ortaçağ coğrafyacılarının Merv hakkında sunmuş oldukları bilgileri değerlendirerek şehrin fiziki yapısını ortaya koymaya çalışacağız.

Merv Şehrinin Ortaçağdaki Fizikî Özellikleri

Erken dönem Ortaçağ coğrafyacılarından olan İbn Hurdazbih, Merv şehrinin fizikî yapısıyla ilgili çok az bilgi vermiştir. Anılan coğrafyacı, şehirde bir kale ve buradan çıkan iki yol bulunduğunu bildirdikten sonra, bunlardan birinin Şaş'a ve Türk ülkelerine, diğerinin ise Belh ve Toharistan'a gittiğini anlatmaktadır³.

IX. yüzyıl tarihçi ve coğrafyacı olan el-Ya'kubî, Merv şehri hakkında güzel ve doyurucu bilgiler vermiş, ancak burada yaşayanların içme suyunun akan pınar ve vadilerden temin edildiği bilgisi dışında, nedendir bilinmez şehrin fizikî yapısından hiç söz etmemiştir⁴.

Moğollar, Timurlular, Şeybânîler, Safevîler, Ruslar, Türkmenler. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Merv Maddesi, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 222-223.

² Merv şehrinin Ortaçağda ipek üretimi ve ticaretindeki şöhreti hakkında bkz. Eliyahu Ashtor, *Geç Ortaçağlarda Orta Doğu'nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak)*, (Çev. Abdulhalik bakır, Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 527.

³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 35-36.

⁴ el-Ya'kubî, *Kitabu'l-Büldân*, Leiden, 1892, s. 279.

Yine IX. yüzyıl coğrafyacılarından olan İbnu'l-Fakîh el-Hemezânî, Merv şehrinin, Bâbil (Irak'ın güneyinde), Ebrayîn (Musâ kavminin topraklarında) ve Efrak (Hindistan'da) şehirleriyle birlikte, Tahmures⁵ tarafından inşa edilerek buraya yiyecek ve içecek satılan bir çarşı kurulduğunu; ayrıca o dönemlerde şehirde, Key Merzübân adında ilginç bir bina bulunduğunu, ancak Merv halkı

---

⁵ İbnu'l-Belhî onun hayat hikâyesini şöyle anlatmaktadır: “Tahumers bin Vivencehan; kendisi Tahmures-i Zeynavend olarak bilinir. Zeynavend “kâmil salah” sahibi anlamında kendisi için söylenen bir lakaptır. Nesebi önceki konuda Huşeng ile beraber aydınlatıldığı şekildedir. İlim ve adalet sahibi bir padişah olup, kendi zamanının en güçlü insanıydı. Yüce yaratıcıya karşı zikre şayan bir itaate sahipti. Adalet ve salah ehlini gözetmede ve müfsitlerin başını ezmede atası Huşheng'in siretini takip etmiştir. Fars yazısını ilk ortaya çıkaran kişi kendisidir. Padişahlara mahsus ziynet eşyaları ihdas etmiştir. Atları binek hayvanı olarak kullanma, doğan gibi yırtıcı kuşları ev hayvanlarını yakalamak için kullanmada ve yükleri taşınması için dört ayaklı hayvanları kullanma adetlerini ortaya çıkarmıştır. Yün ve kıldan elbise ve halı yapılmasını ihdas etmiş ve Merv kuhendez'ını (kalesini) bina etmiştir. Aynı şekilde İsfahan'da bulunan iki eski yapıtı vardır ki onun eserlerindedir. Bunlardan birisi Mihrin adı verilen binadır ve içinde bulunduğu bölgeyi kendi adıyla anarlar, ikincisi de bugün İsfahanlıların “yedi halka” adını verdikleri Sareveyh'dir. Bu bina İsfahan şehristan'ında bulunmakla beraber bir suyun ortasındadır ve bu güzel tatlı suyun kaynağının nereden çıktığı bilinmemektedir. Rüknüddeve Himartekin bu binanın tepesini sökerek üstüne bir köşk yaptırmıştır. Bunun yanında Tahmures zamanında putperestlik ortaya çıktı. Büyük bir veba salgını ortaya çıkmıştı ve azizlerden her birini kenara atıyordu. Böylece bunların anısını canlı tutmak için büyüklerin suretleri yapıldı ve bu gelenek sürekli hale getirildi. Kendilerinden sonra gelen çocukları anne ve babalarından gördükleri bu işi adet haline getirdiler. Daha sonraları bunlara tapmaya başladılar. Bunlar, Aziz olan Allah'ın yardımıyla bizlere şefaahat bahşederler demeye başladılar. Bu daha çok Hint ülkesinde yaygınlaştı. Farslıların iddiasına göre, oruç tutma âdeti onun zamanında ortaya çıkmıştır. Kıtık dönemlerinde bağışta bulunan bazı kimseler günde iki defa yemiş oldukları yemeklerinin sayısını bire indirerek diğerini dervişlere bağışladılar. Bunu bir çeşit ibadet olarak sayıyorlardı. Allah peygamberlerini gönderdikten sonra onlara bunu farz kılarak bir ibadet haline getirdi. Allah'ın emriyle kullarının üzerilerindeki yükü hafifletip bunu birkaç günle sınırlayıp her millet için tayin ettiler. Tahmures otuz yıl tüm dünyaya hükmetmiştir. Ölümünden sonra çocuğu olmadığı için saltanat kardeşine geçti.”. Bkz. İbnu'l-Belhî, Farsnâme, (Çev. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 38-39.

tarafından bir tılsım olarak inanılan bu binanın daha sonra yıkılıp ortadan kalktığını belirtmektedir⁶.

X. Yüzyıl coğrafyacılarından el-İstahrî, kendinden önceki coğrafyacılar farklı olarak Merv'in fiziki yapısı ile ilgili doyurucu bilgiler sunmuştur. Bu coğrafyacının naklettiği bilgilerden, şehrin kuruluşunun sırasıyla Tahmures ve Zülkarneyn tarafından gerçekleştiğini, buranın dağlardan uzak, düz ve kumu bol olan bir arazide inşa edildiğini, şehirde üç cami bulunduğunu; bunlar arasında Mescid Benî Mâhân⁷ olarak adlandırılan eski caminin şehir kapısında, yeni mescidin ise Macan kanalı üzerinde yapıldığını öğreniyoruz. Şehirde, Abbasî devleti kumandanlarından Ebu Müslim (el-Horasanî) tarafından anılan mescit dışında bir hükümet konağı ve bir çarşı yapılmıştır. Ebu Müslim ayrıca kendisi de dahil emirlerin oturabileceği, genişliği elli beş zirâ' olan ve her kapısı bir eyvana açılan kireçten dört kapılı bir kubbe inşa etmiştir. Şehir kalesinin oldukça yüksek ve şehir kadar büyük olduğu, buna rağmen oraya bir su kanılının ulaştırıldığı, ayrıca burada kavun ve baklagillerin yetiştirildiği bildirilmektedir. Coğrafyacımız tarafından verilen bilgilerden eskiden eski mescit yanında bulunan ve diğer şehirlere nazaran çok temiz olan şehir çarşısının, Ebu Müslim (el-Horasanî) döneminde, Mâcân (Mâhân) kanalı üzerine taşındığı anlaşılmaktadır. Ortaçağda Hürmüzferre ve Macân adında iki nehir, Merv şehrini ikiye bölüyordu ve bu nehirlerin kıyılarında binalar ve köşkler dizilmişti. Anlatılanlara göre bu binalar el-Hüseyn b. Tâhir tarafından inşa edilmişti. Ancak yeni inşa edilen hükümet konağı, mescit cami ve hapishane Mâcân nehri üzerinde idi. Şehir halkının içme suyunu temin ettiği er-Rezîk nehri ise şehir kapısının yanındaki havuzları dolduruyordu. Ancak bütün bu nehirlerin dışında şehirde, Bâbu Sencân mahallesi ahalisinin ve Mâhân oğullarının yararlandığı ve kıyısında Merv merzûbanlarına ait köşkerin yer

⁶ İbn Fakîh el-Hemezânî, *Muhtasar Kitâbu'l-Büldân*, Leiden, 1302, s. 319.

⁷ Bu camii'nin, şehrin Müslümanlar tarafından fethi esnasında inşa edildiği rivayet edilmektedir. Anlatılanlara göre Merv, Hz. Osman'ın Basra valisi ve aynı zamanda Horasan emiri ve İslam ordularının kumandanı Abdullah b. Âmir'in emrindeki kuvvetler tarafından barış yoluyla fethedilmiştir. Bkz. Halife b. Hayyât, *Taribu Halife b. Hayyât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008, s. 210.

aldığı Bas'adâ el-Horasânî denilen bir nehir daha bulunuyordu. Şehre ait bütün bu fizikî yapıyı, iki adet muhkem sur çevrelemekteydi. Bunlardan birisi anılan binaları ve dört nehri, er-Rây olarak adlandırılan öbürü ise şehrin ve dış semtlerinin tamamını tehlikelerden korumaktaydı. Ayrıca şehir merkezinin, Şehir kapısı, Sencân kapısı, Bâlin kapısı ve Der-i Meşkân kapısı olarak adlandırılan dört kapısı bulunuyordu. el-İstahrî, belirtmiş olduğu Merv şehrinde bulunan ve adı geçen dört nehri besleyen Mergâb adında büyük bir nehirden de söz etmektedir. Bu nehir ise, Bâmyân⁸ şehrinin arkasından ve Mervürüz⁹ şehrinin yanından geçmekteydi¹⁰.

X. yüzyıl coğrafyacısı el-Makdisî, Merv hakkında kendinden önceki İbnu'l-Fakih ve el-İstahrî'nin bilgilerini tekrarladıktan sonra, akar sularının bol olmasından ve bunun getirdiği sorunlardan söz etmiştir¹¹.

İbn Havkal en-Nasibî, Merv şehri ve bu şehrin fizikî yapısı hakkında en geniş bilgi veren Ortaçağ coğrafyacısı unvanına sahiptir. Bu coğrafyacı, el-İstahrî'nin, Merv şehrinin fizikî yapısı hakkında sunduğu bilgileri olduğu gibi naklettikten sonra, kendi döneminde şehir kalesinin yıkık durumda olduğunu, ayrıca bu sıralarda (H. 580 yılında), şehirde Ebu Müslim (el-Horasânî) tarafından Mâcân nehri üzerinde inşa ettirilen mescit dışında herhangi bir mescit camiinin bulunmadığını, diğer iki mescidin ise harabe durumunda olduğunu belirtmektedir. Coğrafyacının değerli notlarından, şehir çarşısının

---

⁸ el-Cibâl bölgesinde, Belh, Herat ve Gazne şehirleri arasında, birinciden 10, üçüncüden ise sekiz konaklı mesafede yer alan ve korunaklı bir kalesi bulunan bir kasabadır. Yakut el-Hamevî'nin bildirdiğine göre buradaki bir dağda yukarıdan aşağıya doğru oyma yöntemiyle yapılmış dünyada eşi bulunmayan iki heykel bulunur; birine Sürhubud, diğerine ise Hinkbud adı verilmektedir. Burada şu iki âlim yetişmiştir: Ebu Muhammed Ahyed b. el-Hüseyin b. Ali b. Süleyman es-Sülemî el-Bâmyânî ve Ebu Bekr Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Bâmyânî. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, 1977, c. I, s. 330.

⁹ Çalışmamızın konusunu teşkil eden Merv şehriden beş günlük mesafede büyük bir nehir üzerinde yer alan, ancak birinciden daha küçük bir şehirdir. Bu şehirden şu âlimler yetişmiştir: Ebu Bekr Halef b. Ahmed b. Metteveyh el-Meruvürüzî, Ebu Ömer b. Ahmed b. Metteveyh el-Meruvürüzî, el-Fazl b. Ahmed b. Metteveyh el-Meruvürüzî, Ebu Hâmid Ahmed b. Amir b. Yüsr el-Meruvürüzî (bu zat İmam Şâfi'î'nin arkadaşlarındandı), Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Sâlih b. el-Haccâc el-Meruvürüzî (bu zat İmam Ahmed b. Hanbel'in arkadaşıydı). Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. V, s. 112.

¹⁰ Bkz. el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s. 258-261.

¹¹ el-Makdisî, *Absenü't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l-Akâlim*, Leiden, 1902, s. 298-299.

gece gündüz müşterilerine hizmet sunan modern bir görünümde olduğunu öğrenebiliyoruz¹².

İbn Havkal, el-İstahrî gibi, Merv şehrinin nehirleri ve bol olan suları hakkında da geniş bilgi sunmaktadır. Bu coğrafyacı, şehir halkının yararlandığı içme ve diğer ihtiyaçları karşılamak için kullandığı suların, su dağıtım şebekesine sahip olan ve şehirden yarım fersah uzaklıktaki Buhsâb denilen bir köyden temin edildiğini ve burada her mahalle ve semt için bu nehirden meydana getirilmiş bir barajdan, üzerinde, sabit delikler bulunan ağaçtan blokların bulunduğu küçük bir çeşme yapıldığını bildirmektedir. Coğrafyacı ayrıca, toplumun her kesiminin eşit bir şekilde suyunu aldığını, su azaldığında veya çoğaldığında, bu durumun her kesimi aynı oranda etkilediğini de eklemektedir. Anılan su şebekesine bakan bir görevlinin bulunduğunu ve bu görevlinin, Merv'deki ma'üne (erzak yardımı) görevlisinden daha konumlu olduğunu, hatta bu işte on bin kişinin çalıştırıldığını da İbn Havkal'in sözlerinden anlamak mümkündür¹³.

İbn Havkal, Merv'e bağlı, ancak şehirden bir konaklık mesafede yer alan Kuşmeyhen¹⁴ adındaki bir kasabada minberli bir cami mescit, büyük bir nehir, meyve ağaçları, mamur bir çarşı, oteller, ribatlar ve hamamlar bulunduğunu da belirtmektedir. Aynı şekilde anılan şehre bağlı Hürmüzferre, Besenc, Bahirenc, Dendanakan, Karineyn, Bâşân, Bahrak, Sûskân gibi yerleşim merkezlerinde de birer mescit camii bulunduğunu notlarına eklemektedir¹⁵.

Mu'cemu'l-Büldân adlı eserinde, Merv şehrinin her yönüne geniş yer veren ve burada üç yıl ikamet eden XIII. Yüzyıl coğrafyacısı Yakut el-Hamevî, Selçuklu Sultanı Sencer'in topraklarının genişliğine rağmen ikamet etmek için burayı seçtiğini ve mezarının bu şehirde bulunduğunu

¹² İbn Havkal, *Suretü'l-Arş*, Leiden, 1967, s. 434-435.

¹³ Aynı eser, s. 435-436.

¹⁴ Merv şehrinin Amül Ceyhun'a gitmek isteyenler için çöl yönünde yer alan büyük bir köydür. el-Ya'kubî, buranın kuşme'hânî kuru üzümüyle meşhur olduğunu bildirmektedir. Yakut ise buradan birçok âlim yetiştiğini ifade etmektedir. Yine Yakut'un ifadesine göre burayı kum fırtınaları tahrip etmiştir. Bkz. el-Ya'kubî, *Kitabu'l-Büldân*, s. 280; Yakut el-Hamevî, c. IV, s. 463.

¹⁵ İbn Havkal, s. 436-437.

belirtmektedir. Anılan Selçuklu Sultanının mezarının bulunduğu mekanın camiye açılan bir pencereye ve muazzam mavi bir kubbeye sahip olduğu, ayrıca bir günlük mesafeden görüldüğü ve burada sürekli bir şekilde Kur'an-ı Kerim okutan bir vakıf bulunduğu da yine Yakut'un sözlerinden anlaşılmaktadır¹⁶.

Yakut el-Hamevî'nin bulunduğu sırada, Merv'deki sur içerisinde biri Hanefilere, diğeri Şafiîlere ait iki cami bulunmaktaydı ve şehrin Moğollar tarafından uğradığı yıkım dışında herhangi bir problemi yoktu. Hatta burası ilerlemiş bir medeniyet ve kültürün önemli simgelerinden olan çok zengin kütüphanelere sahipti. Yakut'un belirttiklerine göre, şehirde, kitap sayısı ve kalitesi yönünden dünyanın hiçbir yerde bulunmayan on adet kütüphane vardı. Bunlardan ikisi camide bulunuyordu. On iki bin ciltlik kitap kapasitesine sahip olan ve el-Aziziyye adını taşıyan kütüphane, Azizüddin Ebu Bekr Atîk ez-Zencanî veya Atîk b. Ebî Bekr adında bir kişi tarafından buraya vakfedilmişti. İkincisi ise kim tarafından kurulduğu belli olmayan el-Kamaliyye adını taşıyordu. Şehirde ayrıca Şerefülmülk el-Müstevfî'nin medresesinde bir kütüphane, Nizamülmülk el-Hasan b. İshak'ın medresesinde bir kütüphane, es-Sem'anîlere ait iki kütüphane, el-Amidiyye medresesinde bir kütüphane, geç dönem vezirlerinden Mecdülmülk'e ait bir kütüphane, el-Hâtuniyye medresesindeki kütüphaneler ve ez-Zamiriyye Hanigâhî'na ait bir kütüphane bulunmaktaydı. Yakut el-Hamevî, bilgi vermekte olduğumuz *Mu'cemu'l-Büldân* adlı eserindeki bilgilerin büyük bir kısmını, bu kütüphanelerden ödünç aldığı eserlerden yararlanarak yazdığını da belirtmektedir¹⁷.

XII. yüzyıl coğrafyacılarından el-İdrisî¹⁸ ve XIII. yüzyıl coğrafyacılarından el-Kazvinî¹⁹, Merv şehrinin fizikî yapısını, kendilerinden önceki ortaçağ coğrafyacıların bilgileri ile örtüşen bilgiler sunmuşlardır. Bu

¹⁶ Bkz. Yakut el-Hamevî, c. V, s. 114.

¹⁷ Aynı eser, c. V, s. 114.

¹⁸ eş-Şerifu'l-İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâke fi İbtirâki'l-Âfâk*, Kahire, (Trz.), c. I, s. 476-477.

¹⁹ el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.), s. 456-460.

nedene de bir nevi alıntı görünümünde olan bu bilgileri burada tekrarlamak istemiyoruz.

Geç Ortaçağ coğrafyacılarından olan el-Müstevfi, Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Merv şehrinin çevresine 12300 adımlık muazzam bir sur yaptırdığından söz etmektedir. Bunun dışında anılan coğrafyacı, şehrin, XIV. yüzyılın sonlarında yani Timur Bey zamanında, bayındırlık yönünden eski parlak yıllarına döndüğünü belirtmektedir²⁰. Hatta 812 (1409) yılında Timurlu hükümdarı Şahruh'un, Merv'in büyük bir kısmını yeniden inşa ederek burayı yaşanır bir yerleşim merkezi haline getirdiğini öğreniyoruz²¹. 821 (1418) yılına gelindiğinde, mimari açıdan şehir tamamen eski durumuna dönmüştür²².

Değerlendirme ve Sonuç

Bir şehir, hangi çağda ve kim tarafından kurulursa kurulsun ve hatta coğrafi özelliği, dinsel, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı, nüfus potansiyeli, kurumları ve uygarlık düzeyi ne olursa olsun, günümüze kadar gelen tarihsel kalıntıları ve bilgi birikimi olarak tarihsel ana kaynaklara veya kroniklere yansıtılması bakımından ya şanslı ya da şanssız bir şehir sıfatından kurtulamaz. Şehirlerin bu yazgısı, insanoğlunun yeryüzündeki yaşam macerasının başlamasından beri devam eden zikzaklı veya daha açık bir ifadeyle inişli çıkışlı yazgısı gibi bir şeydir. İşte tarih sahnesinde iyi ve meşhur bir yer edinen Merv şehri de böyle bir yazgıyı tatmak zorunda kalmıştır. Başka bir deyişle Merv şehri, ortaçağ serüveninde tanınma ve tanıtılma bakımından ne yazık ki, şanslı şehirler arasında değil, şansızlar arasında yer almaktadır²³.

---

²⁰ Bkz. Guy Le Strang, *Büldânu'l-Hilâfeti'ş-Şarkıyye*, (Arp. Terc. Beşir Fransis, Gorgis Avvad), Beyrut, 1985, s. 445.

²¹ Aynı eser, s. 445.

²² Aynı eser, 445.

²³ Ortaçağ coğrafya eserlerinin taşıdıkları bilgiler yönünden şanslı şehirlerden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Mekke, Medine, San'a, Aden, Bağdat, Musul, Basra, Kufe, Medain, Tebriz, Buhara, Semerkant, İstanbul, Bursa, Diyarbakır, Konya, Halep, Dimaşk, Kudüs, Kahire, İskenderiye, Kayrevan, Kurtuba, İşbiliyye, Gırnata. Anılan bilgiler yönünden şansız olanlar ise şunlardır: Taif, Vasıt, Samarra, Hama, Humus, Rakka, Kerkük, Erbil, Mardin, Harput (Elazığ), Trabzon, Malatya, Tarsus, İzmir, Rey, Kabil, Gence, Barka, Tunus, Merv. Anılan her iki kategorideki şehirlerle ilgili bilgi için şu çalışmalarımıza bakınız: Abdulhalik

Bize göre bu olumsuz durum, Merv'in kusurundan ziyade, onun hakkında bilgi veren Ortaçağ coğrafyacılarının bir nevi ihmalinin veya farklı bakış açısının veyahut kendilerinden önce yaşamış olan coğrafyacıların bilgileriyle yetinmelerinin ve bilgi tekrarına başvurmalarının bir sonucudur.

Şehrin fiziki yapısıyla ilgili bilgilerin azlığının ve detayların bulunmamasının sebeplerini, biraz da ortaçağ boyunca savaşlar esnasında uğramış olduğu yıkımlara bağlamak gerekir. Zira buranın, tarihi İpek yolu üzerinde bulunması, yani çok işlek bir uluslar arası ticaret transitinin ve atmosferinin merkezi durumunda ve aynı zamanda nehirleri açısından önemli içme suyu kaynaklarına sahip olması nedeniyle sıklıkla devletlerin saldırısına maruz kalmıştır. Bunların en korkuncu ise Moğol saldırıları olmuştur. Bu esnada Merv şehri, biri Cengizhan, ikincisi de Hülagü Han tarafından olmak üzere, diğer Türk-İslam dünyası şehirleri gibi, büyük bir yıkıma maruz kalmış

Bakır, "Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", *T. C. Diyarbakır Valiliği I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848; Abdulhalik Bakır, "Türkmen Şehri Musul'un Geç Ortaçağlardaki Fiziki Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 1 Temmuz 2010, Bornova-İzmir, s. 55-76; Abdulhalik Bakır, "Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", *F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2008, Cilt: VI, Sayı: 1, Elazığ 2009, s. 27-76; Abdulhalik Bakır, "Yakut el-Hamevi'nin Antakya Şehri İle İlgili Naklettiği Bilgilerin Değerlendirilmesi", *VII. Antakya Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 11-12 Nisan 2008 (F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Ocak 2009, Cilt: VII, Sayı: 1, s. 1-18.); Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul Şehri", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, (Editör: Prof. Dr. Feridun M. Emecen), İstanbul, 2010, s. 149-174; Abdulhalik Bakır, "İbnu'l-Mücâvir'in Bakışıyla Eyyûbiler Döneminde Aden Şehrindeki Ticaret Hayatı", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 2, Şubat 2011, Bornova İzmir, s. 383-413; Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ Harput'una Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2011, Cilt: 6, Sayı: 1, Tokat, 2011, s. 34-46; Abdulhalik Bakır, "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre", *Dördüncü Uluslar arası Orta Doğu Semineri (İlkeçâğlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, 29-31 Mayıs 2009, (Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Temmuz 2008, Cilt: VI, Sayı: 2, Elazığ 2010, s. 117-143.); Abdulhalik Bakır, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, "Basra Maddesi", İstanbul, 1992, c. V, s. 108-111.

ve yüzyıllar boyunca meydana getirilen mimarisi ve kurumları tahrip edilmiştir²⁴. Özellikle Yakut el-Hamevî ve İbn Hâvkal'ın vermiş oldukları bilgilerden, burada en çok da Merv kalesinin, iki mescit camisinin ve şehrin en önemli uygarlık simgesi olan kütüphanelerinin zarar gördüğünü tespit edebiliyoruz. Bu sıkıntılı dönemden önce şehirde üç yıl kadar ikamet eden Yakut el-Hamevî, Merv şehrinin de bulunduğu bölgelerde Moğol saldırılarının şiddetlenmesi üzerine, acı bir itiraf olarak buradan kaçmak zorunda kaldığını ifade etmektedir²⁵.

Ortaçağ coğrafyacılarının Merv şehrinin fizikî yapısıyla ilgili vermiş oldukları bilgilere bakıldığında, bir şehrin uygarlık simge ve göstergelerinden olan iki simge ve gösterge göze çarpmaktadır. Bunlardan biri, Merv halkının en önemli ihtiyaçlarından olan çağdaş bir su şebekesinin bulunmasıdır, diğeri de şehir halkının kültür düzeyinin yüksek bir seviyede olduğunu gösteren düzenli ve zengin kütüphanelerdir. Merv şehrinin birinci özelliği olan modern su dağıtım şebekesinin bulunması elbette ki, her şeyden önce şehir içinden ve dışından geçen nehirlerin çokluğu ve taşıdıkları suların bolluğu ile alakalıdır. Ancak Orta Asya, Maverâünnehir ve İran coğrafyasında özellikle Türkler tarafından kurulan veya geliştirilen ve yaşatılan şehirlerin hemen hemen bir çoğunda çok gelişmiş su dağıtım şebekelerine rastlanmaktadır. Bunu Semerkant, Buhara ve benzeri diğer şehirler içinde söylemek mümkündür²⁶. Dolayısıyla da biz bunu, Türklerin, insan da dahil canlıların yaşama kaynağını teşkil eden suya ve insan hayatına vermiş oldukları önemle ilişkilendirmekteyiz. Türk şehirlerinde görülen bu uygar gelişme, onların şehircilik sanat ve kültüründe ne kadar usta olduklarını da göstermektedir.

²⁴ Moğolların Merv ve diğer şehirlerde yapmış oldukları yıkımlar hakkında bilgi için bkz. John Andrew, *Son Barbar İstilacılar (Moğol Fetihlerinin Doğu ve Batı Üzerindeki Etkisi)*, (Çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 764-766.

²⁵ Bkz. Yakut el-Hamevî, c. V, s. 114.

²⁶ Yakut el-Hamevî, c. III, s. 247-248; Şeyhu'r-Rebve, *Kitab Nubbetü'd-Dehr fi Acâibi'l-Ber ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988, s. 293; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 471; Guy Le Strang, s. 507. Ayrıca bkz. Richard N. Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, (Çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç), Ankara, 2009, s. 21-22; Osman Aydın, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Semerkant Maddesi, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 481.

Bilgi ve bilgelik kültürünün kaynakları olan kütüphanelere ve fonksiyonlarına gelince, Türklerin Ortaçağda kurduğu ve yaşattığı şehirlerin büyük bir kısmında bu kurumlar akıllara durgunluk verecek boyut ve kapsamdadır. Hele Merv şehri bu alanda Ortaçağın en meşhur ve parlak şehri unvanına sahiptir. Bunu öğrenmek için de Ortaçağda Kur'an ilimleri, tefsir, hadis, fıkıh, tarih ve diğer insanî ve İslâmî ilim dallarında yetişen ve İslam dünyasına eserleriyle hizmet eden onlarca âlim ve edibin hayat hikayesini ve kitaplarını okumak yeterlidir. Bu âlimlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Yahya b. Ya'mer el-Advânî, Dahhak b. Müzâhim, Ubeyd b. Süleyman el-Mervezî, Hasan b. Yahya el-Mervezî, Ahmed b. Ali el-Mervezî, Ebû Bekr el-Kaffâl el-Mervezî, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Ebû İshâk el-Mervezî, Ebû Hâmid el-Mervezî, Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. İshak el-Mervezî, Ebû Tâlib el-Mervezî, Habeş el-Hâsib el-Mervezî, Ali b. Hucr el-Mervezî, Ahmed b. Hammâd el-Mervezî, Şerifuddin Muhammed b. Mes'ûd el-Mervezî, Abdulkerim b. Muhammed es-Sam'ânî el-Mervezî, Ahmed b. Hanbel²⁷.

Kaynaklar

Andrew, John, Son Barbar İstilacılar (Moğol Fetihlerinin Doğu ve Batı Üzerindeki Etkisi), (Çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 762-775.

Ashtor, Eliyahu, Geç Ortaçağlarda Orta Doğu'nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak), (Çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 512-549.

Aydınlı, Osman, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Semerkant Maddesi, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 481-484.

Bakır, Abdulhalik, "Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", *F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2008, Cilt: VI, Sayı: 1, Elazığ 2009, s. 27-76.

---

²⁷ Bkz. Yakut, el-Hamevî, c. V, s. 116; Osman Gazi Özgüdenli, c. XXIX, s. 222-223.

Bakır, Abdulhalik, “Erken Ortaçağlarda Irak’ın Meşhur Şehri el-Hîre”, *Dördüncü Uluslar arası Orta Doğu Semineri (İlkeçâğlardan İslamiyet’in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, 29-31 Mayıs 2009, (Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2008, Cilt: VI, Sayı: 2, Elazığ 2010, s. 117-143.).

Bakır, Abdulhalik, “İbnu’l-Mücâvir’in Bakışıyla Eyyûbîler Döneminde Aden Şehrindeki Ticaret Hayatı”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 2, Şubat 2011, Bornova İzmir, s. 383-413.

Bakır, Abdulhalik, “Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi”, *T. C. Diyarbakır Valiliği I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848.

Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul Şehri”, *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, (Editör: Prof. Dr. Feridun M. Emecen), İstanbul, 2010, s. 149-174.

Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ Harput’una Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2011, Cilt: 6, Sayı: 1, Tokat, 2011, s. 34-46.

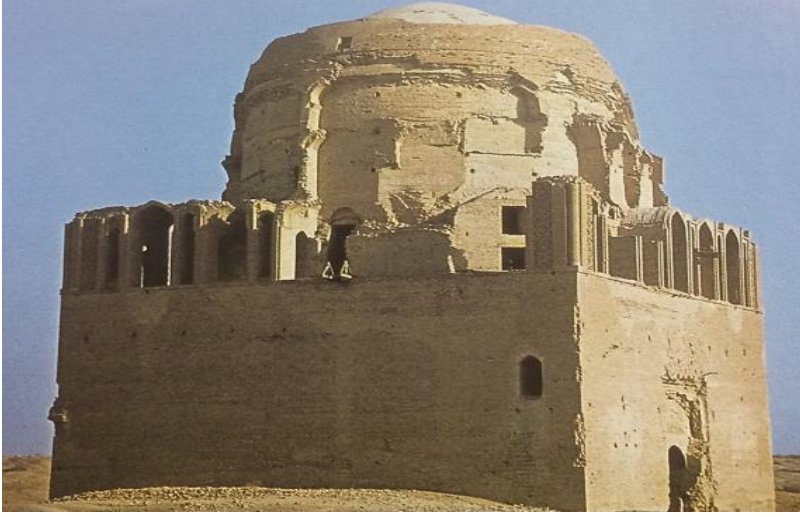
Bakır, Abdulhalik, “Türkmen Şehri Musul’un Geç Ortaçağlardaki Fiziki Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 1 Temmuz 2010, Bornova-İzmir, s. 55-76.

Bakır, Abdulhalik, “Yakut el-Hamevî’nin Antakya Şehri İle İlgili Naklettiği Bilgilerin Değerlendirilmesi”, *VII. Antakya Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 11-12 Nisan 2008 (F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Ocak 2009, Cilt: VII, Sayı: 1, s. 1-18.).

Bakır, Abdulhalik, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, "Basra Maddesi", İstanbul, 1992, c. V, s. 108-111.

- Frye, Richard N., *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, (Çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), Ankara, 2009.
- Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008.
- Hattstein Markus; Delius, Peter; *Islam: Art and Architecture*, Publisher Konemann: Königswinter, 2004.
- İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008.
- İbnu'l-Belhî, *Farsnâme*, (Çev. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 23-148.
- İbnu'l-Fakih el-Hemezânî, *Muhtasar Kitâbu'l-Büldân*, Leiden, 1302.
- el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1927.
- el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbâru'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.).
- el-Makdisî, *Absenü't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l-Akâlîm*, Leiden, 1902.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Merv Maddesi, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 221-222.
- Strange, Guy Le, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Arp. Terc. Beşir Fransis, Gorgis Avvad), Beyrut, 1985.
- eş-Şerifu'l-İdrisî, *Nüzbetü'l-Müşâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, Kahire, (Trz.).
- Şeyhu'r-Rebve, *Kitab Nubbetü'd-Debr fi Acâibi'l-Ber ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988.
- el-Ya'kubî, *Kitabu'l-Büldân*, Leiden, 1892.
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, 1977.

Ekler

EK.1. Merv'de bulunan Sultan Sencer türbesi (Hattstein, Delius; İslam Art and Architecture, s. 365)

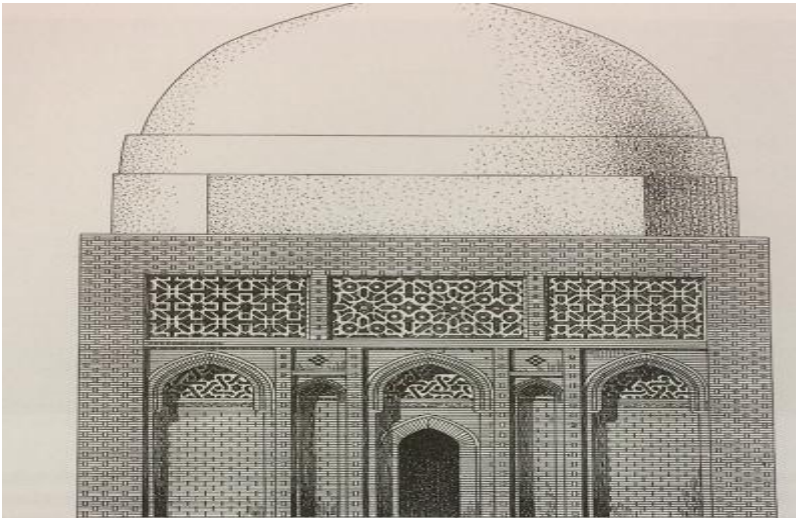

EK.2. MS IX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Abbasi İmparatorluğu. (Hattstein, Delius; İslam Art and Architecture, s. 92)

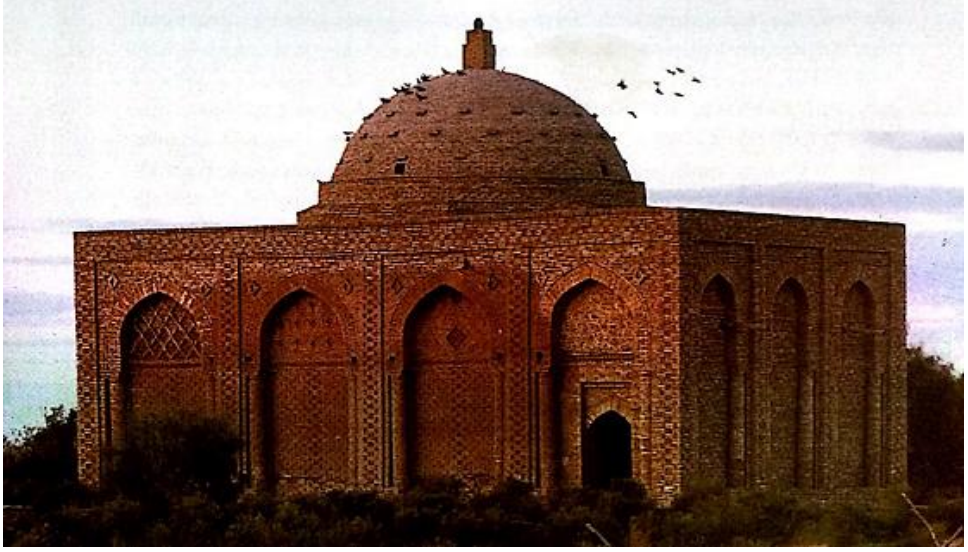

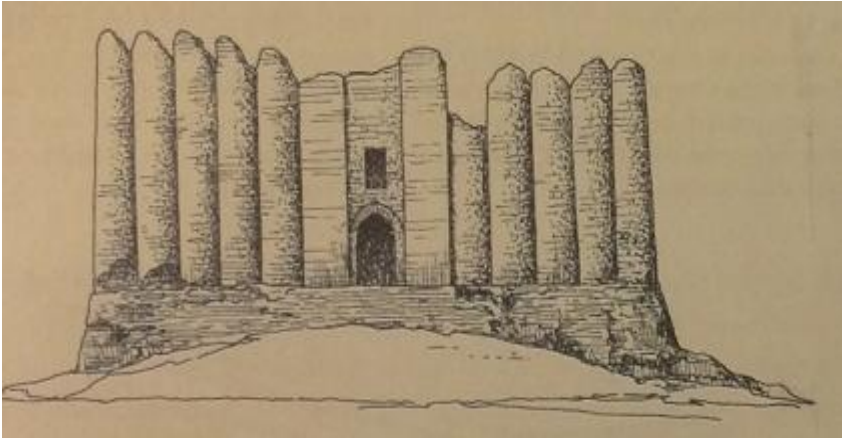
EK.3. Merv'de bulunan Sultan Kale kalıntıları (Hattstein, Delius; İslam Art and Architecture, s. 367)

EK. 4. Muhammed b. Zeyd türbesi. (Hattstein, Delius; İslam Art and Architecture, s. 358)

EK.5. Telhatun Baba Camii'si. (Hattstein, Delius; İslam Art and Architecture, s. 357)

EK. 6. Merv coğrafyası üzerinde bulunan bir saray kalıntısı. (Hattstein, Delius; İslam Art and Architecture, s. 356)

Özbekistan`da Yaşayan Azerbaycanlı Toplumunu: Tarihsel-Demografik Araştırma

Uzbekistan's Azerbaijani Community: Historical-Demographic Research

Seide KULIYEVA*

Öz

Bağımsız Azerbaycan ve Özbekistan Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin gelişmesinde Özbekistan'da yaşayan Azerbaycanlıların önemli bir yeri vardır. Tarihin farklı dönemlerinde bölgeye göç eden Azerbaycanlılar, Özbekistan'ın politik, ekonomik ve kültürel hayatında aktif olarak rol almaktadırlar. Aynı zamanda tarihi, milli, dini ve manevi bağlı oldukları toplumda Azerbaycanlı olduklarını unutmamakta ve bir yabancı olarak kabul edilmemektedirler.

Azerbaycanlılar örgütlenmeğe 20. yüzyılın sonlarında başlamışlardır. O yıllarda Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırısı Özbekistan kamuoyunu hareketlendirmiş ve Azerbaycanlılarla birlikte *Karabağ'a Yardım Komitesi* tesis edilmiştir. Bugün hala Azerbaycan'ın Özbekistan'daki büyükelçiliği nezdinde Haydar Aliyev adına Azerbaycan Kültür Merkezi ve Özbekistan- Azerbaycan Kültür Merkezleri Assosiasiyası bu amaçla faaliyetini sürdürmektedir.

Sovyet döneminde yapılan nüfus sayımından Özbekistan nüfusunun etnik yapısı ile ilgili verileri analiz ederek ülkede yaşayan Azerbaycanlıların sayısını da tespit etmek mümkün olmaktadır. İşte bu kaynaklara göre, Azerbaycanlıların genel olarak Andijan, Fergana ve Semerkant'te yaşadıkları bilinmektedir.

Bu çalışmada yukarıda belirtilen tüm bu hususlar incelenmektedir. Nitekim Özbekistan'da gerçekleştirilen nüfus sayımı bilgileri, Özbekistan ve Azerbaycan'da

---

* Doç.Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih bölümü, Öğretim Üyesi:
SeideQuliyeva@gmail.com

yayınlanmış istatistiksel veriler ve diaspora kuruluşlarının faaliyetine dair araştırmalar bu çalışmanın araştırma konusu olmaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Azerbaycanlılar, Özbekistan, göç, diaspora, Azerbaycan Kültür Merkezleri Assosiasiyası

Abstract

The Azerbaijanis living in Uzbekistan have a significant role in development of the mutual relations between Azerbaijan and Uzbekistan. Azerbaijanis, who have migrated to Uzbekistan in different periods of history, have actively involved in the political, economic and cultural areas of the Central Asian country. Meanwhile, the Azerbaijanis do not forget their roots, they are not considered stranger in Uzbekistan, where they have historical, national, religious and spiritual links as well.

The organization of Azerbaijani community in Uzbekistan began in the late 20th century. In that years, the Uzbek community, which protested Armenia's military aggression against Azerbaijan, created an "Assistance Committee for Karabakh" jointly with Azerbaijanis. At the present, the Azerbaijan Cultural Center named after Heydar Aliyev under the Azerbaijani Embassy in Uzbekistan and the Association of Azerbaijani Cultural Centers of Uzbekistan are operating in the country.

By analyzing the census documents from the Soviet Union period and ethnic composition of the Uzbekistan population, we can clarify the number of Azerbaijanis in the country. Based on to documents, Azerbaijanis in Uzbekistan are mainly settled in Andijan, Fergana and Samarkand.

This article investigates the aforementioned issues based on the census documents in Uzbekistan, as well as the statistical bulletins published in Uzbekistan and Azerbaijan and the research materials of diaspora organizations' activities.

Key words: Azerbaijan, Azerbaijanis, Uzbekistan, migration, diaspora, Association of Azerbaijani Cultural Centers

Giriş

1991 yılında bağımsızlığını yeniden kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti, dünyanın farklı ülkelerinde yaşayan Azerbaycanlıların siyasi merkezi olmuştur.

Nitekim kısa bir süre içerisinde Azerbaycan dışında yaşayan Azerbaycanlılar anavatanla ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Kuşkusuz bu ilişkiler, yaşadıkları ülkelerle Azerbaycan arasındaki ilişkilerin gelişimine de katkı sağlamıştır. Dolayısıyla karşılıklı ilişkilerin başlamasıyla birlikte, Azerbaycanlıların örgütlenmesi ve diaspora faaliyetleri de başlamıştır. Hal böyle olunca Azerbaycanlıların yurtdışına göç etme nedenleri ve niçin göç ettikleri üzerine bilimsel araştırmalar hız kazanmıştır.

Aslında tarihi Azerbaycan topraklarında yaşayan nüfusun toplu göçü birkaç aşamada gerçekleşmiştir. Farklı dönemlerdeki bu göçlerin sebepleri askeri-siyasi olaylar, doğal afetler ve sosyal talepler (emek ve eğitim göçü) olmuştur.¹ Büyük kitlesel göçler ise bölgenin 20. Yüzyılın başlarında Sovyet Rusya'sı tarafından işgalinden sonra gerçekleşmiştir.

Günümüzde Azerbaycan nüfusunun göç etmesinin ve diaspora faaliyetlerinin nasıl olduğunun incelenmesine işte bu aşamadan başlamanın uygun olduğu kanaati yaygındır. Çünkü 1918-1920 yılları arasında faaliyet göstermiş Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Bolşevikler tarafından işgali, hem devlet adamları, hem de nüfusun bir bölümünün ülkeden göç etmesine neden olmuştur. Diğer yandan Sovyetler döneminde Azerbaycan halkı bir yandan baskı ve tehcire maruz kalırken, bir yandan da sanayileşmenin bir sonucu olarak SSCB'nin çeşitli bölgelerine çalışmaya ve eğitim almaya gitmiş, dolayısıyla göç etmek zorunda kalmıştır. Bütün bunların sonucunda Azerbaycanlıların bir kısmının, şimdiki Özbekistan topraklarına göç etmeleri gerçekleşmiştir. Kısacası, Özbekistan'ın Merkezi Asya'daki Azerbaycanlıların esas yerleşim alanlarından birine çevrilmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Özbekistan'da yaşayan Azerbaycanlıların sosyal, politik, ekonomik ve kültürel alanlarda etkilerinin öğrenilmesi için mevcut demografik durumlarının araştırılması büyük önem arz etmektedir. Bu aynı zamanda Azerbaycan devletinin diaspora örgütleri ile ilişkilerinin tesisi bakımından da

---

¹ Azerbaycanlıların yurtdışına göçlerinin aşamaları hakkında bakınız: *Azerbaycan Tarihi*, 7 cilt halinde, Bakı 1993-2003, Elm Yayınevi; *Azerbaycan Diasporu: Büyük Yolun Başlangıcı*, Bakı 2006, Çarşoğlu Yayınevi; *Azerbaycan Diasporu: Ensiklopedik Melumatlar Toplusu*, Bakı 2012, Çarşoğlu Yayınevi.

mühimdir. Zira Azerbaycanlıların diaspora faaliyetlerine aktif olarak katıldıkları ülkelerden biri de Özbekistan'dır ve iki ülke arasında stratejik ortaklık mevcuttur.

Bu çalışmada konunun tarihsel ve demografik yönünü öğrenmek amacıyla Sovyet döneminde ve bağımsızlık yıllarında Özbekistan'da yapılan nüfus sayımı verileri incelenmiş, Özbekistan'ın etnik yapısı da dahil çeşitli istatistiksel bilgiler değerlendirilmiştir.

Azerbaycanlıların Özbekistan`a Göçü Ve Onların Sayısı

Çağdaş Azerbaycan ve Özbekistan'ın asli etnik unsurunun aynı soydan geldiği bilinmektedir. Her iki bölge de uzun bir süre aynı devletin parçası olmuşlardır. Bu nedenle, tarihsel olarak nüfusun karşılıklı göçleri ve iskanı gerçekleşmiştir. Ortaçağ'da Hazar'ın doğusundan batısına doğru göç eden Türklerin bir kısmı Azerbaycan'a yerleşirken, bir kısmı ise Anadolu, Suriye, Irak ve diğer bölgelere kadar gitmişlerdir. Timur'un Azerbaycan'a yürüyüşünden sonra Azerbaycan sanatkarlarının Orta Asya'ya, özellikle Semerkant'a göç ettirilmeleri bilinen tarihi gerçeklerdendir. Diğer yandan kaynakların belirttiğine göre, Buhara ve Hive'nin Nadir Şah Afşar tarafından ele geçirilmesinden sonra bile bölgeye Azerbaycan'dan göçler devam etmiştir.

Hem Özbekistan, hem de Azerbaycan önce 19. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun, ardından da 20. Yüzyılda Sovyetler Birliği'nin işgaline maruz kalmıştır. Bu nedenle her ikisi aynı devletin çatısı altında birleşmiş, bu durum ise iki halk arasında son 200 yıldan bu güne kadar devam eden politik, ekonomik ve kültürel ilişkilere büyük katkı sağlamıştır. Kuşkusuz bu ilişkiler nüfus göçüne de neden olmuştur.

Aslında genel olarak bakıldığında Azerbaycanlıların Özbekistan'a göçleri 20. Yüzyıl boyunca farklı nedenler veyahut olaylar sonucunda gerçekleşmiştir. İlk göçler, Orta Asya'nın Rus işgali altına düşmesinden sonra bölgede petrol rafinerileri ve demiryolları inşaatına başlanması nedeniyle olmuştur. Bu sırada söz konusu alanlarda deneyimli Azerbaycanlılara ihtiyaç yaranmış ve böylece yeni bir göç dalgası gerçekleşmiştir. Nitekim deneyimli Azerbaycanlı uzmanlar Fergana vadisine giderek petrol rafinajına katkıda

bulunmuşlardır. Bu göçler zamanla bölgede ilk derneklerin ve diaspora örgütlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Özbekistan'a gidenler çalışmak için yurttaşlarını da götürmeğe başlamışlardır.² Bunun üzerine Özbekistan, Azerbaycanlıların yaşayabileceği en mühim yerlerden birine çevrilmiştir. Çünkü bölgeye olan tarihi bağlılık, diğer SSCB cumhuriyetlerine kıyasla orada daha rahat yaşamak ve çalışmak için uygun fırsatlar sunmuştur.

Bilindiği gibi Stalin döneminin baskıcı günlerinde yüzbinlerce insan öldürülmüş, yerlerinden sürülmüş, yahut da uzak Sibiryaya sürgün edilmiştir. Haklarında çeşitli suçlamalar olan ve yargılanan binlerce Azerbaycanlı da Özbekistan'a sürgün edilmiştir. Fakat Stalin'in ölümünden sonra suçlarının büyük çoğunluğu beraat etmiştir. Buna rağmen Özbekistan'a sürgün edilmiş Azerbaycanlıların bazıları beraat etmelerine rağmen geri dönmemiş, orada yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

1944 yılında bu kez Gürcistan'da yaşayan binlerce Ahıska Türkleri yurtlarından alınarak Özbekistan'a sürgün edilmişlerdir. Ahıska Türklerinin de büyük çoğunluğu beraat etmelerine rağmen, ulusal-manevi bağlılıkları, elverişli iklim ve coğrafi koşulları nedeniyle Özbekistan'da kalarak hayatlarına orada devam etmişlerdir. Özellikle Taşkent ve Sırderya bölgesinde devlet çiftliklerinde çalışan Ahıska Türkleri, zamanla Özbekistan'da Gürcüstan Azerbaycanlıları olarak kabul edilmiş, ancak nüfus sayım listelerinde Osmanlı Türkleri ve Türkler ile aynı veriler altında gösterilmişlerdir. Bu yüzden 1980'lerin sonundaki etnik çatışmalar sırasında Ahıska Türklerinin önemli bir kısmı Azerbaycan'a sığınmak zorunda kalmıştır.³

1960'lı yıllarda SSCB'deki sanayileşmeye bağlı olarak Özbekistan'a

---

² *Etničeskiy Atlas Uz̄bekistana*, OOFs-Uzbekistan i LIA<R.Elinina>, 2002, s. 15-18, https://web.archive.org/web/20140323151517/http://topreferat.znate.ru/pars_docs/refs/61/60926/60926.pdf, (Erişim tarihi: 02.06.2018)

³ *Azerbaycan diasporu: Ensiklopedik melumatlar toplusu*, s. 286-288; *Etničeskiy Atlas Uz̄bekistana*, s.17, 211, 213, https://web.archive.org/web/20140323151517/http://topreferat.znate.ru/pars_docs/refs/61/60926/60926.pdf, (Erişim tarihi: 02.06.2018).

farklı bölgelerden işçi göçleri olmuş, gidenler arasında Azerbaycanlılar da yer almıştır. Bu arada 1966 yılında Taşkent'te meydana gelen şiddetli depreminin yaralarını sarmak için bölgeye giden Azerbaycanlılardan bazıları daha sonra orada ikamet etmiş ve geri dönmemişlerdir.

Fakat 20. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Özbekistan'a giden göçmenlerin sayısı azalmağa başlamıştır. SSCB'nin yıkılmasından sonra ise daha önceki dönemlerde bölgeye göç etmek zorunda kalmış veya yerleştirilmiş insanlar kendi ülkelerine geri dönmeğe başlamışlardır. Bu konudaki resmi istatistik veriler nüfus dinamiğinin nasıl değiştiğiyle ilgili bize önemli bilgiler sunmaktadır.

Sovyet dönemindeki nüfus sayımı verilerine dayanarak Özbekistan'ın etnik yapısını incelemek ve Azerbaycanlıların sayısını açıklığa kavuşturmak mümkündür:

Tablo 1⁴: Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan'da yaşayan Azerbaycanlıların sayısı⁵

	Özbekistan SSC-nin nüfuzu	Azerbaycanlıların sayısı
1926	5.267.658	21.565
1939	6.271.269	3.645

⁴ Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁵ Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Ekonomiki (RGAE), *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 17 Dekabrı 1926 Qoda. Narodnosti I Rodnoy Yazık SSSR. Tablıça I, Naselenie Po Polu, Narodnosti I Kategoriyam Naselennıx Mest Po Soyuznum Respublikam*, Tom 10, İzdanie ÇSU Soyuz SSR, Moskva, 1928, s.16-17; RGAE, *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1939 Qoda. Naçionalnıy Sostav Naseleniya Po Respublik SSSR*, fond 1562, opısı 336, ed.xr.966-1001; RGAE, *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1959 Qoda. Naçionalnıy Sostav Naseleniya Po Respublikam SSSR*, fond 1562, opısı 336, ed.xr.1566a-1566d; RGAE, *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1970 Qoda. Naçionalnıy Sostav Naseleniya Po Respublikam SSSR*, fond 1562, opısı 336, ed.xr.3998-4185; RGAE, *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1979 Qoda. Naçionalnıy Sostav Naseleniya Po Respublikam SSSR*, fond 1562, opısı 336, ed.xr.6174-6238; Naçionalnıy sostav naseleniya po respublik SSSR 1989, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=4, (Erişim Tarihi: 05.05.2018)

1959	8.105.704	40.511
1970	11.959.582	40.431
1979	15.389.307	59.779
1989	19.810.077	44.410

Sovyetler döneminde ilk nüfus bilgilerini 1926 yılındaki sayımda elde etmek mümkün olmuştur. Nitekim o yıllardaki sayımda Azerbaycanlılar, Türk olarak kayıt altına alınmıştır. Aslında Çarlık rejimi, Rusya'da yaşayan Türkleri,

Osmanlı'da yaşayan Türk nüfustan ayırmak için *Tyurki* ve *Turki* diye adlandırmaya başlamıştır.⁶ (her ikisi de Türkler anlamına gelmektedir) Sovyet dönemindeki nüfus sayımında ise Osmanlı Türkleri, Fergana, Semerkand Türkleri ve Türkmenler ayrı ayrılıkta kayıt altına alınmıştır. Bu bölünmenin, Sovyetler Birliği'nin o dönemde uyguladığı Türk milletlerini bölme politikasının bir parçası olduğu düşünülmektedir. Lakin yine de 1926 sayımında bu yaklaşımın tam uygulandığı görülmemektedir.

1926 yılındaki sayımlarda Azerbaycanlıların, Özbekistan'ın toplam nüfusunun % 0,40'-ını oluşturduğu anlaşılmaktadır. (5.267.658 kişilik nüfusun 21.655'i) Nitekim onların 11.483-ü erkek, 10.082-si kadınlardan ibarettir. 1926 nüfus sayımının avantajlarından biri de illerdeki etnik yapının tam olarak aydınlığa kavuşmasıdır. Bu bilgiler ışığında hem şehir ve köyler, hem de cinsler üzere Azerbaycanlıların sayısı tam olarak belli olmaktadır.

Tablo 2⁷ : 1926 yıl sayım belgelerine göre Özbekistan'da yaşayan

⁶ "Turki", *Ençiklopediçeskiy Slovarı Broqrança i Efrona*. Tom XXXIV (67), SPb.: Semenovskaya Tipo-Litoqrafiya İ.A.Efrona, Sankt-Peterburq 1901, s.204-206; "Tyurki", *Ençiklopediçeskiy Slovarı Broqrança i Efrona*, s.344-347; Vasiliy Bartold, *Soçineniya v 9-ti Tomax: Raboti Po İstoriçeskoj Geografii. Kratkij Obzor İstorii Azerbaydjana*, Tom 3, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1965, s.775-783; Vasiliy Bartold, *Raboti Po İstorii İ Filologii Tyurkskih İ Monqolskih Narodov*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 2002, s.576-595.

⁷ Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur. Şurasını da vurgulamakta yarar vardır: 1926 yılına kadar Özbekistan içinde özerk bir bölge olan Tacikistan sonradan bağımsız bir devlet haline

Azerbaycanlıların vilayetler üzere sayısı⁸

İller	Toplam nüfus	Azerbaycanlılar								
		toplam	erkek	kadın	şehirde			köylerde		
					toplam	erkek	kadın	toplam	erkek	kadın
Andican	794.272	18.437	9.782	8.655	1	1	-	18.436	9.781	8.655
Buhara	389.832	43	18	25	31	15	16	12	3	9
Zarafşan	278.000	34	25	9	-	-	-	34	25	9
Semerkant	526.029	425	236	189	35	28	7	390	208	182
Taşkent	672.289	72	51	21	66	49	17	6	2	4
Fergana	674.106	1.742	930	812	3	3	-	1.739	927	812
Diğer iller	.....	11	10	1	5	5	-	6	5	1
Tacikistan Özerk Bölgesi **	827.083	801	431	370	10	9	1	791	422	369
Özbekistan Cumhuriyeti'nin nüfusu	5.267.658	21.565	11.483	10.082	151	110	41	21.414	11.373	10.041

Verilerden de görüldüğü gibi Azerbaycanlılar, genel olarak Andican ve Fergana ilçelerinde yerleşmişlerdir. Nitekim Andican ilçesinde nüfusun % 19,5'sini, Fergana`da ise % 0,25'sini Azerbaycanlılar teşkil etmişlerdir. Onların da 21.565-nin şehirlerde, geri kalanının ise köylerde yaşadığı belli olmuştur. Özellikle bu yerleşim şekli, Azerbaycanlıların ziraatla uğraştıklarına işaret etmektedir. Köylerdeki Azerbaycanlı nüfusun % 53'ü erkek, % 47'si

gelmiştir. Zaten genel olarak bakıldığında Orta Asya'da sınırların belirginleşmesi süreci 1935'lere kadar devam etmiştir.

⁸ *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 17 Dekabri 1926 Goda*, s.16-17.

kadınlardan ibarettir.Kadın ve erkeklerin sayısındaki farkın asıl nedeni, erkeklerin bir kısmının işçi olmasıdır.⁹

Nüfuz sayım verilerine göre tertip ettiğimiz 1 sayılı tablodan görüldüğü gibi, Azerbaycanlıların sayısında 1970 ve 1979 yılları arasında önemli bir artış vardır. Genel olarak, Özbekistan'da Azerbaycanlılar arasındaki doğal artışın yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Sonraki yıllarda Azerbaycanlı sayısındaki düşüş, muhtemelen göç nedeniyle. Nitekim resmi rakamlardan da anlaşıldığı gibi Sovyetler Birliğinin dağılması ve sonrasında Özbekistan'dan göç edenlerin sayısı hayli yükselmiştir. Özellikle 1989'dan 1996'ya kadar 862.292 kişi Özbekistan'dan ayrılmış, 352.685 kişi ise göçmen olarak bölgeye yerleşmiştir. Ülkelerine gidenlerin büyük çoğunun ise Rusça konuşanlar, Kırım Tatarları ve Ahıska Türkleri olduğu ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Göç ve İçişleri Bakanlığının verilerine göre, bağımsızlık yıllarında Azerbaycan ve Özbekistan arasındaki göç hareketleri aşağıdaki şekilde cereyan etmiştir.

Tablo 3: Daimi ikamet için Azerbaycan'a gelen ve Azerbaycan'dan gidenlerin ülkeler üzere dağılımı¹⁰

	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Daimi ikamet için Özbekistan`dan Azerbaycan'a gelenler	7.057	336	142	80	53	58	62	93	68	95	116
Daimi ikamet için Azerbaycan'dan Özbekistan`a gidenler	1.234	144	467	7	3	2	6	27	33	20	23

⁹ *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya, 17 Dekabr 1926 Goda*, s.16-17.

¹⁰ *Azerbaycanın Demografik Göstergileri*, Devlet Statistika Komitesi Yayinevi, Bakı 2017, s. 440.

Tablodan görüldüğü gibi Özbekistan en çok göçü 1990 yılında vermiştir. O yıllarda Özbekistan'da yaşanan olaylar sonucunda Ahıska Türklerinin bir kısmı Azerbaycan'a sığınmak zorunda kalmıştır. Genellikle Özbekistan'la ilgili ülke raporlarında etnik unsur belirtilmediğinden göçmenlerin hangi milletten olduğunu tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Fakat Uluslararası Göç Örgütü'nün raporları, Özbekistan'da yaşanan etnik çatışmaya bağlı olarak, 1989-1992 yıllarında Azerbaycan'a göç eden Ahıska Türklerinin sayısının 48 bin kişi olduğunu teyit etmektedir.¹¹

Son yıllarda Özbekistan'da ne kadar Azerbaycanlı yaşadığına dair bilgiler, Azerbaycan Diaspora idaresinin resmi yayın organı olan Diaspora Dergisinde ortaya çıkmaktadır. Buna göre 2011-2012'de Özbekistan'da 41 bin Azerbaycanlının yaşadığı anlaşılmaktadır. Azerbaycanlılar genellikle Semerkand (yaklaşık 8 bin), Buhara (4 bin), Ceyhun ve Fergana vilayetlerinde yaşamaktadırlar¹².

Özbekistan Nüfusunun Milli Terkibi Ve Onların Milli Kültürel Merkezleri

Özbekistan nüfusunun milli terkinin bilinmesi, bölgeye giden göçmenlerin yasal statüsünün ve kurdukları birliklerin faaliyetlerinin analiz edilmesi için önem arz etmektedir. Nitekim bu analiz sayesinde bölgede ikamet eden Azerbaycanlıların durumu tam olarak anlaşılakta ve ülkedeki mevcut durumları şekillenmektedir.

Çağdaş Özbekistan toprakları, Türk milletlerinin tarih boyu yaşadığı ve devletler kurduğu ana bölgelerden biri olmuştur. Arazinin elverişli coğrafi konumu ve doğal kaynakları çeşitli ulusların bölgeye olan ilgisini artırmıştır. Nüfus verileri bu gerçeği kanıtlamaktadır. Nitekim 1897 yılında Rusya'da yapılan nüfus sayımında Özbekistan topraklarında yaklaşık 70, 1939 yılındaki sayımda 92 (diğer milletler¹³ - 747 kişi), 1970'de 121 (diğer milletler - 2.094

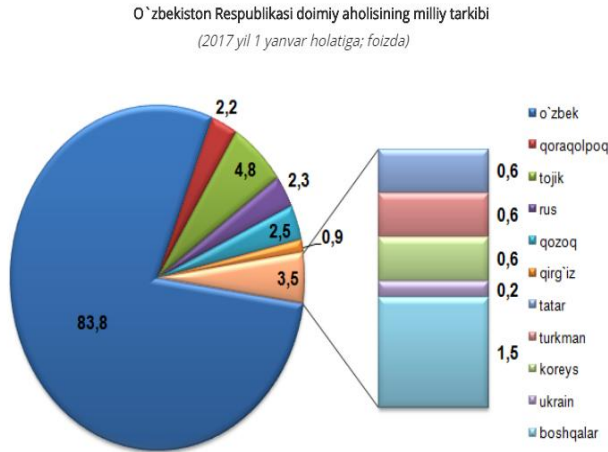
¹¹ *Migraçiya Naseleniya V Stranab SNQ: 1996 q.*, Otçet Mejdunarodnoy Orqanizaçii Po Miçraçii, Technical Cooperation Center for Europe and Central Asia, Geneva 1998, s.23, 29.

¹² *Azerbaycan Diasporu: Ensiklopedik Melumatlar Toplusu*, s.283.

¹³ Tabloda yer alan milletlerden başka etnik dağılımda diğer milletlerin grafiği de vardır ve her zaman, SSCB'deki en küçük sayılı milletler bu grafiğe dahil edilmiştir. Fakat orada hangi

kişi), 1979'da 123 (diğer milletler – 1.415 kişi), 1989'da 127 farklı milletin yaşadığı ortaya çıkmıştır.¹⁴ (diğer milletler – 1.559 kişi) 2002 yılında yayınlanmış Özbekistan'ın Etnik Atlası'nda ise ülkede yaşayan 82 millet hakkında bilgiler verilmiştir.¹⁵ Halen ülkede 136 milletin yaşadığı bilinmektedir. Bu rakamlardaki farklılığın, halkların sayısının değişmesiyle ilgili olduğu tahmin edilmektedir.

Özbekistan nüfusu çokuluslu olmasına rağmen, Özbekler her zaman asil unsur olmuşlardır. Sovyetler Birliğinin ilk dönemlerinde nüfusun % 70'den fazlasının Özbeklerden, % 7'i Tacikler, % 4'ü Kazaklar, % 3'ü Karakalpaklardan oluştuğu görülmüştür. Rusların ise yaklaşık % 5 olduğu

Respublika aholisining 1991-2017 yillarda yosh tarkibida ham sezilarli o`zgarishlar kuzatilgan.

milletlerin olduğunu açıklığa kavuşturmak için yeni kaynaklarla araştırmaları sürdürmek gerekmektedir.

¹⁴ *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1939 Qoda*, fond 1562, opisi 336, ed.xr.966-1001; *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1959 Qoda*, fond 1562, opisi 336, ed.xr.1566a-1566d; *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1970 Qoda*, fond 1562, opisi 336, ed.xr.3998-4185; *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1979 Qoda*, fond 1562, opisi 336, ed.xr.6174-6238; *Naçionalny Sostav Naseleniya Po Respublik SSSR 1989*, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=4. (Erişim Tarihi: 05.05.2018)

¹⁵ Etničeskiy Atlas Uzbekistana, https://web.archive.org/web/20140323151517/http://topreferat.znate.ru/pars_docs/refs/61/60926/60926.pdf. (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

anlaşılmıştır.¹⁶ Fakat Sovyetleşme sürecinde Özbekistan'ın etnik haritasında değişimler meydana gelmiştir. Nitekim sonradan bölgeye gelmiş halkların sayısında artım görülmüş, buna bağlı olarak nüfusun toplam ağırlığı değişmiştir. Özellikle, II. Dünya Savaşı'ndan sonra daha ciddi değişiklikler göze çarpmıştır. Buna bağlı olarak 1959 yılındaki sayımda Özbek nüfusunun düştüğü, toplam nüfusun % 62,2'sine eşit olduğu, Ruslar % 13,5'e, Tatarların ise % 4,9'e yükseldiği gözlemlenmiştir.¹⁷

Özbekistan nüfusunun etnik yapısı¹⁸

(1 Ocak 1917 itibariyle, yüzde olarak)

20. Yüzyılın sonunda meydana gelen bazı olaylardan sonra nüfusun etnik haritasında yerli halkların çoğaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Özbekistan Cumhuriyeti İstatistik Kurumunun 2017 tarihine olan verilerine göre, şuanda nüfusun % 83,8'i Özbeklerden, % 4,2'si Tacikler, % 2,5'i Kazaklar, % 2,3'ü Ruslardan oluşmaktadır. Bu verilerde dikkat çeken bir nokta ise, Azerbaycanlıların sayısının hayli azaldığıdır. Öyle ki, Azerbaycanlılar verilerde bu kez diğer milletler bölümünde gösterilmiştir.¹⁹

Özbekistan'da yaşayan Kırgız, Kazak, Tacik ve Türkmenlerin bölgenin yerli halkları olduğu düşünülmektedir. Özbek halkıyla aralarında ortak gelenek göreneklere vardır, aynı dili konuşmaktadırlar.²⁰ Diğer milletlerin ise çeşitli sosyal ve politik süreçler sonucunda bölgeye yerleştikleri sanılmaktadır. Nitekim I. Dünya Savaşı sırasında bölgeye Polonya ve Baltık'tan göçmenler yerleşmiştir.

Diğer yerleşimcilerin ise 1917 Ekim Devrimi ve Sovyetleşmeden sonra

¹⁶ *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 17 Dekabri 1926 Qoda*, s.16-17.

¹⁷ *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1959 Qoda*, fond 1562, opısı 336, ed.xr.1566a-1566d; *Uzbekiston Umumiy Uyimiz*, Uzbekistan Naşriyet Matbaa İjodiy Uyii, Toşkent 2004, s.19.

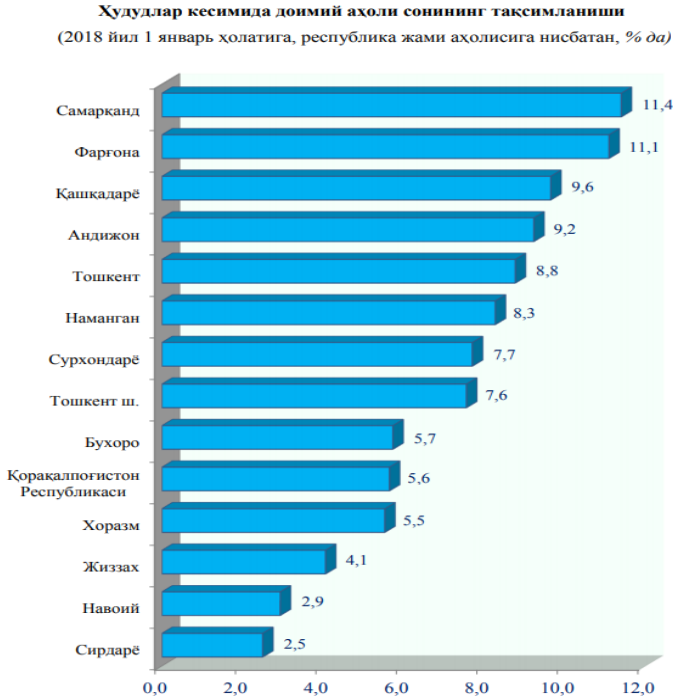
¹⁸ *2017 Yilning Asosiy Iqtisodiy Va Ijtimoiy Ko'Rsatkichlari*, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, <https://stat.uz/uploads/doklad/2017/yanvar-dekabr/uz/demografiya-yanvar-dekabr-uz.pdf>. (Erişim Tarihi:25.05.2018)

¹⁹ *O'zbekiston Respublikasining Demografik Holati*, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, <https://stat.uz/ru/433-analitcheskie-materialy-ru/2055-demograficheskaya-situatsiya-v-respublike-uzbekistan>. (Erişim Tarihi: 20.05.2018)

²⁰ Sovyet baskıcı politikasının sonucu olarak Türk topluluğu Özbek, Kırgız, Kazak, Azerbaycan, Tatar, Türk, Tyurok ve diğer isimlerle anılmaya başlanmıştır.

birlik cumhuriyetlerinden zıraatta çalışmak için Özbekistan'a giden yüksek vasıflı uzmanlardan ibaret olduğu bilinmektedir. Nitekim bunlardan da bazıları bölgeye temelli yerleşmişlerdir ve hayatlarını orada idame ettirmektedirler.

1930'lu yıllarda Özbekistan'a, Koreliler, Kırım Tatarları, Rumlar, Ahıska Türkleri, Kürtler, Balkarlar, Çeçenler, İnguşlar, Kalmıklar tehcir edilmiştir. II. Dünya Savaşı'nda, Özbekistan bir milyondan fazla mülteci kabul eden bir ülkeye çevrilmiştir. Diğer yandan 1966 yılında Taşkent'te meydana gelen depremin hasarını gidermek için gelen çeşitli ulusların temsilcilerinin bir kısmı da temelli olarak oraya yerleşmiştir.²¹ Özbekistan'ın

²¹ *Uzbekiston Umumiy Uyimi*, s.9-21; *Etniçeskij Atlas Uzbekistana*, https://web.archive.org/web/20140323151517/http://topreferat.znate.ru/pars_docs/refs/61/60926/60926.pdf. (Erişim Tarihi:02.06.2018)

daimi nüfusunun bölgeler üzere sayısı²²

(1918 1 Ocak itibariyle, tüm nüfusun oranına, *yüzde olarak*)

Günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti'nin nüfusu 32.653.009 kişidir. Bu nüfusun % 50,6'sı şehirlerde yaşamaktadır. Semerkant, Fargana, Kashkadarya, Andican ve Taşkent nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerdir.²³

Aslında devletin çokuluslu olması ve halkın bölgelerde karışık olarak ikamet etmesi istikrarın korunması adına büyük dikkat ve sorumluluk gerektirmektedir. Bu nedenle çokuluslu yapı, farklı yasaların ortaya çıkmasına ve halkların faaliyetlerinin düzenlenmesine neden olmuştur. Nitekim Özbekistan'daki yasalar çeşitli milletlere dernekler oluşturma ve çalışmalarına, aynı zamanda tüm vatandaşların eşit yurttaşlar olarak aynı haklara sahip olmalarına izin vermiştir. Bu durum Özbekistan Anayasası'nın 18. maddesinde belirtilmiştir. Nitekim o maddeye göre, tüm vatandaşlar cinsiyet, ırk, milliyet, dil, din, kişisel veya sosyal statüleri dikkate alınarak aynı hak ve özgürlüklere sahiptir. Herkes yasalar önünde eşittir.²⁴

Anayasaya ile beraber 1998 yılında kabul edilen Kamu Dernekleri Kanunu da, farklı milletlerin kendi ulusal-kültürel birliklerini oluşturmalarına ve yasalara göre hareket etmelerine izin vermektedir. Bu nedenle Özbekistan'da farklı milletlerin ulusal kültürel merkezleri faaliyet göstermektedir. Onların faaliyetleri kendi tüzüklerine göre düzenlenmektedir. Bu merkezlerden ilki 1989'da kurulmuş, fakat geniş kapsamlı faaliyete bağımsızlıktan sonra başlamıştır. 1992'de 10, 1995'te 72 ve 2004'te 138 kültürel merkezin faal olduğunu gözlemlenmiştir. Bu merkezler ulusların yerleşimine bağlı olarak, hem büyük şehirlerde, hem de illerde ve ilçelerde

---

²² 2017 Yilning Asosiy Iqtisodiy Va Ijtimoiy Ko'rsatkichlari, <https://stat.uz/uploads/doklad/2017/yanvar-dekabr/uz/demografiya-yanvar-dekabr-uz.pdf>. (Erişim Tarihi:25.05.2018)

²³ 2017 Yilning Asosiy Iqtisodiy Va Ijtimoiy Ko'rsatkichlari, <https://stat.uz/uploads/doklad/2017/yanvar-dekabr/uz/demografiya-yanvar-dekabr-uz.pdf>, (Erişim Tarihi:25.05.2018); O'zbekiston Respublikasining Demografik Holati, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, <https://stat.uz/ru/433-analiticheskie-materialy-ru/2055-demograficheskaya-situatsiya-v-respublike-uzbekistan>, (Erişim Tarihi:20.05.2018)

²⁴ Konstituciya Respubliki Uz'bekistan, <http://lex.uz/docs/35869>, (Erişim tarihi: 20.05.2018)

kurulmuştur. Merkezlerin temel hedefleri ve amaçları, ulusları kendi tarihlerine göre yetiştirmek, anadili, edebiyatı, sözlü halk sanatını, ulusal el sanatları ve geleneklerini, milli sporları korumak ve ulusal değerlere sahip çıkmaktır. Ulusal kültürel merkezlerin bir kısmı bu faaliyetlerinden dolayı devlet tarafından ödüllendirilmiştir.

Özbekistan`ın en önemli kültür merkezi, *Cumhuriyyet Uluslararası Kültür Merkezi*'dir. Merkez 13 Ocak 1992'de, Bakanlar Kurulu kararıyla kurulmuştur. Merkezin karar alma organı Kamu Konseyi'dir. Kamu konseyinde aynı zamanda diğer ulusal kültür merkezlerinin başkanları, bakanlıkların ve kamu-politik örgütlerin temsilcileri, aydınlar ve sanatçılar da yer almaktadır. *Cumhuriyyet Uluslararası Kültür Merkezi*, cumhuriyetin ve her milletin olağanüstü günlerinde etkinlikler düzenlenmesinde aktif olarak yer almaktadır. Merkezin girişimi ile Mayıs 1995'ten itibaren, *Halk Birliği* gazetesi yayınlanmaktadır. Bu merkez, Kültür ve Eğitim Bakanlıkları, bir dizi akademik kurum, vakıf ve medyanın yanı sıra ülkedeki büyükelçiliklerle de yakın bir şekilde çalışmaktadır. 2002 yılında *Uluslararası Kültür Merkezi*'nde 28 ülkenin, 118 kültür merkezi ve derneği görev yapmaktaydı.²⁵

Böyle bir ortam içerisinde Özbek olmayan milletlerin rahatca yaşaması ve kendilerini yerel olarak ifade edebilmesi için her türlü koşullar sağlanmaktadır. Bundan dolayı diğer milletler de Özbekistan`ın gelişimine katkı sağlamaktadır. Nitekim 1998 yılında yapılan bir anket bu durumu tam olarak kanıtlamaktadır. *Toplumsal düşünce* adlı bir örgüt tarafından yapılan ankete katılan Özbek olmayanların % 60'ı, Özbekistan'da doğduğunu ve % 7,8'i ise kendisini milli olarak rahatça ifade ettiğini açıklamıştır.²⁶

Diğer etniklere ait kültür merkezlerinin çoğu başkentte, Taşkent'te kurulmuştur. Şu anda Özbekistan'da Azerbaycan, Tacik, Kazak, Kırgız,

---

²⁵ *Uzbekiston Umumiy Uyimiđ*, s.33-39; *Etniçeskij Atlas Uzbekistana*, s. 346-391; https://web.archive.org/web/20140323151517/http://topreferat.znate.ru/pars_docs/refs/61/60926/60926.pdf. (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

²⁶ *Etniçeskij Atlas Uzbekistana*, s.348, https://web.archive.org/web/20140323151517/http://topreferat.znate.ru/pars_docs/refs/61/60926/60926.pdf, (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

Türkmen, Rus, Tatarlar, Kırım Tatarları, Koreliler, Ukraynalılar, Ahıska Türkleri, Yahudi, Ermeni, Alman, Uygur, Başkurt, Yunan, Polonya, Bulgar, Arap, Litvanya, Çin kültür merkezleri faaliyet göstermektedir. Dolayısıyla Çarlık Rusya'sının ve SSCB'nin iskan politikası, yahut da nedeniyle I. ve II. Dünya Savaşları nedeniyle bölgeye göç etmiş bu halklar çoğu, kendi kültürel merkezlerine sahiptirler.²⁷

Özbekistan, Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan'ın tutumunu savunsa da orada ikamet eden Ermenilerin de hiçbir sıkıntı çekmeden devletin gelişimine katkı sundukları bilinmektedir.²⁸ Nitekim onlara ait 4 kültür merkezi mevcuttur ve rahat bir şekilde faaliyet göstermektedir. Yalnız Özbekistan'da yaşayan Ermeniler, Azerbaycan'la ilgili konuları o ülkede tahrif edememektedirler. Zira Azerbaycan'a özgü müzik ve mutfak kültürünün Ermeniler tarafından benimsenmesi, yahut da tarihin çarpıtılması gibi konularda, Özbekler ve Azerbaycanlılar derhal sert tepki vermekte, birlikte itiraz etmektedirler.

Özbekistan'ın çağdaş dünyadaki en büyük başarısı uluslararası dostluk, barış ve huzuru sağlayan bir ülke olmasıdır. Az önce de zikrettiğimiz gibi ülkede yaşayan tüm milletler kapsamlı fırsatlar ve her türlü haktan eşit yararlanabilmektedirler. Özbekistan yasaları bütün milletlerin haklarını tam savunmaktadır. Dolayısıyla ülkede ikamet eden Azerbaycanlıların sorunlarının çözümü de *Özbekistan Uluslararası Merkezi* tarafından sağlanmaktadır.

Aslında Özbekistan'ın bu politikası, Türk toplumunun diğer millet ve dinlere karşı ne denli hoşgörülü ve adil olduğunun bir göstergesidir.

Özbekistan'daki Azerbaycanlıların Örgütlenmesi Süreci Ve Diasporanın Etkinliyi

Yüzyıllar boyunca Özbekistan'da yaşayan Azerbaycanlılar, kendilerini geliştirmek ve topluluklarını korumak için değişik örgütler kurmuşlardır.

---

²⁷ *Uzbekiston Umumiy Uyimiş*, s. 42-221; *Etničeskiy Atlas Uzbekistana*, https://web.archive.org/web/20140323151517/http://topreferat.znate.ru/pars_docs/refs/61/60926/60926.pdf, (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

²⁸ *Uzbekiston Umumiy Uyimiş*, s.139-145.

Azerbaycanlılara ait ilk örgütlerin, Sovyet döneminde petrol endüstrisinde çalışmak için Özbekistan'a gidenler tarafından tesis edildiği bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda, örneğin 1961 yılında Azerbaycanlılara ait bir örgütün olduğu ve Özbeklerle birlikte Nevruz bayramı'nı teşkil ettiği hakkında bilgiler vardır.²⁹

Fakat genel olarak Azerbaycanlıların, 20. Yüzyılın sonlarında, bütün SSCB'de ulusal bağımsızlık hareketinin başlamasından sonra örgütlenmeye başladıkları görülmektedir. Kuşkusuz bunu tetikleyen nedenlerden birisi de Ermenistan'ın Azerbaycan aleyhindeki toprak iddialarında bulunması olmuştur. Dolayısıyla bölgede yaşayan Azerbaycanlılar, Azerbaycan'a yardım etmek için 1990'lı yılların başında örgütlenmeğe başlamışlardır.

Eylül 1989'da Taşkent'te kurulan *Kardeşlik Merkezi* ile Nisan 1992`de Semerkand'da açılan *Azerbaycan-Özbekistan Kültürel-İktisadi İlişkiler Toplumu* Azerbaycanlıların kurduğu ilk kültür merkezlerindedir. Aynı zamanda Özbekistan Azerbaycanlılarının *Turan* kongresi de ilk örgütlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu örgütlerin amacı Azerbaycan diasporasını organize etmek, Azerbaycan'da meydana gelen olaylar hakkında toplumu bilgilendirmek, milli değerleri korumak, Azerbaycan ve Özbekistan arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamaktır.

1991 yılında bağımsızlıklarına kavuştukran sonra iki devlet karşılıklı olarak ilişkiler kurmaya başladıklarında, Özbekistan'da yaşayan Azerbaycanlılar bu ilişkilerin gelişmesine önemli katkılar sağladılar. Tabii Karabağ Savaşı iki taraf arasındaki bağların daha da sağlamlaşmasına neden oldu. Nitekim Ermenistan'ın Azerbaycan'a askeri saldırısına karşı çıkan Özbek halkı, Azerbaycanlılarla birlikte *Karabağ'a Yardım Komitesi* oluşturdu.³⁰ Hatta Azerbaycan topraklarını işgal ettiğinden dolayı Özbekistan, Ermenistan'la diplomatik ilişkiler kurmadı. Bu durum hala daha devam etmektedir.

²⁹ *Etničeskij Atlas Uzbekestana*,s.17, https://web.archive.org/web/20140323151517/http://topreferat.znate.ru/pars_docs/refs/61/60926/60926.pdf, (Erişim Tarihi:02.06.2018)

³⁰ Sevinc Ruinten, *Azerbaycan Türk Devletleri İle Siyasi Alakalar Sisteminde (XX esrin 90-cı illeri)*, Adiloğlu Yayınevi, Bakı 2005. s.100-113.

18-19 Haziran 1997'de Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Özbekistan'a ziyareti sırasında, Azerbaycan'ın Merkezi Asya'daki ilk büyükelçiliği bu ülkede açıldı.³¹ Açılış esnasında bir konuşma yapan Haydar Aliyev, büyükelçiliğin öneminden bahsederek Özbekistan'da ikamet eden Azerbaycanlıların büyükelçiliğin etrafında birleştireceklerini umit ettiğini belirtti. Aliyev konuşmasında: “40 binden fazla Azerbaycanlı burayı kendisine vatan edinmiştir. Onların çoğu burada doğmuş, büyümüştür. Onlar için Özbek toprağı kendi toprağı olmuştur. İki kardeş halkı bir birine bağlayan insanların var olması dolayısıyla ben çok sevinçliyim.” diyerek Özbekistan ve Azerbaycan halkları arasındaki dostluğa değindi.³²

Haydar Aliyev Özbekistan'a yaptığı ziyaretler esnasında, genellikle çok yoğun görüşme trafiğı olmasına rağmen bu ülkede yaşayan Azerbaycanlılarla da biraraya gelmeğı sürdürdü. Onların sorunlarıyla ilgilendi, Azerbaycan hakikatlerinin dünyaya tanıtılmasında ve bu konuda diaspora faaliyetlerinin nasıl organize olması gerektiğı hususunda tecrübelerini aktardı.³³

Haydar Aliyev'in ziyaretleri ile karşılıklı ilişkilerin gelişmesi adına güçlü zemin hazırlanmış, büyükelçiliğın açılması ise Özbekistan'daki diaspora faaliyetlerinin temel taşı olmuştur. Böylece bu ziyaretlerin sonucunda Özbekistan Cumhuriyeti yasalarına uygun olarak *Azerbaycan Ulusal Kültür Merkezleri* kurulmaya başlanmıştır. Yurtdışında yaşayan Azerbaycanlılardan Sorumlu Devlet Komitesi tarafından yayınlanan *Azerbaycan Diasporası: Büyük Yolun Başlangıcı* adlı kitapta, Özbekistan'da ikamet eden Azerbaycanlılar tarafından 2004-2005 yıllarında *Azerbaycan Kültür Merkezi*, *Azerbaycan Gençlik Örgütü*, *Azerbaycan Kadınlar Konseyi*, *Taşkent Azerbaycan Gençlik Örgütü* gibi çeşitli sivil toplum kuruluşlarının tesis edildiğı gösterilmiştir. Bu örgütler, *Azerbaycan Kültür Merkezi* meclisi bünyesinde faaliyete başlamışlardır. Kitapta ayrıca Azerbaycanlıların ana dilinin korunması için Özbekistan'da 2004 yılında açılmış Pazar günü okullarının faaliyetinden de bahsedilmiştir.³⁴

³¹ 1998`nin Mayısında Özbekistan`ın Azerbaycan`da büyük elçiliğı açılmıştır.

³² Haydar Aliyev, *Musteqilliyimiz Ebedidir: Çıbışlar, Nükler, Beyanlar, Mektublar, Müsabibeler*, 10. cild, Azərneşr Yayınevi, Bakı 1998, s.218-221.

³³ *Age*, s.223-230.

³⁴ *Azerbaycan Diasporu: Büyük Yolun Başlangıcı*, s.48-54, 119-121.

Halen Azerbaycan'ın Özbekistan'daki büyükelçiliği kapsamında *Haydar Aliyev adına Kültür Merkezi*, *Cumhuriyet Azerbaycan Milli Kültür Merkezi* (CAMKM. 2003-2010 yıllarında Özbekistan'ın Azerbaycan Kültür Merkezleri Birliği), *Kardeşlik Örgütü* gibi kültürel merkezler faaliyet göstermektedir.

CAMKM'nin Taşkent, Semerkant, Fargana, Hiva, Sırderya ve diğer şehirlerde şubeleri mevcuttur. Merkezin en önemli görevlerinden biri ana dilinin öğretilmesidir. Bu işi başarıyla sürdüren merkez zaman zaman yarışmalar da düzenlemektedir. Merkezin kadın dans grubu da vardır. Merkezin faaliyetleri neticesinde Taşkent'in Mirabad ilçesinin 147 sayılı ortaokulunda, Azerbaycan dilini tedris eden bir sınıf açılmıştır. Okulda öğrencilerin Azerbaycan dilini öğrenebilmesi mümkündür. CAMKM 2004 yılından beri kendi merkezinde Azerbaycan dili, bilgisayar ve dans eğitimi vermekte, ayrıca çocuklar için bir stüdyoya ve kütüphaneye sahip olmaktadır. Merkez Azerbaycanlılara tarihi anavatanlarının siyasi, ekonomik ve kültürel yaşamından bahseden gazeteler, dergiler ve kitaplar da temin etmektedir.³⁵

2004 yılında Buhara şehrinde bir *Azerbaycan Kültür Merkezi* açılmıştır. Bu merkezde tesis edilen dans grupları ("Kardeşlik", "Çenli bel", "Azeri") ülkede yapılan tüm festival ve bayramlarda aktif olarak yer almaktadırlar. Grubun repertuarında tüm dünya halklarının dansları mevcuttur. Merkez ayrıca bir kültürel ve toplumsal örgüt olarak da faaliyet göstermektedir.

Taşkent'te açılan *Haydar Aliyev Kültür Merkezi* ise Azerbaycan büyükelçiliği kapsamında faaliyet göstermekte ve Azerbaycanlıların yoğun olarak yaşadıkları Mirabad ilçesinde bulunmaktadır. Bu merkez Azerbaycan ve Özbekistan arasındaki kültürel ilişkilerin gelişmesinde mühim rol oynamaktadır. Nitekim merkezde Azerbaycan dili kursları, *Azerbaycan kızları* adlı bir dans grubu ve *Benim Azerbaycanım* adlı bir müzik grubu faaliyet göstermektedir. Azerbaycan tarihinin tanıtımı ve turizmin teşvik edilmesi de merkezin görevlerinden biridir. Özbekistan'da yaşayan sanatçıların karşılıklı ilişkiler tesisinde bu merkezin önemli katkısı olmuştur.

---

³⁵ *Uzbekeiston Umumiy Uyimiş*, s.131; *Respublikanskiy Azerbaydjanskiy Naçionalniy Kulturniy Çentr*, http://raznkc.uz/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=58, (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

Kitap, gazete, dergi ve elektronik yayınlar olan zengin kütüphaneye sahip merkezde 3 müze bulunmaktadır. Bunlar, *Azerbaycan-Özbekistan Dostluk Müzesi*, *Haydar Aliyev Müzesi* ve *Azerbaycan Devleti ve Tarihi* müzesidir. Azerbaycan sanatçılarının Özbekistan'da çeşitli etkinlikler düzenlemesine merkez katkı sunmaktadır. Bu etkinliklere Azerbaycanlılarla birlikte, Özbekistan halkı, resmi devlet temsilcileri, kültür ve bilim adamları da katılmaktadırlar. Böylece hem Özbeklerin Azerbaycan kültürüyle tanışma imkanı sağlanmakta, hem de Özbekistan'da yaşayan Azerbaycanlılar kendi yurttaşlarıyla görüşme fırsatı bulmaktadırlar. Merkez düzenli olarak karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmekte, çeşitli kurumlar arası ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamakta, yarışmalar tertip etmekte ve benzeri alanlarda projeler üretmekte, aynı zamanda yardım etkinlikleri tertip etmektedir.³⁶

Bu örgütlerle diaspora faaliyetini başarıyla gerçekleştiren Azerbaycanlılar, sadece Özbekistan içerisindeki faaliyetle yetinmeyerek Azerbaycan'la da irtibat sağlamaya devam etmektedirler. Nitekim Azerbaycan'da meydana gelen birtakim olaylarla ilgili Özbekistan kamuoyunu bilgilendirdikleri gibi medyada da düzenli yazılar yazmaktadırlar. Bu arada merkezler dahilinde *Aksakallar Konseyi*, *Kadınlar Birliği* ve *Gençlik Kolları* gibi şubeler tesis eden Azerbaycanlılar, tüm yaş gruplarından olan insanların katılımına fırsat tanımaktadırlar.

Özbekistan'da faaliyet gösteren diaspora teşkilatları Bakü'de düzenlenen Dünya Azerbaycanlılarının Kurultaylarına da katılmışlardır. Nitekim ilk kurultayda (9-10 Kasım 2001) Özbekistan'dan olan temsilci, *Nevai adına Taşkent Opera ve Bale Tiyatrosu*'nun yönetmeni Feridun Safarov Orta Asya'da yaşayan Azerbaycanlılar adına bir konuşma yapmıştır. *Kazakistan-Azerbaycan Kültür Merkezi* başkanı İsmail Memmedov I. Kurultayda, *Özbekistan-Azerbaycan Kültür Merkezleri Derneği* başkanı Akif Ağatalıbov ile Azerbaycan ve Özbekistan Cumhuriyetlerinin halk sanatçısı, Azerbaycan Kültür Merkezleri Birliği Yönetim Kurulu üyesi Feridun Safarov II. Kurultayda (16 Mart 2006), Özbekistan Azerbaycanlıları Kültür Merkezi'nin

---

³⁶ Haydar Aliyev adına Azerbaycan Medeniyet Merkezi, *Haydar Aliyev adına Azerbaycan Medeniyet Merkezi*, <http://azculture.uz/az/index.html>, (Erişim Tarihi: 01.06.2018)

başkanı Mobil Memmedov III (5-6 Temmuz 2011) ve IV. Kurultaylarda (4 Haziran 2016) *Dünya Azerbaycanlıları Koordinasyon Konseyi* üyeleri olarak seçilmişlerdir. İsmail Memmedov aynı zamanda I. Kurultayda oluşturulan *Dünya Azerbaycanlıları Koordinasyon Konseyi* yönetim kurulu üyeliğine atanmıştır. I Kurultaya Özbekistan'dan 12, III. Kurultaya 13 temsilci katılmıştır.³⁷ Dünya Azerbaycanlılarının IV. Kurultayına Özbekistanlı araştırmacı Şuhrat Salamov da iştirak etmiştir.

Görüldüğü gibi, Özbekistan'da yaşayan Azerbaycanlıların örgütlenmesi süreci zamanın koşullarına uygun başlamıştır. Azerbaycan devleti ile ilişkilerin kurulması ve sürdürülmesi düşünülerek Azerbaycan'ın çıkarları gözetilmiştir. Yalnız Azerbaycanlıların kurduğu merkezlerin temel faaliyetlerinin kültürel etkinliklerle sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu ise onların Özbekistan'da siyasi sorunlarının olmadığı anlamına gelmektedir. Bölgede yaşayan Azerbaycanlıların diaspora faaliyeti de Azerbaycan'la ilişkilerin gelişmesine, Azerbaycan'ın milli değerlerinin tanıtılmasına hizmet etmektedir.

Sonuç

Göç konusunun araştırılması demografik süreçlerden biri gibi toplumun ve halkın öğrenilmesinde büyük önem arz etmektedir. Küreselleşme süreci göç yapısını, kurumsal kanalları, diasporanın oluşumunu, göçün nedenlerini ve yönünü etkilemektedir. Tarihsel olarak göçler, insanların kendi temel ihtiyaçlarını karşılamak için, yahut da savaşlar, doğal afetler ve diğer faktörler nedeniyle meydana gelmektedir. Nüfus göçleri, nedenlerinden ve tarihi-siyasi olaylara bağlı olarak değişik dönemlerde ve farklı şekillerde ortaya

---

³⁷ *Dünya Azerbaycanlılarının I Kurultayı*, <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=423>, (Erişim Tarihi: 01.06.2018); *Dünya Azerbaycanlılarının I Kurultayı (9-10 Kasım 2001 yılı)*, Azerbaycan Yayınevi, Bakı, 2002, s.239, 244, 293-294; *Dünya Azerbaycanlılarının II Kurultayı*, Çaşıoğlu Yayınevi, Bakı 2006, s. 173, 175; *Dünya Azerbaycanlılarının I Kurultayı*, Yurtdışında yaşayan Azerbaycanlılardan Sorumlu Devlet Komitesi, <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=39>, (Erişim Tarihi: 30.05.2018); *Dünya Azerbaycanlılarının III Kurultayı*, Yurtdışında yaşayan Azerbaycanlılardan Sorumlu Devlet Komitesi, <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=359>, (Erişim Tarihi: 30.05.2018)

çıkılmıştır.³⁸ Böylece modern dönemin göç süreci yeterince çeşitlilik meydana getirmiş ve bu yönde konuların incelenmesini gerekli kılmıştır.

Özellikle diaspora ile ilgili konuların araştırılması, her devletin dış politikası açısından önem arz etmiştir. Modern dünyada diaspora faaliyetleri devletlerarası ilişkilerin geliştirilmesinde büyük önem taşımakta ve uluslararası ilişkilerde önemli bir faktör haline gelmektedir.³⁹ Nitekim Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasının mühim konularından birisi de, yurtdışında yaşayan Azerbaycanlılarla ilişkiler kurmak, anavatanla bağlarını sağlamlaştırmak ve örgütlenmelerine yardımcı olmaktır.

Özbekistan'da yaşayan Azerbaycanlıların tarihsel süreçleri ve demografik durumlarının araştırılması, ayrıca onların diaspora faaliyetlerinin incelenmesi neticesinde, tarihin çeşitli dönemlerinde Özbekistan'a göç eden Azerbaycanlıların Özbekistan'ın siyasi, ekonomik, kültürel hayatına aktif katıldıkları gerçeği ortaya çıkmıştır. Onların tarihi, milli, dini ve manevi yönden bağlı oldukları toplulukta Azerbaycanlı olduklarını unutmadıkları ve bu toplumda yabancı olarak kabul edilmedikleri anlaşılmıştır. Sovyet dönemi verilerine bakıldığında, Azerbaycanlıların genel olarak sanayi ve ziraat gibi farklı alanlarda faaliyet gösterdikleri belli olmuştur. Bu insanlar içinden milletvekilleri, akademisyenler, cerrahlar, opera dirijörleri, halk sanatçıları, restoratör-taş ustaları, tarım uzmanları gibi çeşitli meslek gruplarında uzmanlar yetişmiştir.

Halen Özbekistan'da yaşayan Azerbaycanlılardan bazıları çeşitli devlet kurumlarında, eğitim, endüstri ve diğer alanlarda çalışmakta, aynı zamanda özel işletmelerde de yöneticilik yapmaktadırlar. Azerbaycan'la ilişkilerin gelişmesine önemli katkı sağlayan bu şahıslar, Nevruz, Dünya Azerbaycanlılarının Dayanışma Günü ve diğer ulusal bayramları Özbekistan halkı ile beraber kutlamakta, matem günlerini ve Hocalı Soykırımı'nı anma

³⁸ Kuliyeve Seide, *XIX-XX Eslerde Azerbaycanda Baş Veren Migrasiya Proseslerinin Nezeri Araştırılması*, Narodı Evrazii. "İstoriya, Kultura I Problemi Vzaïmodeystviya", Materialı mejdunarodnoy naučno-praktičeskoy konferençii, 5-6 aprelya 2012 qoda, Soçiosfera Yayınevi, Penza-Baku-Belostok 2012, s.262-274.

³⁹ Paşayeva Qenire, "Azerbaycan Diasporunun İnkişaf İstigametleri", *Dirçeliş - XXI Esr Dergisi*, №:141-142, Bakı 2010, s.349.

etkinlikleri düzenlemektedirler. Diğer yandan Azerbaycan devletiyle birlikte kültür günleri ve Azerbaycan ürünlerinin tanıtım ve satış fuarlarını organize etmekte, Azerbaycan eserlerini Özbek diline çevirerek yayınlamakta ve filmlerin dublajını gerçekleştirmektedirler.

Sonuç olarak, Özbekistan'da yaşayan Azerbaycanlıların örgütlenmesi ve diaspora faaliyetlerinin başarılı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Azerbaycanlıların nüfus yapısı, meslekleri ve eğitim durumlarıyla ilgili araştırma yapılmasının gerekliliği de unutulmamalıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Ekonomiki, *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1959 Qoda, Naşionalnıy Sostav Naseleniya Po Respublikam SSSR*, fond 1562, opısı 336, ed.xr.1566a-1566d.

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Ekonomiki, *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1970 Qoda, Naşionalnıy Sostav Naseleniya Po Respublikam SSSR*, fond 1562, opısı 336, ed.xr.3998-4185.

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Ekonomiki, *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1979 Qoda, Naşionalnıy Sostav Naseleniya Po Respublikam SSSR*, fond 1562, opısı 336, ed.xr.6174-6238.

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Ekonomiki, *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1939 Qoda. Naşionalnıy Sostav Naseleniya Po Respublikam SSSR*, fond 1562, opısı 336, ed.xr.966-1001.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 17 dekabrı 1926 qoda. Narodnosti i rodnoy yazıke SSSR. Tabliça I, Naselenie Po polu, Narodnosti i kateqoriyam naseleonnıx mest po Soyuznum Respublikam, Tom 10, İzdanie ÇSU Soyuz SSR, Moskva, 1928, s.16-17

Kitap ve Makaleler

ALİYEV, Haydar. *Mustaqilliyimiz əbedidir: çıxışlar, nitkələr, beyanətlər, məktublər, müsahibələr*, 10. cild, Azərneşr Yayınevi, Bakı 1998.

Azərbaycan Diasporu: Böyük Yolun Başlanğıcı, Çarşıoğlu Yayınevi, Bakı 2006.

Azərbaycan Diasporu: Ensiklopedik Məlumatlar Toplusu, Çarşıoğlu Yayınevi, Bakı 2012.

Azərbaycan Tarixi, Elm Yayınevi, Bakı, 1993-2003. Yeddi cildde.

Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri, Dəvlet Statistika Komitəsi Yayınevi, Bakı 2017.

BARTOLD, Vasiliy, *Rabotı Po İstorii I Filologii Tyurkskix I Monqolskix Narodov*, İzdatelstvo Vostochnaya Literatura, Moskva 2002.

BARTOLD, Vasiliy, *Soçineniya v 9-ti Tomax. Tom 3. Rabotı Po İstoriçeskoj Qeografii. Kratkij Obzor İstorii Azerbaydjana*, İzd.Nauka, Moskva 1965.

Dünya Azərbaycanlılarının I Kurultayı (9-10 Kasım 2001 yıl), Azərbaycan Yayınevi, Bakı 2002.

Dünya Azərbaycanlılarının II Kurultayı, Çarşıoğlu Yayınevi, Bakı 2006.

KULİYEVƏ, Seide, “XIX-XX Esrlərdə Azərbaycanda Baş Verən Migrasiya Proseslərinin Nezeri Araştırılması”, *Narodı Evrazii. “İstoriya, Kultura I Problemi V zaimodeystviya”*, Materialı mejdunarodnoy nauçno-praktičeskoj konferençii, 5-6 apreləya 2012 qoda, İzdatelstvo Soçiosfera, Penza-Baku-Belostok 2012, s. 262-274.

MAKSAKOVA, Lyudmila, *Uzbekestan V Sisteme Mejdunarodnix Miqraçii: Postsovetskie Transformaçii. Otrajenie V Miqraçiyax*, İzdatelstvo İT "AdamantI", Moskva 2009.

Miqraçiya naseleniya v stranax SNQ: 1996 q., Otçet Mejdunarodnoy Orqanizaçii Po Miqraçii, İzdatelstvo Technical Cooperation Center for Europe and Central Asia, Geneva 1998.

PAŞAYEVƏ, Ganire, “Azərbaycan Diasporunun İnkişaf İstiqamətləri”, *Dirçəliş - XXI Esr Dergisi*, №141-142, Bakı 2010, s.349-355.

RUİNTEN, Sevinc, *Azərbaycan Türk Devletleri İle Siyasi Alakalar Sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)*, Adiloğlu Yayınevi, Bakı, 2005.

“Turki”, *Ençiklopediçeskiy Slovarı Broqranza i Efrona*, Tom XXXIV (67), SPB.: Semenovskaya Tipo-Litoqrafiya İ.A.Efrona, Sankt-Peterburq 1901.

“Tyurki”, *Ençiklopediçeskiy Slovarı Broqranza i Efrona*, Tom XXXIV (67), SPB.: Semenovskaya Tipo-Litoqrafiya İ.A.Efrona, Sankt-Peterburq 1901.

Uzbekeiston Umumiy Uyimiş, Uzbekistan Neşriyet Matbaa İjodiy Uyii, Toşkent 2004.

İnternet Kaynakları

2017 Yilning Asosiy İqtisodiy Va İjtimoiy Ko`Rsatkichlari, O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Go‘mitasi, <https://stat.uz/uploads/doklad/2017/yanvar-dekabr/uz/demografiya-yanvar-dekabr-uz.pdf> (Erişim Tarihi: 25.05.2018)

Dünya Azərbaycanlılarının I Kurultayı, Yurtdışında yaşayan Azərbaycanlılardan Sorumlu Devlet Komitesi, <http://diaspora.gov.az/index.php?option=content&id=423> (Erişim Tarihi: 01.06.2018)

Dünya Azərbaycanlılarının II Kurultayı, Yurtdışında yaşayan Azərbaycanlılardan Sorumlu Devlet Komitesi, <http://diaspora.gov.az/index.php?option=content&id=39> (Erişim Tarihi: 30.05.2018)

Dünya Azərbaycanlılarının III Kurultayı, Yurtdışında yaşayan Azərbaycanlılardan Sorumlu Devlet Komitesi, <http://diaspora.gov.az/index.php?option=content&id=359> (Erişim Tarihi: 30.05.2018)

Etničeskiy Atlas Uzbekeistana, OOFs-Uzbekistan i LİA “R.Elinina”, 2002, https://web.archive.org/web/20140323151517/http://topreferat.znate.ru/pars_docs/refs/61/60926/60926.pdf (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

Haydar Aliyev adına Azərbaycan Medeniyyət Merkezi, Haydar Aliyev Adına Azərbaycan Medeniyyət Merkezi, <http://azculture.uz/az/index.html> (Erişim Tarihi: 01.06.2018)

Konstituciya Respubliki Uzbekistan, <http://lex.uz/docs/35869> (Erişim Tarihi: 20.05.2018)

O'zbekiston Respublikasining Demografik Holati, O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Go'mitasi, <https://stat.uz/ru/433-analiticheskie-materialy-ru/2055-demograficheskaya-situatsiya-v-respublike-uzbekistan> (Erişim Tarihi: 20.05.2018)

Raboçiy Arhiv Goskomstata Rossii, *Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 1989 goda. Naçionalniy Sostav Naseleniya Po Respublikam SSSR*, Tabliça 9s. Raspredelenie naseleniya po naçionalnosti i rodnomu yazıku, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=4 (Erişim Tarihi: 05.05.2018)

Respublikanskiy Azerbaydjanskiy Naçionalniy Kulturniy Çentr, Respublikanskiy Azerbaydjanskiy Naçionalniy Kulturniy Tsentr: http://raznkc.uz/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=58 (Erişim Tarihi: 02.06.2018)

Köroğlu ve Türk Destancılık Geleneği

Koroglu and Turkish Storytelling Tradition

Naile ASKER*

Özet

Türk halk hikayeleri, bir başka adıyla destanlar hacmine ve anlatım biçimine göre bazen dizi, bazen tek çilt şeklinde halk romanlarıdır. Destanlar genellikle konusuna göre iki ana başlık: aşk ve kahramanlık konuları altında incelenir. Dünya halk edebiyatında da despot rejimlere karşı çıkan, yoksul insanların yanında yer alan halk kahramanları vardır. Bu açıdan Köroğlu ortak Türk halk kahramanı, Köroğlu Destanı da bir halk kahramanlık hikayesidir. Ozanlar, aşıklar tarafından anlatılan, şiir kısımları saz eşliğinde okunan ve çeşitli versiyonları olan Köroğlu Destanı anlatıcının yaklaşımına, sempatisine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Türk destancılık tarihine damgasını vurmuş Köroğlu Destanı bugün Sibiryadan Balkanlara kadar Türkçe konuşulan hemen hemen bütün coğrafyaya yayılmış durumda. Türk, Türkmen, Özbek, Başkurt, Azerbaycan, Kazak, Karakalpak, Tatar Türkleri vs. sözlü edebiyatının baş yapıtı olan Köroğlu Destanının Batı versiyonu Anadolu ve Azerbaycan versiyonudur. Anadolu versiyonu da kendi içerisinde İstanbul, Kars, Elazığ, Erzurum, Antep, Maraş ve b. bölgelerde farklılık göstermektedir. Bugüne kadar Köroğlu Destanı kadar tüm Türk dünyasına mal olmuş başka bir hikaye yoktur ve hiç raslantı değil ki, bu hikayenin 500'e yakın varyantı mevcuttur.

---

* Doç. Dr.: Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü:
qaracantali@live.com

Bu çalışmada Türk hikayecilik-destancılık tarihine genel bir bakış atılacak, Köroğlu Destanının Türk destancılık geleneği içerisindeki yeri, üstlendiği görevler hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar sözcükler: Köroğlu Destanı, destan, Türk Halk Edebiyatı, aşık, bölge

Abstract

Turkish folk tales, in other words epics are folk novels which depend on their volume and expression that sometimes in the form of a single skin or sometimes set. The stories are usually based on two main topics: analyzing under the themes of love and heroism. There are also folk heroes who are opposed to despotic regimes and which are next to poor people in the world folk literature. In this respect, Koroglu is the common Turkish folk hero and Koroglu story is the heroic story of a people. Stories of Koroglu describing by ashugs, poem parts of Koroglu story playing by saz, therefore there are variations in Koroglu story depending on approach of teller and sympathy. Striking its brand to Turkish storytelling history the story of Koroglu today has spread almost all Turkish speaking geography, from Siberia to the Balkans. Story of Koroglu is the head work of Turkmen, Uzbek, Bashkir, Azerbaijan, Kazakhstan, Karakalpak, Tatar Turks folklore and western version of Koroglu is the Anatolia and Azerbaijan version. Anatolia version also varies in Istanbul, Kars, Elazığ, Erzurum, Antep, Marash and other regions. There is no another story appropriating the entire Turkish world like Koroglu story to date and it is not a coincidence that there is up to 500 version of the story.

In this study to be taken an overview to the history of the Turkish epic storytelling and information will be given about the place and duty of Koroglu story in Turkish epic tradition.

Key words: Koroglu story, epic, Turkish folk literature, lover

Türk halk edebiyatımızın başlangıcı olarak kabul edilen, hacmine ve anlatım tarzına göre folklörün en büyük, geniş türü olan destanlarımızın kökü eski Türk mitolojisinin derin katlarına kadar iner. Destancılık dönemi olarak da tanımlanan eski Türk halk hikayecilik geleneğine baktığımızda çok sayıda halk kahramanlık hikayelerine rastlarız. Halk hikayelerimizin sayısının bu kadar çok olması Türkün zaferlerinin bir kaç hikayeye sığdırılmayacak kadar çok olması ile bağlıdır. Halk hikayesi anlatan (bu bir ozan, bir şaman, bir aşıktır), hikayeyi kendisinin lüzum gördüğü parçalara bölerek, kahramanı özel övgülerle ve mübalağa ile terennüm eder, en heyecanlı kısımlarını kahramanın dilinden şiirle anlatır. Şiir dizelerine sıra geldiğinde bunları kopuzuyla, sazıyla çalarak avazla (makam) okur.

Eski Türk geleneklerine göre hükümdar savaşa giderken ordusunun ön sıralarında ozanları bulundurmıştır. Ozanlar kahramanlık türküleriyle orduya ruh vermek görevi ile yanı sıra savaş sırasında askerlerin kahramanlıklarına tanıklık ederek, bunu belgeleştirmektedir. Bu bakımdan eski Türk kahramanlık destanları Türkün tarihi, savaş salnameleridir. Bu kahramanları öven, anlatan hikayelerin hemen hemen hepsi daha kahraman hayattayken yayılmağa, dilden dile dolaşmağa başlamıştır. Bazı hikayelerimizin seri halinde olmasının bir nedeni de budur. Savaştan savaşa yeni kahramanlıklar yeni hikayelerin-destanların oluşması demektir. En küçük folklor ürününden en büyüğüne – halk hikayelerimize, destanlarımıza kadar sözlü edebiyatımıza konu olan olaylarda Türkün tarihi şifrelenmiştir. Destanlarımız bu konuda diğer türlere öncüllük etmektedir. Türk halk edebiyatının destan türü dünya kültür tarihine bir çok değerli söz yapıtları hediye etmiştir.

Türk halk destancılık geleneğine bakarken, bu geleneğin geçtiği uzun yoldan bahsetmemiz gerekir. Bu yol, Türklerin eski yaşam tarzı ve inanç sistemine uygun olarak mitolojiden kahramanlık destanlarına, İslamiyet'e geçiş sürecinde ise yavaş yavaş kahramanlık hikayelerinden aşk hikayelerine dönüşmüş veya da karışık şekil almıştır.

Toplumun sosyo-kültürel yapısından ve gelişiminden etkilenmiş, zaman zaman hem konu, hem yapı olarak değişime uğramış destanlarımızın geçtiği yol haritası bu şekildedir: “Göçebelikten yerleşik hayata geçişin ilk

mahsullerinden olup; aşk, kahramanlık, vb. bunun gibi konuları işleyen; kaynağı Türk, Arap-İslam ve Hint-İran olan, büyük ölçüde aşıklar ve meddahlar tarafından anlatılan nazım nesir karışımı anlatımlardır” (Alptekin, 1997:7).

Destanlarımız, nesir ve nazımlı bir yapıya sahiptir, tasvir ve şiir kısımlarında kalıplaşmış üslup ve ifadelerle rastlıyoruz, genellikle kahramanlıktan ve aşktan bahseder, bazen iki konu bir aradadır.

Eski Türk destanları, yaratılış, varoluş ve hayat kavramlarına geniş yer vermiş, felsefi-mitoloji ve estetik yaklaşımla olaylara bakmış, zaman zaman bütünleşme, olgunlaşma, zenginleşme yolu katederek tekamül yaşamıştır. Eski Türk destanları kahramanlık konusundadır ve genellikle bir savaşçı, bir hükümdar veya yiğitlik yapmış her hangi biri hakkındadır. Tasvir kısımlarında anlatıcının dili kullanılmış, ama kendisi olaylara karışmamıştır. Genellikle anlatıcının kimliği bilinmez, o, meçhul bir ozan veya şamandır.

Eski destanlarımızın konusuyla bağlı bir kaç örneğe bakalım:

“Alp Er Tonga” destanı M. Ö. 7. yüzyılda yaşamış türk hükümdarı Alp Er Tonga'nın hayatı ve savaşlarından bahseder. Firdevsi'nin “Şahname” eserindeki Afrasiyap'ın Alp Er Tonga olduğu (Ercilasun, 1993:20) ve Kaşgarlı'nın “Divanü Lugatı't-Türk” eserinde destandan küçük bir parça geçtiği (Kaşgari, 2006:115) bilinmektedir

“Yaratılış” destanının ilk cümlesi böyle başlar: “Daha hiçbir şey yokken, Tanrı Kayra Han'la uçsuz bucaksız su vardı. Ay, güneş, toprak yoktu” (Büyük, 1987:43). 19. yüzyılda Altay Türklerinden derlenmiş bu mitoloji içerikli destan Türklerin dünyanın yaranması hakkındaki en eski inançlarını göstermektedir.

“Şu” destanı Makedonyalı Büyük İskender'in Türk illerine yürüyüşü ve Şu adlı padişahla savaşından bahseder. Şu M. Ö. 4. yüzyılda yaşamış bir Türk hükümdardır. Destan 11. yüzyıla kadar sözlü yaşamış, bu tarihte ise Mahmud Kaşgarlı tarafından yazıya alınmıştır.

“Oğuz Kağan” destanı M. Ö. 2. yüzyılda yaşamış Oğuz Han'ın kahramanlıkları hakkında yaratılmış bir destandır. Bir çok araştırmalardan

sonra Oğuz Han'ın gerçekte Türk hükümdarı Mete olduğu kanısına varılmıştır. Destandaki olaylarla Mete Han'ın hükümlanlık tarihindeki olaylar genel olarak örtüşmektedir.

“Ergenekon” destanı çok eski tarihe sahip bir mitoloji içerikli destanımızdır. Göktürkler'in Altay Dağları çevresine çekilip demircilik yaparak yaşadıkları, türeyip çoğaldıkları dönemden bahseder. Destan Çin kaynaklarında “Bozkurt”, Moğol kaynaklarında “Ergenekon” adını almıştır.

“Göç” destanında Uygurlar'ın Çinli'lerle savaştan sonra memleketlerinden göçe zorlanmalarının öyküsü anlatılmaktadır. Destanda Buğu Han'ın ağaçtan, Buku Han'ın dağdan doğması ve onların kağan olmalarını anlatır.

IX-X yüzyıla ait Kırgız “Manas” destanı, kahramanı Manasın doğumundan ölümüne değin vuku bulan olaylardan, yani çocukluğundan, ilk yiğitliklerinden, Kalmık ve Çin baskınlarına karşı örgütlenmesinden, yurdunu işgalden kurtarmasından bahseder. Baştan sona şürlle anlatılan destan bugün de Kırgız halkının manevi değerlerinden biridir.

Görüldüğü gibi, bu eski Türk destanlarının ana temasını mitolojik dünyagörüşüyle bağlı olarak dünyanın yaratılması, Türk'ün dünyaya sahip çıkması, onların savaşları ve zaferleri oluşturmaktadır. Kahramanlık, yiğitlik, korkmazlık, cesaret, savaş ve vatan aşkı, mertlik, dürüstlük, adalet gibi yüksek insani değerler bu destanların ortak özellikleridir. Eski Türk geleneğine bağlı olan bütün destanlarımız bu konularda bir birine sıkı bağlıdır. Aynı zamanda bu destanlar kendi başına özgün eserler olmakla yan yana yapı ve şekil olarak da bir birinden farklıdır.

Türk halk hikayeciliği geleneğinde bir bölge uygulamak gerekirse bunu “Dede Korkut” destanına kadar ve “Dede Korkut” destanından sonra diye bölmek gerekir. Bazı Türk kaynaklarında halk hikayelerimizi İslam'a kadar ve İslam'dan sonra diye ikiye bölmekteler. Ama bazen destanın yazıya alınması ve ya yeniden istinsahi sırasında İslami imgelerin katipler tarafından destana ilave edildiğini düşünerek bu bölgeyi güvenilir bulmuyoruz. “Dede Korkut” destanına kadar bütün destanlarımızda anlatıcı üçüncü şahıstır ve hep sahne

arkasındadır, ama “Dede Korkut” destanı ve ondan sonraki bütün destanlarımızda anlatıcı sahneye çıkar ve hatta bir çok destanlarımızda tüm olayların esas kahramanı anlatıcı kendisi olur.

“Dede Korkut” hem olayları anlatım biçimine, hem şiir kısımlarının inceliğine göre kendinden önceki destanlardan keskin farklılık göstermekte. “Dede Korkut” hem de ona göre farklıdır ki, artık 12 boydan (hikaye) oluşan seri destandır. Her bir boy kendiliğinde bağımsız gibi gözüktüğü de, bütün boylar bir birine ortak süjet hattıyla birleşmiştir. Kendinden sonra gelmiş bütün destanlarda “Dede Korkut” etkisi açık aşikar duyulmaktadır. Bu etki “Köroğlu”da daha belirgin şekilde görülüyor: “Köroğlu” Destanı Azerbaycan halk hikayeleri içerisinde tek örnektir ki, bütün kurgu şekli, edebiyat şekli-kuruluş, genel içerik ve fikri ile “Dede Korkut”a tamamen uygundur” (Çemşidov, 1977:151).

“Son araştırmalar gösteriyor ki, Köroğlu 14. yüzyılda yaranmıştır” (Sadıqov, 1998:38). 16-18. yüzyıllarda destan bütün kolları ve versiyonları ile beraber büyük bir yükseklikte kalmış, 19. yüzyılın ortalarına kadar yeni kollar ve ilaveler edilerek gençleştirilmiş ve bu tarihten sonra günümüze kadar çok az değişime uğramıştır. Türk halk hikayecilik geleneğinde ilk destanlar yalnızca kahramanlık konulu idise, “Dede Korkut” sonrası destanlar artık hem kahramanlık, hem aşk ya da iksinin de bulunduğu destanlara dönüştü. “Köroğlu” “Dede Korkut”la 15-18. yüzyıllarda yaranmış destanlarımız arasında bir aşama oluşturmaktadır.

Türk Halk Edebiyatımızın incisi olan “Köroğlu” destanı hem kahramanlık, hem aşk konularını işleyen bir çok kolları ve versiyonları olan bir eposdur. “Köroğlu”dan bahsederken onu Doğu ve Batı versiyonları olarak iki ana versiyon gibi kabul etmemiz gerek. “Köroğlu” destanının Batı (Azerbaycan, Anadolu, Balkanlar, Kırım) kolları ile Doğu Türkistan (Uygur, Türkmen, Özbek, Tacik, Kazak, Karakalpak) kolları olmak üzere iki ana metin ve bunlar etrafında teşekkül eden yüzü aşkın kolu bulunmaktadır (Türkmen, 1983:83-90; Yıldırım, 1983:103-114).

Anadolu, Türkmen, Azerbaycan, Özbek, Başkurt, Tatar, Kazak, Karakalpak Türkleri vs. sözlü edebiyatının şaheseri olan Köroğlu hikayesinin

Batı versiyonu Anadolu ve Azerbaycan versiyonudur. Destan, Anadolu'dan Osmanlı akınlarıyla birlikte Avrupa'nın merkezine kadar yol almış ve Balkanlar'da da yaygınlaşmıştır.

Türk dünyasının geniş coğrafyasını ve Türk halklarının dil ve sosyo-kültürel özelliklerini düşünürsek versiyonlar arasındaki farklar kaçınılmazdır. Orta Asya ve ya Türkistan versiyonu adlanan Doğu versiyonunda Köroğlu soylu bir aileden geliyor, o, bir han oğludur. Burada eski destancılık geleneğinin kahramanlarından kalmış mifoloji motiflerin izlerini görmek mümkündür. Köroğlu'nun doğumu sırasında görülen olağanüstü olaylar da eski Türk destan geleneğine has bir unsurdur. Türkmen versiyonunda Köroğlu'nun babası Cıgali Beğ rüyasında aldığı emre uyarak mezarlığa gider ve mezardaki çocuğu alır, ona Rovşen ismini verir. Kazak versiyonunda ise rüyayı Köroğlunun anası görür. Ana Akanay rüyada öldürüleceğini, öldükten sonra doğum yapacağını, çocuğunun onun intikamını alacağını görür. Özbek versiyonunda ana Hilalay öldükten sonra mezarda doğurur. Bir keçi tarafından beslenen çocuğu farkedene çoban baba Hasan Beğ'e haber verir ve baba çocuğu mezardan alır (Ekinci, 2004:107).

“Büyük bir destanın Anadolu və Azerbaycan sahası anlatmalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal siyasi olaylarının etkisiyle yeniden şekillendiğini belirttiğimiz Köroğlu bu süreçle birlikte mitolojik bir çok yönünü (han soyundan gelmemesi, doğum sırasında olağanüstü olayların yaşanmaması, dış düşmanlara karşı savaşmaması vb.) kaybetmiştir. Mitolojik ve tarihsel yönlerinin çarpışmasında Köroğlu bir yönüyle bozkır toplumunun değer yargılarından ve toplumsal kabullerinden uzaklaşmış bir yapı sergilemekte, bir yönüyle de geçmişteki bir destan kahramanını çağrıştırmaktadır” (Öncül, 2010: 140).

Batı versiyonunda kahramanın doğumundan ve çocukluğundan bahsedilmez. Köroğlu (Rövşen-Ruşen) karşımıza delikanlı olarak çıkar. Bundan başka Köroğlunun ailesinden bahsedilmez ve ya sadece babadan bahsedilir. Babanın ismi bazı derlemelerde Alı (Azerbaycan, 2005:7), bazı derlemelerde Yusuf (Kaplan, 1973:1), bazılarındaysa Ahmettir (Boratav, 1988:199). Köroğlu Destanının Türk ağızlarında olan versiyonlarında

kahramanın ismi Koroğlu, Goroğlu, Goroğlu, Koroğlu olarak geçer, yine kahramanın mekanı Canlibil, Çenlibel, Cenbil, Çamlıbel gibi farklılıklar gösterir.

Anadolu versiyonu da kendi içerisinde İstanbul, Kars, Elazığ, Erzurum, Antep, Maraş vb. bölgelerde farklılık göstermektedir. Anadolu sahasından destanın 15 kolu derlenmiştir. Anadolu kolları ile ilgili olarak M.H.Tehmasib'in "Koroğlu" (1975), Hüseyin Beyaz'ın "Koroğlu'nun Antep Rivayeti" (1986), Sevgi Koçak'ın, "Koroğlu'nun Erzincan Varyantı" (1992), Hacı Ali Özturan'ın "Maraş Ağzı Koroğlu" (2009) kitapları gibi çok sayıda derlemeler ve çalışmalar yapılmıştır.

Türk hikayecilik tarihine damgasını vurmuş "Koroğlu" Destanı bugün Sibirya'dan Balkanlar'a kadar Türkçe konuşulan hemen hemen bütün coğrafyaya yayılmış durumda. Bugüne değin Koroğlu hikayesi kadar tüm Türk dünyasına mal olmuş başka bir hikayemiz yoktur ve hiç raslantı değil ki, bu hikayenin 500'e kadar versiyonu mevcuttur.

Ozanlar, aşıklar tarafından anlatılan, şiir kısımları sazla çalınarak okunan "Koroğlu" hikayeleri anlatanın yaklaşımına, sempatisine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bazı kaynaklara göre 24, bazılarına göre 20 kolu olan bu destanın 17 kolu yaygın olarak biliniyor.

Türk Halk Edebiyatının "Koroğlu" destanında araştırmağa ihtiyaç duyduğu başka bir tema da destandaki halk şiiri örnekleri ve aşık havalarıdır. Bu şiir örnekleri ve bu havalardan kenarda bir anlam taşımaz ve genellikle destandan kenarda kullanılmaz. "Koroğlu" havalarını her aşık okuyamaz, bunun için yüksek zil ses ve boğaz gerekiyor. Azerbaycan'da bu havaları okuyan aşıklar "Koroğluhan aşıklar" adlanır. Azerbaycan'da Koroğlu'nun yarattığı ve onun anısına aşıkların yarattığı 20'den fazla havanın (makamın) olduğu bilinmektedir.

Son dönemlerde güzel sanatlar profesörü Tariyel Memmedov aşık havaları araştırmalarına çok değerli katkılarda bulunmuştur. O, klasik aşık havalarının bir çoğunu notaya almış ve kitap halinde bastırmıştır. Ayrıca "Koroğlu" havalarının Azerbaycan ve Türkiye aşıklarının ifasında yazılmış

orijinal nota yazılarını, ilave olarak 1938-40'lı yıllarda Azerbaycan'da başlayan ve maalesef yarım kalamış derleme çalışması çerçevesinde bir ekip tarafından yazılmış Köroğlu aşık havalarının nota elyazılarını da bastırmıştır.

“Köroğlu havaları” adı altında “Köroğlu” destanında geçen tüm havaların yapı özellikleri tetkik edilmiş, bütün materyeller müellif tarafından 1978-1981 yılları arasında Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde düzenlenen folklor-etnografya bilimsel çalışmalarında incelenmiştir. Toplanan materyellerin grafik belgeleştirilmesi üstat aşıkların ifasında “canlı icra” yoluyla hayata geçirilmiştir.

Türk halklarının ortak eposu “Köroğlu” yüzyıllardır insanların hafızasında canlılığını ve tazeliğini korumağı başarmış ölmaz söz yapıtıdır. Köroğlunun tarihi şahsiyet ve aşık olması bazı tereddütlerle beraber artık kabul olunmuştur. Bir elinde saz, birinde kılıç olan kahraman, zalimin karşısında, mazlumun yanında olmuştur. Köroğlunun büyük şöhet kazanmasında, destanın ayrı ayrı kollarının bu kadar yüksek zirvelere ulaşmasında, yaygınlaşmasında Köroğlunun aşıklığının büyük etkisi olmuştur. Sazın sihri, mucizesi destanda bir kaç yerde özellikle ele alınmıştır.

Dünya halklarının edebiyatında da despot rejimlere karşı çıkan, yoksul insanların yanında olan halk kahramanları vardır. Bu açıdan Köroğlu ortak Türk halk kahramanı, Köroğlu hikayesi de bir halk kahramanlık hikayesidir (Edebiyatşünaslık, 1988:58). Köroğluya kadar ve Köroğludan sonra destanlarımızın tekamül sürecine bakılırsa “Köroğlu”ya büyük görevler verildiğini görürüz. “Köroğlu” bu görevleri başarıya yerine getirmiştir.

Eski Türk halk hikayeciliği geleneğinden gelme bahadırılık, alplık sıfatları Köroğluya verilmiştir. Mitoloji unsurlara sadık kalan geleneksel mitolojik yardımcıları “Köroğlu”da da yer var. Kahramanın atının derya atlarının soyundan gelmesi, kılıcının gök taşından olması, bir de sihirli narası onu mitolojik kahramanlara, eski destan geleneğimizin bir parçasına dönüştürüyor. Şairliği ve aşıklığı ile Köroğlu gerçekci kimliğe bürünüyor. “Köroğlu”nun Batı versiyonunda bazı derlemelere göre Bingöl dağlarının sihirli suyundan, bazı derlemelere göre Goşabulak suyundan içerek güç kuvvet kazanan, aynı

zamanda aşıklık vergisi, bade içme geleneğini tamamlayan kahraman bir hak aşığı zirvesine yükseliliyor.

Kaynaklar

Alptekin Ali B. (1997) Halk Hikayelerinin Motif Yapısı. Ankara: Akça Yayınları.

Azerbaycan dastanları. (2005) I cild, tekmilleştirilmiş II neşri, Bakı, Çıraq Neşriyyatı.

Azerbaycan dastanları. (2005) IV cild, tekmilleştirilmiş II neşri, Bakı, Çıraq Neşriyyatı.

Boratav P. N. (1988) Halk hikayeleri ve Halk Hikayeciliği, İstanbul, Adam Yayınları.

Büyük Türk Klasikleri. (1987) I Kitap, Ankara, Ötüken Yayınları.

Çemşidov Ş. A. (1977) Kitabı-Dede Qorqud. Bakı, Elm Neşriyyatı.

Edebiyatşünaslıq terminleri lüğeti. (1988) İşlenilmiş ve tekmilleştirilmiş 4. neşri, Bakı, Maarif Neşriyyatı.

Ekinci M. (2004) Türk Dünyasında Köroğlu, Ankara, Akçağ Yayınları.

Ercilasun A. B (1993) Türk Dünyası Üzerine İncelemeler. Ankara, Akçağ Yayınları.

Kaplan M., Akalın M. (1973) Köroğlu Destanı. Anlatan Behçet Mahir. Ankara, Sevinç Matbaası.

Kaşğari M. (2006) Divanü lüğat-it-türk. Tercüme eden ve neşre hazırlayan Ramiz Esker. I cild, Bakı: Ozan Neşriyyatı.

Kitabı-Dede Qorqud. (1988) Bakı, Yazıcı Neşriyyatı.

Koroğlu. (1975) Tertib edeni M.Y. Tehmasib. Bakı, Maarif Neşriyyatı.

Memmedov T. (2010) Koroğlu Aşig Havaları, Bakü, Apostrof Çapevi.

Önçül K. (2010) Eski Türk Kültürü ve Halk Edebiyatı Ürünlerinde Başkaldırı Kavramı. Elazığ, Manas Yayınları.

zturan Hacı A. (2009) Maraş Ağzı Koroğlu. Kahramanmaraş, Ukde Kitaplığı.

Sadıqov İ. (1998) Koroğlu kim olub? Bakı, Azərneşr Neşriyyatı.

Türkmen F. (1983) Koroğlu Destanının Orta Asya Rivayetleri. Koroğlu Semineri Bildirileri, Ankara.

Yıldırım D. (1983) Koroğlu Destanının Orta Asya Rivayetleri. Koroğlu Semineri Bildirileri, Ankara.

Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer

(Şehrin Modern Tarihi ve Kültürüne Bir Bakış)

The Oppressed City of Irakian Turkmens: Telafer

(A View to Modern History and Culture of the City)

Abdulhalik BAKIR* -Süleyman PEKİN**

Özet

Telafer Türkmen kimliğiyle tanınmış bir şehir. I. Dünya Savaşı akabinde 1920 Haziranındaki direnişleri tarihe Telafer Devrimi olarak geçti. Peşî sıra tertip edilen Özdemir Harekâtı da bunun devamı niteliğindedir. 1926 Ankara Antlaşmasıyla Türkiye'nin yöreyi terk etmesinden sonra İngilizler 1932'ye kadar bölgeyi Manda Yönetimine bağladılar. II. Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında Telafer için baskı ve isyan geleneği değişmedi. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında kendini Irak Meclisi'nde temsil imkânı buldu. Fakat Irak'ın 1959'da Bağdat Paktı'ndan ayrılıp Sovyetler Birliği'ne yanaşması ve 60'lı yıllardaki askerî darbeler zinciri Baas İktidarı uygulamalarını başlattı. Fakat 1979'da Saddam Hüseyin'in başa geçmesi Türkmenler için en kötüsü oldu. Tüm Türkmenler üzerinde koyu bir Araplaştırma politikası uygulandı. Saddam'ın Kuveyt'i ilhakı sonrası başlayan ABD İşgali (1991) ve 36. Paralel'in üstünün Barzanî ve Talabanî'ye terki Türkmenleri iki arada bir derede bıraktı. 2003'teki son ABD İşgali sonrasında Telafer'in üst üste bombalanması

---

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi

üzerine 1920 Devrimi'ne benzer bir Direniş başlatıldı. Daha sonra ise İŞİD bölgeye hâkim oldu; böylece din, mezhep ve milliyetler üzerinde bitmeyen bir savaş başladı.

Anahtar Kelimeler: Telafer, Irak, Türkmenler, I. Dünya Savaşı, 1920 Devrimi,

Abstract

Talafer is a city that is known for its Turkoman identity. Following World War I, the resistance of June 1920 was recorded as the history of the Talafer Revolution. Özdemir Operation, which is arranged in order, is the continuation of this. 1926 Ankara Agreement, Turkey's tied leave the region after the British Mandate Government in the area until 1932. The tradition of oppression and rebellion for Talafar did not change before and during World War II. However, after World War II, he had the opportunity to represent itself in the Iraqi Parliament. But in 1959, Iraq left the Baghdad Pact and started to implement the Soviets Union's approached, and the 60s military coups began Baath Power practices. But in 1979, Saddam Hussein's seizure of power was the worst for the Turkomans. A dark Arabization policy was applied to all Turkomans. The USA occupation (1991), which began after the annexation of Saddam's Kuwait, and Barzani and Talabani above the 36th Paralel, left the Turkomans together in a circle. Following the recent US occupation of 2003, a Resistance similar to the 1920 Revolution was launched on Talafar's bombing. Later, ISIS dominated the region; so that an endless war on religion, sect and nationality began.

Key Words: Talafar, Iraq, Turkomans, World War I, 1920 Revolution

Giriş

“Telafer gün batışı

Güller dala sarımsı

Dilleri Türkmen okur

Bu dil ona yakışsı(r)”¹

Dr. Selahattin Bayraktar’a ait bu mâninin özeti olan ‘Telafer ve Türkmen kelimeleri aslında konumuzun da çeperleri. Kimi zaman cetvelle sınır çizen Emperyal Güçlerin dünyadaki statükoyu belirlemek için 100 yıl önce yaptıkları Küresel Savaş (Birinci Cihan Harbi), Telafer’i Türk ve Türkiye kavramlarından ayırma da Türkmen kelimesinden ayıramadı.

Telafer’de tarih, MÖ 6 binlerden MS 2018’lere dek hep sahne ortasındadır. Bilinen ilk kültür Halafardan son işgalci Amerikalılara kadar verimli Mezopotamya (Fırat-Dicle) topraklarının 8 bin küsur yıllık tarihinin paydaşlarından biridir Telafer. Ve onlarca yıl daha Ortadoğu coğrafyasında ana rollerde var olmaya adaydır.

Selçukludan tevarüs Osmanlı Nizam-ı Âlemi 20. yy başını zor gördü. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sonrasında oluşan mevcut Dünya Düzeni ise Anglo-Sakson Uygarlığı imzalıdır. 1945 sonrasında Süper Güç’lük görevi Büyük Britanya olarak da nam salan İngiltere’den amcaoğlu Amerika Birleşik Devletleri’ne geçmiştir.

Yarım asırlık çift kutuplu dünya denkleminde çağdaş bölgesel devletler olarak konumlanan Irak ve Suriye, birincil güç ABD’nin müsaadesiyle ikincil güç olan Sovyetler Birliği periferisinde Saddam & Esad gibi çifte kullanımlı despot yöneticilerle idare edilmiştir. 1991 sonrasında tek kuvvet olarak kalan Birleşik Devletler’in Yeni Dünya Düzeni (The New World Order) oluşturma merakı 11 Eylül İkiz Kuleler Saldırılarından sonra yeni bir aşamaya geçti (2001).

---

¹ www.tyb.org.tr/kerkuk-hoyratlarinda-turkce-sevdasi-8919yy.htm (Erişim: 24.11.2016)

Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi ile Müşterek Bir Gelecek ve İlerleme İçin Ortaklık yada yaygın ismiyle Büyük Ortadoğu (Greater Middle East) Projesi / BOP kapsamında start verilen kaos ve karmaşa zincirinin bölgesel halkalarını teşkil eden Müslüman halklar olarak 17 yıldır dolaylı bir cinnet cenderesindeyiz. Ki özellikle bu sürecin son 7 yılında da vites büyütme durumu söz konusu.

Bu bağlamda bin küsur yıllık Türkmen şehri Telafer hem stratejik konum, hem demografik yapı, hem de Küresel Efendiler'in bilhassa tetiklediği etnik ve mezhebik faylar üzerindeki aidiyetleriyle dikkat çekmektedir. Buna bir de işgal ve iç savaş periyodunda Direnen Kent kimliği de eklenince 1920'den 2005'e Telaferliler için genel gidişatın değişmediği görülecektir.

Önümüzdeki on yıllarda Mezopotamya'nın son düzen müessisi Osmanlı ya da onun yasal varisi Türkiye son sözü söylemedikçe Ortadoğu kazanı da kaynamaya devam edecektir. Yani Telafer ve Türkmen kelimeleri tekrar Türk ve Türkiye kavramlarıyla bir araya gelesiyeye kadar bu yöre çerçevesindeki karmaşa / düzensizlik bu tip makalelerde ele alınmaya devam edecektir.

Hâsılı;

"Telafer yurt ocağı

Türkmeni(r) dört bucağı

N'ola saklarsa beni

*Bir gece yar kocağı"*²

I. Birinci Cihan Harbi, Telafer Ayaklanması Ve Özdemir Harekâti

"Üzerinde Güneş Batmayan İmparatorluk"³ olarak adlandırılan Birleşik Krallık yani İngiltere, 19.yy'dan 20.yy ortalarına kadar Dünya'nın Süper Güç'ü

---

² Bu mani türünden şiir, Telafer'in meşhur şairi Seyit Mahmut Ali Felekoğlu'na aittir. Bkz. Ziyat Akkoyunlu-Suphi Saatçi, *Irak Muasır Türk Şairleri Antolojisi*, Ankara, 1991, s. 453.

durumundaydı. Petrol bazlı yeni enerji stratejilerini, hükümlerlik bakımından iyice hantallaşan Osmanlı coğrafyasını ele geçirmek üzerinde kesiştiren İngilizler, Fransızlar ve Ruslar 1914 sonbaharında muhasım güç odağı Almanlar vesilesiyle Cihan Harbi'ni (I. Küresel Savaş) başlattılar. Böylece Telafer için 4 asrı Osmanlı olmak üzere kesintisiz 9,5 asırlık Türk hâkimiyeti devri son bulacak ve Türkmenler için zorlu-sıkıntılı, bitip tükenmek bilmeyen bir mücadele dönemi başlayacaktır.

Güneydeki Basra'dan Irak'ı işgale başlayan İngilizleri, Türk Ordusu önce Selmanpâk'ta (Kasım 1915), sonra da Zemzir ile Kut'ül-Amâre⁴'de (Mart, Nisan 1916) bozguna uğrattılar ve General Townshend'i esir alsalar da buradaki birliklerin İran'a kaydırılmasıyla birlikte takviye alan İngilizler Mart 1917'de Bağdat'ı işgal ettiler. Mayıs 1918'de İngilizler Kerkük'ü de ele geçirdi ve 30 Ekim'de imzalanan Mondros Mütârekesi'yle biten savaş sonunda Ali İhsan Paşa komutasındaki 6. Ordu; Rakka-Deyr-i Zor-Miyadin-Sincar-Telafer-Hamamalil-Büyük Zap Ağzı-Güveyr Köprüsü-Dibeke-Kadıhan-Taktak-Çemcemâl-Süleymaniye-Havice hattına konuşlanmıştı.⁵

Savaş yıllarında bile Irak topraklarından yılda 1 milyon ton petrol çıkarmayı başaran İngilizler ateşkese rağmen durmadı ve Kasım 1918'de Musul'u işgal ederek Semil, Zaho, Telafer, Hokne, Üveynat'taki Türk Ordusu'na ait depoları yağmaladılar. Bununla da kalmayan İngilizler Aralık 1918'de Mütâreke'nin 7. maddesini bahane ederek Erbil ve Sincar'la birlikte Telafer'i de işgal ettiler, Kaymakam Muhittin Bey'in yerine de Leachman'ı Telafer'e yönetici olarak atadılar. İngilizler bir yandan da Binbaşı Noel'i Musul-Telafer-Sincar-Nusaybin hattında casusluk ve aşiretleri elde etme politikasıyla görevlendirdiler. Noel'in Sincar Yezidilerini Telafer Türkmenlerine karşı kışkırtma hamlesi kalan Osmanlı yöneticileri ve yerel

³ İngilizcesi şöyledir: The empire on which the sun never sets

⁴ Kutü'l-'Amâre ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, "Kütü'l-'Amâre Adı ve Tarihsel Alt Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, I, 1, Aralık 2017, s. 13-28.

⁵ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri* (1525-1919), Ankara, 1993, s. 54-55; Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 1996, c. IX, s. 485-488, s. 511-513

önderlerle güçlkle engellenmişti.⁶

Mondros sonrası başlayan işgaller eş zamanlı olarak Anadolu, Trakya ve Kuzey Irak ile Kuzey Suriye’de Türk Milleti’nin özgürlük refleksi olan Kuvâ-yı Milliye hareketlerinin oluşmasına yol açtı. Bu meyanda “Kut Kahramanı” Halil Paşa’nın akıl dolu bir stratejiyle feodal beylerden Şeyh Mahmut’u henüz işgal edilmemiş olan Süleymaniye Sancağına Emir/Han olarak atamasıyla Kuzey Mezopotamya’da Kuvâ-yı Milliye başlamış oldu. Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıkararak Millî Mücadele’yi başlattığı günlerde Süleymaniye’ye İngiliz Bayrağı çekilmesinden dolayı Şeyh Mahmut (Berzenci) 26 Mayıs 1919’da direnişe geçerek 18 Haziran’da şehri İngilizlerden kurtarmıştır.⁷ Sonrasında ise yöredeki 300 köy İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri’nce⁸ acımasızca bombalanmış ve sivil bir soykırım yaşanmıştır.⁹

Süleymaniye Direnişinin kırılmasından bir yıl sonra bu kez Telaferliler sahneye çıkacak ve tarihe Telafer Devrimi veya diğer adıyla Bin Dokuz Yüz Yirmi Devrimi¹⁰ diye geçecek olan büyük ayaklanmayı başlatacaklardır. Telafer Kuvâyı Milliyesi’nin organize ettiği 1920 Haziranındaki ve Kaymakam/Yarbay Cemil Muhammed Bey önderliğindeki ayaklanmada ilk olarak Telafer’i Musul’a bağlayan telgraf hatları kesilerek Kale’deki işgalcilere saldırıldı. Kuvvâcılar/Direnışçiler, Kabak Köyü’nden akın yapan aşiret güçleriyle birlikte 4 Haziran’da Telafer Kalesi’ne girildi. İngiliz Kale Komutanı Binbaşı Parlo (Farlow) firar etti, Yüzbaşı Stewart öldürüldü; devlet dairelerini ve İngilizlerin evlerini basıp silâhlarına el koyan Direnişçiler, ateş açarak karşı koyan 3 İngiliz subayını ve emrindeki Hintli askerleri öldürdüler.

---

⁶ Enver Z. Karal, a. g. e., s. 511; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 58-59; Selim H. Özkan, “Osmanlı İdaresinde Telafer”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl 32, Sayı 184 (Ocak-Şubat 2010), s. 142; Hürmüzlü, Habip; “Türkmen Şehri Telafer ve Yabancı İşgaline Karşı Irak’ta İlk Ayaklanma”, *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), s. 33.

⁷ Güztoklusı, Murat; *Musul Özdemir Harekâtı (Kurtuluş Savaşımızın Kapanmayan Cephesi)*, Pozitif Yayınları, II. Baskı, İstanbul 2008, s. 35-41

⁸ Royal Air Forces (RAF), bugünkü Amerikan Hava Kuvvetleri gibi devrinin en büyük hava gücüdür.

⁹ Murat Güztoklusı, a. g. e., s. 41-42

¹⁰ E’t-tavrat’ül-Talafar (Kahtan Ahmed Abboş) veya Kaçkaç/Kaçakaç Ayaklanması (halk ağzı)

Yakalanan İngiliz Binbaşı tekrar kaçmaya kalkınca vuruldu. İngilizler, Musul'dan 2 zırhlı araç ve birkaç kamyon dolusu asker gönderdilerse de Direnişçiler onları etkisiz hale getirdi. Bu sırada bazı Arap aşiretleri de direnişe destek oldu. Ve nihâyetinde Kale'deki İngiliz Bayrağı indirilerek yerine Millî Bayrak asıldı. Böylece Süleymaniye'den sonra ikinci kurtuluş Telafer'de gerçekleşmiş oldu.¹¹

Deyr-i Zor ve Nusaybin tarafından gelecek takviye güçlerle Musul'a yürünüp İngilizlerin atılmasını planlayan direnişçilere yardım gelmeyince İngilizler toparlandı. İngiliz İstihbaratı Telaferli Direnişçilerin elinde ağır silâhlar olmadığını öğrenince uçaklar ve toplarla karşı harekâta geçtiler. Bombardıman altında kalan Direnişçiler Musul'a yürümek yerine Telafer'e çekildi. İngiliz uçaklarının silahlı ya da sivil ayrımı yapmaması ve büyük birlikler hazırlayarak Telafer'e saldıracağı haberleri alınınca da şehri boşaltma kararı alındı. 8 Haziran günü ailelerini yanlarına alabilenler dağlara sığındılar ve ertesi gün Yüzbaşı Cown komutasındaki İngiliz kuvvetleri 3 koldan Telafer'e girerek geride kalanları öldürmüş, ileri gelen bazı kimseleri tutuklayarak işkenceden geçirmiş, evlerle çiftlikleri de ateşe vermişlerdir.¹²

3 günlük yağma boyunca 365 civarında ev yakılmış ve yakalanan diğer öncü isimler sürgün edilmiştir. Telaferliler Karaçuğ Dağları'nda ekim ayına kadar kaçkın vaziyetinde yaşamış ve şehre döndükten sonra da 2 kat vergi ödemeye maruz bırakılmışlardır. Bu olay hem halk nezdinde "Kaçakaç" diye acı bir hatıra bırakacak hem de Telafer, İngiliz hegemonyası ve onun mirasçısı Irak Devleti dönemlerinde hiçbir hizmet alamayarak adeta cezalandırılacaktır. Tâ ki günümüze kadar.¹³

Telafer Ayaklanması Kuzey ve Güney Irak'taki (Rümeysel) ayaklanmalara örneklik teşkil etmiş ve İngilizlerin Irak politikasını, doğrudan yönetim yerine manda yönetimine geçiş bağlamında gözden geçirmesine

¹¹ Selim H. Özkan, a. g. m. (TSÖvT), s. 142; Murat Güztoklusu, a. g. e., s. 55-56; Habip Hürmüzlü, a. g. m., s. 33-35

¹² Murat Güztoklusu, a. g. e., s. 56; Habip Hürmüzlü, a. g. m., s. 35; Selim H. Özkan, a. g. m. (TSÖvT), s. 143

¹³ Habip Hürmüzlü, a. g. m., s. 35; Selim H. Özkan, a. g. m. (TSÖvT), s. 143. Ayrıca bkz. Ümit Ertuğrul, *Irak Türkleri ve Türkiye*, İstanbul, 2006, s. 133

neden olmuştur. İsyana katılan Arap aşiret liderlerinden Abdülhamid el-Dubûnî şöyle demektedir: “Telafer Ayaklanması, İngilizlerin Irak’taki sömürge rejiminin tabutuna çakılan ilk çivi olmuştur. Bu ayaklanma güneydeki ayaklanmaya önyak olmuş ve oradaki tüm tereddütleri gidermiştir.”¹⁴

Telafer’in hemen ardından Musul’un kuzeydoğusunda ve Büyük Zap Irmağı ağzındaki Revanduz ile Zıbar’da da İngiliz işgal kuvvetlerine karşı Kuvâ-yı Milliye unsurları ve yerel aşiretler işbirliğinde büyük ayaklanmalar gerçekleştirilecektir. Sürücü/Sürücü Aşireti ile Zebar Aşireti’nin öncülüğünde İngilizler bölgeden atılsa da önceki örneklerde olduğu gibi Kraliyet Hava Kuvvetleri’nin bombardımanlı cezalandırma yöntemi Revanduz’a da uygulanacaktır. Yardım talebi sonrası Ankara’dan gönderilen 3 subayla 100 asker, Sürücü Aşireti’nin büyük desteğiyle Ocak 1921’de İngilizleri Babaçiçek Dağı ve Dovin Boğazı’nda bozguna uğratacak, 2 de tayyâresini düşürecektir.¹⁵

Trablusgarp/Libya direnişinin sembol ismi Sunûsîlerin lideri Şeyh Ahmed, Millî Mücâdele’ye destek vermek için önce Ankara’ya gelmiş akabinde de M. Kemal Paşa’nın isteğiyle ve “Halife Nâibi” ünvanıyla Güneydoğu’yla Kuzey Mezopotamya’daki kanaat önderleriyle görüşmek için 1921 ilkbaharında harekete geçmişti.¹⁶ Bunun için 2 cemiyet organizasyon çalışması yapıyordu. Bunlardan ilki Türk-Arap dayanışmasını amaçlayan el-Ahd Cemiyeti; ikincisi de Türkmen kökenlilere dayanan ve Telafer Ayaklanmasına destek sağlayan Türk Cemiyeti’ydi.¹⁷ Telafer Ayaklanmasının bastırılmasından sonra artan İngiliz önlemlerine karşı el-Ahd Cemiyeti’nin Mardin’de şube açtı ve Şeyh Ahmed Sunûsî’nin Mardin, Musul ve Telafer arası mektuplaşmaları bu şube üzerinden gerçekleşti.¹⁸

İngilizlerin Aralık 1921’de Binbaşı Şevki Bey komutasındaki kuvvetlerle yine Babaçiçek Boğazı’nda kısıtılıp bozguna uğratılmasına rağmen Mustafa Kemal’le Ahmed Sunûsî’nin asıl planları Büyük Taarruz ve Zafer sonrası

---

¹⁴ Habip Hürmüzlü, a. g. m., s. 36

¹⁵ Murat Güztoklusı, a. g. e., s. 69, 376

¹⁶ Murat Güztoklusı, a. g. e., s. 67

¹⁷ el-Ahd Cemiyeti; kuruluş: İstanbul 1913 ve Türk Cemiyeti; kuruluş: Musul 1919.

¹⁸ Murat Güztoklusı, a. g. e., s. 68

Musul yöresinin kurtarılması içindi. Bunun için Gâzi'nin özel seçtiği Antep Kahramanı Milis Yarbay Şefik Bey (Özdemir) ve onun adını taşıyan özel harekât yapılacaktı. Bunun için hazırlanan özel müfrezeyle birlikte Şefik Özdemir Haziran 1922'de Revanduz'a vardı ve İngilizler kendisini RAF bombardımanıyla karşıladılar.¹⁹

Şefik Bey, 31 Ağustos 1922'deki Derbent Muharebesi'nde İngilizleri 4 uçağı düşürmek ve yüzlerce kayıp verdirmek suretiyle perişan ederek Hamidiye ile Ranya'yı geri aldı. Sonrasında Şaklava Kazâsı'na gelerek Musul'la irtibat sağladı ve Köysancak'ı da alarak bir Türk kaymakam atadı. İngilizlerse buna RAF uçaklarıyla Ranya, Köysancak ve Revanduz'u bombalayarak cevap verdiler. Buna rağmen gerek Şefik Özdemir'in kazandığı gerekse Anadolu'da Yunanlılara karşı kazanılan başarılar yöre halkını ve aşiretleri cesaretlendirmiş, Ankara'ya bağlılıklarını bildirmek için yarışa girmişlerdi. Musul-Kerkük bölgesinde Türkler lehine değişen denge İngilizleri Süleymaniye'yi Şeyh Mahmut'a terke mecbur bıraktı.²⁰

İngilizler aşiretleri birbirine düşürmek ve bazılarını parayla satın almak için ellerinden geleni yaptı. Seyid Taha, Simko gibi Ağa adamları ve Nastûrîleri Türklere karşı kullandı. Fakat İngilizlerin asıl toparlanması Lozan Konferansı'nın başlamasıyla ve görüşmeler için masaya oturmakla başladı. Kasım 1922 ile Şubat 1923 arasındaki ilk tur görüşmelerde hem masada hem sahada mücadele veren Türkiye, Özdemir Müfrezesini takviye etti ve savunmada kalarak da olsa pozisyonunu korumasını sağladı. Fakat İngilizler masada oldukları kadar iyi olmasa da büyük takviyelerle sahada yavaş yavaş askerî denge kurmaya başlamışlardı. Fakat Boğazlar'ı ve Trakya'yı çözemeyen Ankara TBMM'de aylarca süren gizli oturumlardan sonra askerî yolları terk edip diplomatik yollarla sorunları müzâkereye karar vermişti.²¹

Lozan'da İkinci tur görüşmelerin başladığı Nisan 1923'te İngilizler; Nastûrî, Hintli, Sih, Nepalli, Burmalı, Ermenî, Arap ve Britanyalılardan

¹⁹ Murat Güztoklusu, a. g. e., s. 67, 376-377

²⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 61-62; Murat Güztoklusu, a. g. e., s. 110-134, 378-379

²¹ Murat Güztoklusu, a. g. e., s. 134-199 ve 380-381; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 62

oluşan Kraliyet Ordusu'yla iki koldan büyük bir harekât başlattılar. Şubat başlarında 33 aşiret reisinin de imzaladığı yöresel bir Misak-ı Millî yayınlayıp özerklik talep eden Şefik Özdemir'in gayretleri Ankara tarafından karşılıksız bırakılınca yapacak bir şey kalmadı ve Mayıs itibariyle İran'a geçerek müfrezesini terhis etti. 24 Temmuz 1923'te Lozan imzalanmış ve Musul Meselesi 9 ay içinde yapılacak ikili görüşmelere bırakılmıştı.²²

Sonuç itibariyle başarısız olan Özdemir Harekâtı aslında Süleymaniye Direnişi ve Telafer Devrimi'nin devamı niteliğindedir. Nitekim bu harekât sırasında da Telafer halkının desteği ve Musul-Telafer hattının stratejik hususiyeti önem arz etmiştir. Başarılı olsaydı bahse konu yörenin ve Türkiye'nin kaderi farklı olurdu. I. Küresel Savaş'tan beri çok önem verdiği Musul Bölgesi'nin elinde kalması için askerî operasyonlar da dâhil her türlü yolu deneyen Ankara Hükümeti neticede İngiliz diplomasisine yenildi.

Şöyle ki: Mayıs 1924'te Haliç Konferansı'nda İngilizler klasik tezlerini bildiği Türk tarafından taktik olarak Hakkâri'yi istediler ve Konferans sonrasına planladıkları Hakkâri'deki Nastûrî Ayaklanmasını havadan desteklediler. Türkiye isyanı bastırmakla uğraşırken sorun İngilizlerin başını çektiği Milletler Cemiyeti'ne bırakıldı. MC, Eylül 1924'te Musul Sorununu görüşmeye başladıktan bir müddet sonra bu kez Diyarbakır'da öncekine göre daha büyük kapsamlı Şeyh Said İsyanı çıktı (Şubat 1925). 3 ay süren isyandan 3 ay sonra da Milletler Cemiyeti Komisyonu Türkiye aleyhinde kararını verdi (Temmuz 1925). Türk tarafının kabul etmediği bu rapor için MC Konseyi, Lahey Daimî Adalet Dîvanı'ndan görüş isterken Türk temsilcinin katılmadığı toplantıda yeni bir oldu-bitti ile sınır çizildi. Tüm tepkilerine rağmen Türkiye 1926 Haziranındaki Ankara Antlaşması'yla durumu kabullendi. Yiğitlik ve kahramanlık ince siyasetin bezdiren sabrına mağlûp oldu.²³ Artık Telafer için farklı ve zorlu bir süreç başlamaktadır.

---

²² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 62; Murat Güztoklusu, a. g. e., s. 233-247 ve 382-383

²³ *Türk Dış Politikası (Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar)*, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, 3. Baskı, Cilt I (1919-1980), İstanbul 2003, s. 263-269; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 65-68; Murat Güztoklusu, a. g. e., s. 383-384

II. İngiliz Mandası, Irak Krallığı, Cumhuriyet ve Baas Rejimi

Nisan 1920'de İtalya'nın San Remo şehrinde toplanan Uluslararası Konferans'ta Mezopotamya havalisi Irak²⁴ adı altında İngiltere'nin manda/himâye yönetimine bırakıldı. Aynı yıl ilân edilen Geçici Irak Anayasası'yla hem Arap, Türkmen ve Kürtler 3 aslı unsur sayılmış hem de Kuzey Irak için özerk bir yönetim öngörülmüştü. Bu sıralarda Telafer'de isyan ve direniş vardı. Ve bu İngilizlere pahalıya; yani 40 milyon sterline, 450 ölüye, 2 bin civarında da yaralıya mal olmuştu. İngiliz kamuoyunun da baskısıyla İngiltere, Irak'ta Hindistan modelinden vazgeçip klasik krallığa karar verdi. İngilizler, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı Türkmenlerin öncülüğünde Musul-Kerkük-Erbil-Süleymaniye'de karşı çıkılmasına rağmen uyduruktan bir halkoylamasıyla Irak Kralı seçtirdiler (Ağustos 1921). Akabinde de Faysal üzerinden bir manda anlaşması yapıldı.²⁵

Buna mukabil olarak da Türkiye "Özdemir" kozunu oynuyordu. Yeni kralın başlattığı ve öncelikli hedef olarak Kuzey Irak'ı alan Araplaştırma politikası, Telafer'den Süleymaniye'ye kadar kabul görmediği gibi bu bölgedeki idarî beklenti Türkler üzerinedi. Fakat Lozan ve sonrasındaki belirsizlik, Türkiye'nin iç isyanlarla meşguliyeti bu beklentileri önemli ölçüde kırdı. Bu da - dolaylı veya dolaysız-İrak'ın hem genelinde hem de kuzeyinde iki ayrı sürece sebep oldu. 1924'te meşrutî monarşiyi esas alan Irak Anayasası kabul edildi ve aynı yıl Türkmenlere karşı yeni süreçteki ilk katliam Mayıs ayında Kerkük'te gerçekleşti.²⁶

---

²⁴ Mezopotamya'da tarihin ilk şehri olarak Sümerlerce kurulan Uruk'tan esinlenilerek verilen bir isim

²⁵ Şahin, İsmail-Şahin, Cemile-Yüce, Samet; "Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Irak'ta Devlet Kurma Çabaları", *Gazî Akademik Bakış*, Sayı 15 (Kış 2014), s. 112-127; "İraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik" (<https://asimetrikavaslar.wordpress.com/2011/03/30/irakli-turkmenlere-yonelik-etnik-temizlik>) Erişim: 10.01.2017; Kasalak, Kadir; "İrak'ta Manda Yönetiminin Kurulması ve Atatürk Dönemi Türkiye-İrak İlişkileri", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 5, Sayı 9 (Şubat 2007), s. 191.

²⁶ Kerkük'lün tarihsel yönü ve bu şehirde Türkmenlere karşı yapılan 1924 Gâvurbağı katliamı da dahil bütün katliamlar hakkında geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, "Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2008, Cilt: VI, Sayı:1 Elazığ, 2009, s. 27-76; Abdulhalik

1925 yılında Milletler Cemiyeti Telafer'e 5 kişilik uluslararası bir heyet (komisyon) gönderdi ve ITC Telafer Temsilcisi Nebil Harbo'nun anlattığı şekilde Molla Tahir Camii'nde topladığı aşiret reislerinin Irak yada Türkiye; nereye bağlanmak istediklerini soruşturdu. Aşiret reislerinden yaşlı ve bilge Seyid Abdülmüttalip'in "Biz Osmanlı'ya bağlı olmak istiyoruz" demesi üzerine Musul'un Arap Valisi itiraz ederek ciddi bir tartışmaya girdi. Bunun üzerine Seyid Abdülmüttalip koynundan Ay-yıldızlı Bayrağı çıkararak "Yaşasın Türkiye, yaşasın Osmanlı!" diye bağırdı. Komisyon "İstiyorlarsa Türkiye'ye bağlansınlar" dese de mesele ne onların ne heyettekilerin istediği gibi değil, İngiliz siyasetinin istediği gibi sonuçlanacaktır.²⁷

Türkiye 1925 kumpasıyla 1926'da Musul'un Irak'a terkini çaresiz onaylarken İngiliz Şirketi Petroleum Company hemen Irak Krallığı'yla Musul petrollerini 75 yıllığına İngiltere'ye bırakan bir petrol antlaşması imzalayacaktır. Faysal Yönetimi de İngilizlerle manda anlaşmasını 1926 ve 1927'de Musul dâhil yenilemiştir. Alacaklarını alan İngilizler 1930'da yarı bağımsızlık ve 1932'de de bağımsızlık vererek 12 yıllık mandaterliklerine son verdiler. Daha fazla masrafa gerek görmediler.²⁸

1931 yılında Irak'ta "Yerel Diller Yasası" çıkarılmasına ve Türkçe için de bazı imkân ve kolaylıklar sağlanmasına rağmen birkaç yıl içerisinde bunun göstermelik olduğu anlaşılmış, Türkmenlerin birçok hakkı çiğnenmiştir. Faysal ve oğlu Kral Gazi ile çoğu zaman onlara Başbakan olarak eşlik eden Nuri Said Paşa dönemlerinde Telafer'den Mendeli'ye kadar alanda Türkmenler siyasî, kültürel (dilsel), meslekî vb. birçok alanda kısıtlamalar

---

Bakır-Ferruh Kayalan, Musul Meselesi Çerçevesinde İngilizlerin Kerkük'teki Türkmenlere Yönelik Faaliyetleri (1918-1926), *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol 8, April 2017, p. 12. Ayrıca bkz. Şahin-Şahin-Yüce, a. g. m., s. 128; Mehmet Hazar, a. g. m., s. 361; Köprülü, Sadun; "Irak Türklerine Karşı Katliam ve Soykırımlar/Telafer" (www.turkmensani.net/tr-tr/index.php?option=com-content&view=article&id=606:irak-tuerklerine-kar-katliam-ve-soykrmlar-telafer&catid=53:arastirmalar &Itemid=133) Erişim: 10.01.2017

²⁷ ORSAM, "Nebil Harbo: Telafer'in Vilayet Olması Tüm Irak'ın Çıkarınadır" (Irak Türkmen Cephesi Telafer Kuzey Bölge Temsilcisi Nebil Harbo ile Şehrin Tarihi, Siyasi Kimliği ve Halkının Beklentileri Üzerine Röportaj), *Ortaoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), s. 49.

²⁸ Kadir Kasalak, a. g. m., s. 195-196; Şahin-Şahin-Yüce, a. g. m., s. 128-129; "Iraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik", a. g. y. (Er: 10.01.2017)

görmüştür. Bu dönem zaman zaman Asurî, Şîî, Yezidî isyanları da görülmüş ve bu istikrarsızlıklardan ötürü Bekir Sıtkı Paşa askerî bir darbe yaparak Başbakanlık koltuğunu ele geçirmiştir (1936). Bu isyan ve istikrarsızlıkların en yoğun yaşandığı Sincar Bölgesi, çok yakınında olması nedeniyle Telafer halkını da olumsuz etkilemiştir.²⁹

Nuri Said gibi bir Osmanlı Paşası olan Bekir Sıtkı döneminde Türkiye'yle kurulan yakın ilişkiler Sâdâbâd Paktı gibi Ortadoğu için önemli bir stratejik ortaklığın da doğmasına sebep teşkil etmiştir (1937). Ortak metnin imzalanması için Tevfik Rüşti Aras başkanlığındaki Türk Heyeti Bağdat üzerinden İran'a giderken Kerkük'e uğrayınca şehirde hayat durdu ve genç-ihiyar herkes sokaklara döküldü. Fakat bu aşırı ilgi Türkmenlere tutuklama ve sürgünler olarak geri döndü. Irak'ta askerî darbeler ardı arkası kesilmeksizin 1941 yılına dek sürdü ve son darbe İngiliz karşıtı olduğu için tekrar İngiliz işgaline dönüştü.³⁰

Telaferliler, özgür yaşama tutumlarının bir gereği olarak 41'deki Reşit Ali³¹ Hareketi'ne ve onun İngiliz üslerine karşı mücadelesine destek oldular. Bu millî hareketi işgalle bastıran İngilizler, Irak'taki Damat Ferid'leri olan Türk asıllı Nuri Said'i tekrar başa getirerek II. Dünya Savaşı yıllarını böylelikle geçiştirmiş oldular. Son tavırlarıyla iyice mimlenen Telafer ve Türkmenler, bu şahsın geliş ve gidiş tarihlerinde (1941-1944) hapis-sürgün-baskı unsurlarını çokça yaşadılar. Savaş sonrası 1946 yılında ise bazı aileler tıpkı 1926 yılında olduğu gibi Türkiye'ye kaçmak zorunda kaldılar. Aynı yıl Kerkük'te sendikal bir eylemden dolayı açılan polisin açtığı ateşte 20 Türkmen işçi öldü,

---

²⁹ Hürmüzlü, Habip; "Irak'ın Hukuki Yapısı İçinde Irak Türkmenleri", Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu, *ORSAM Tutanakları*, No: 35 (Eylül 2014), s. 149-150. "Iraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik", a. g. y. (Er: 10.01.2017)

³⁰ Yeşilbursa, Behçet Kemâl, "Geçmişten Günümüze Irak Meselesi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı II (Temmuz 2009), s. 1322-1323; "Iraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik", a. g. y. (Er: 10.01.2017); Bademci, Ali; "Irak Türkmenleri" (www.ktuvakfi.org.tr/irak-turkmenleri/) Erişim: 11.01.2017; Kadir Kasalak, a. g. m., s. 200-201

³¹ Tam adı Raşit Ali Geylanî'dir

yüzlercesi de yaralandı.³²

Savaşa girse de girmese de II. Küresel Savaş tüm dünya ülkelerini etkiledi. Süper Güç'lük görevi el değiştirdi, Arapçılığı esas alan bir Arap Birliği/Liği kuruldu ve İsrailoğulları 2 bin yıl sonra tekrar Ortadoğu'da bir Devlet'e kavuştular. 1949'da Siyonistlerin Cenin'deki Türkmen Kampı'na saldırması üzerine Tolkerim'e ilerleyen Irak Ordusu'nun Telaferli Komutanı yönünü değiştirerek püskürtme yoluna gitmiş ve ertesi yıla kadar bölgede karargâh kurmuştur. Bu arada 1948 Seçimlerinde ilk kez bir Telaferli (Muhammed Yunus Ağa) Irak Meclisi'ne girdi ve 1954'e kadar görev yaptı. 1950'li yıllarda Irak siyaseti iki guruba ayrıldı ve İngilizci muhafazakârlarla Arapçı sosyalistlerin çekişmesine sahne oldu. 1950 başında yaşanan Türkçeyle ilgili kısıtlamalar yine Nuri Said dönemine denk geldi.³³

1954 yılında Telafer'den bu kez iki kişi (Aziz Ağa Halay Bey ve Ahmed Âcil) Irak Meclisi'ne seçildi.³⁴ Ertesi yıl İngiltere, Türkiye, Pakistan, İran ve Irak arasında Bağdat Paktı ya da diğer adıyla CENTO³⁵ teşkil edildi. 1958 Seçimlerinde Irak Meclisi'ne Telafer'den yine iki kişi; M. Yunus Ağa ile Ahmed Âcil gitmişti ki Temmuzda kanlı bir darbeyle Krallık yıkılmış ve Cumhuriyet ilân edilmişti. Kral II. Faysal ile Velihaht Abdullah'ın öldürüldüğü ve Nuri Said'in linç edildiği İhtilâlin başı General Abdülkerim Kasım başa geçti. Yeni Anayasada Türkmenlere yer verilmedi.³⁶

1959'da Irak, Bağdat Paktı'ndan çıkıp Sovyetler Birliği'ne yanaşınca olan yine Türkmenlere oldu. O yıl başta Musul ve Kerkük şehirleri olmak üzere halk komünist gurupların katliamına uğradı, cadı avına dönen anti-

---

³² Behçet K. Yeşilbursa, a. g. m., s. 1323-1324; Ali Bademci, a. g. y. (Er: 11.01.2017); Habip Hümmüzlü, a. g. m. (TŞTvyİKİİA), s. 36; "Iraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik", a. g. y. (Er: 10.01.2017)

³³ Bilgay Duman, "Telafer Kronolojisi", *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), s. 37; Behçet K. Yeşilbursa, a. g. m., s. 1324; Bilim Araştırma Vakfı, "Musul Kerkük ve Türkmenler İçin Kesin Çözüm" (www.bilimaraştırmavakfi.org/musulvekerkuk02.html) Erişim: 11.01.2017; el-Hatip, Alyaa; "Filistin Türkmenlerinin Genel Durumu", *Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu, ORSAM Tutanakları*, No: 35 (Eylül 2014), s. 102.

³⁴ Bilgay Duman, a. g. m., s. 37

³⁵ Central Treaty Organisation (Merkezî Antlaşma Örgütü)

³⁶ Bilgay Duman, a. g. m., s. 37; "Iraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik", a. g. y. (Er: 10.01.2017); Behçet K. Yeşilbursa, a. g. m., s. 1325-1326

komünist yargılamalarıyla yüzlerce Türkmen lider kurşuna dizildi ve malı-mülkü talan edildi. “Türkmeneli’nin Kerbelâsı” sayılan bu olaydan Telafer bu kez fazla etkilenmedi; belki bunda Devlet Başkanı A. Kasım’ın Telaferli aşiret reisleriyle görüşmesinden memnun kalmasının ve Telafer için projeler tahsis etmesinin de payı var. Buna rağmen bu esnada Telaferliler silahlanarak Kerküklü kardeşlerinin yardımına koşmak için hazırlık yapmışlardır.³⁷

1957’de yapılan ama 2 yıl sonra açıklanan nüfus sayımına göre Irak’ta Türk Nüfusu iki ayrı kaynaktan 567 bin ve 600 bin olarak verilmektedir. Bu da 1958’deki 6,5 milyonluk Irak tahmini nüfusunun % 9’una tekabül etmektedir. Irak Türkmenleri Ağustos 1960’da Erbil, Telafer, Hanekin, Tuzhurmatu, Kifri, Altunköprü ve diğer Türk bölgelerindeki öğretmenleri bir Eğitim Kongresi topladılar. Burada Türkmenlerin Irak’taki eğitim ve kültür problemleri tespit edildi, ayrıca yönetime sunulmak üzere beş maddelik tavsiye kararı alındı. Bu kararlar doğrultusunda önce Türkmen Kardeşlik Kulübü/Ocağı kuruldu, akabinde Kardeşlik Dergisi yayınına başladı. Son olarak Irak’ın Ankara Büyükelçiliği’nin Temmuz 1961’de hazırladığı bültene göre Telafer Kazâsı’nın nüfusu 80 bin olarak gözükmektedir.³⁸

1961-62’li yıllar Molla Mustafa Barzanî öncülüğünde Kuzey Irak’taki Kürt aşiret isyanıyla başladı, İktidara karşı bütün Irak’a yayılan faili meçhul cinayetlerle devam etti. 1963 başında General Abdüsselâm Arif ve Baas Partisi, Devlet Başkanı A. Kasım’a karşı ortaklaşa darbe yaptı, aynı yılın sonunda da Abdüsselâm Arif Baas Partisi’ne karşı ikinci bir darbe yaparak iktidarı ele geçirdi. Bu dönem Irak Türkleri için sakin ve huzurlu geçtiyse de fazla sürmedi; Devlet Başkanı Abdüsselâm Arif 1966’da bir helikopter kazasında öldü ve yerine kardeşi Abdürrahman Arif geçti. İki yıl sonrasında ise bu kez Baasçılar darbe yaparak iktidarı ele geçirdi ve 1963 İhtilâli sonrasında Başbakanlık yapan General Ahmet Hasan el-Bekir başa geçti

³⁷ Ali Bademci, a. g. y. (Er: 11.01.2017); Bilgay Duman, a. g. m., s. 37; Habip Hürmüzlü, a. g. m. (İHYİİT), s. 150-151; Sadun Köprülü, a. g. y. (ITKKvS-T), Er: 10.01.2017

³⁸ Behçet K. Yeşilbursa, a. g. m., s. 1336; Bilim Araştırma Vakfı, a. g. y. (Er: 11.01.2017); “İraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik”, a. g. y. (Er: 10.01.2017); Ali Bademci, a. g. y. (Er: 11.01.2017)

(1968).³⁹

11 yıl sürecek olan Ahmet Hasan el-Bekir döneminin ikinci yılında Türkmenlerin kültürel hakları için 89 maddelik bir düzenleme yayınlandı. Ertesi yıl (1971) ise bunlardan aşama aşama vazgeçildiği gibi mevcut haklarda bile kısıtlamalara gidildi. Bu uygulamaları boykot eden Türkmen öğretmen ve öğrencilere karşı büyük bir tutuklama ve işkence furyası başlatıldı. Sonrasında da esnafa baskılar, işten atmalarla birlikte koyu bir Araplaştırma politikasına dönüştü. Irak Tarihinde ilk Araplaştırma siyaseti Telafer'den başladığı gibi 70'li yılların Araplaştırma çalışmaları da Telafer'den başlatıldı ve Baas destekçisi Araplar Telafer çevresine yerleştirildi. Türkmen bölgelerine yerleşecek Araplara taşınma ve ev yapma için 10-15 bin dinar (40-50 bin dolar), Türkmen kızlarla evlilik için de 10 bin dinar (35 bin dolar) teşvik vermeye başlandı. Gitgide câmilerde Türkçe hutbe okuma ve Türkmenlerin birbirine arazi satması bile yasaklandı.⁴⁰

Bu esnada Telafer'in, Necef, Tikrit ve Duhok'la birlikte il/vilâyet olması kararlaştırıldı fakat diğerleri olmasına rağmen Telafer il yapılmadı (1977). Gerekçe olarak da "Telafer'in vilâyet olması halinde Türkiye'ye bağlanmak isteyeceğini" söyleyen Devletin ikinci adamı ve Devlet Başkanı Hasan el-Bekir'in kuzeni Saddam Hüseyin'in Temmuz 1979'da iktidarı devralması Türkmenler için daha da kötü oldu. İktidara gelir gelmez Telafer'in Araplaştırılması için yeni kararlar aldı ve Türkmenlerin elindeki bazı toprakların Araplara devri için kanun çıkarıldı. Bunun üzerine istişare yapan Telaferli kanaat önderleri akıllıca bir kararla kendilerini nüfusa Arap olarak yazdırma ve böylece Telafer'e Arapların yerleştirilmesi engelleme kararı aldılar; bazı yerlerde aşiret yemekleri düzenlediler ve kendilerini Arap olarak ilân ettiler. Bunun üzerine S. Hüseyin; "Bunlar Arap ise, kendilerini Arap

---

³⁹ Ali Bademci, a. g. y. (Er: 11.01.2017); Behçet K. Yeşilbursa, a. g. m., s. 1326-1327; "Iraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik", a. g. y. (Er: 10.01.2017)

⁴⁰ Sadun Köprülü, a. g. y. (ITKKvS-T), Er: 10.01.2017; "Iraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik", a. g. y. (Er: 10.01.2017); Behçet K. Yeşilbursa, a. g. m., s. 1327; Bilim Araştırma Vakfı, a. g. y. (Er: 11.01.2017); Habip Hürmüzlü, a. g. m. (İHYİİT), s. 151; Ziya, Mustafa; "Telafer Bir Kırılma Noktası mı?", *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), s. 27; Göksedef, Ece; "Telâfer'in Gözyaşları", (www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/telaferin-gozyaslari) Erişim: 12.01.2017

olarak görüyorlarsa 'Telafer'de Araplaşmanın bir gereği yoktur' dedi ve iş kapandı. Böylece Telafer kendi öz kimliğini korudu ve dışarıdan kimse şehre sokulmamış oldu.⁴¹

Fakat diğer Türkmen bölgeleri için durum aynı olmadı. Türkmenler zorla nüfus kütüklerine Arap diye yazdırılmış, direnen on binlerce insan güneye sürgün edilmiş, 70'e yakın Türkmen köyü yıktırılıp yerlerine Güney Irak'tan getirilen 100 bin civarında Arap yerleştirilmiştir. Bu yetmemiş gibi, Türkmenlere ait araziler gasp edilerek Baas partili Araplara tahsis edilmiş, Türklere mal alım-satımı yasaklanmış hatta bazı bölgelerde ev onarmak ve ağaç dikmek bile bu yasak kapsamına alınmıştır. Türkmenlere Saddam Dönemi boyunca uzun yıllar planlı-programlı ve acımasız bir asimilasyon politikası uygulanmıştır.⁴²

1980'de Irak, İran'la savaşa girince Humeynî Devrimi'ni destekleyen İslâmî Dâva Partisi mensuplarına yönelik de bir yıldırma politikası başlatıldı. Yasaklanan Partinin ileri gelenlerinden Telaferli Muhammed Taki el-Mevlâ, Saddam'ın hışmına uğramamak için İran'a kaçarken parti mensubu birçok Telaferli de diğerleri gibi idam edildi. Kendisi de Irak Türklüğü için hapis ve işkenceyle çile çekenlerden merhum Sadun Köprülü "Irak Türklerine Karşı Katliam ve Soykırımlar-Telafer" yazısında savaş sırasında idam edilen 44 Telaferli'nin tek tek kimlik dökümünü yapmaktadır. Bunlar arasında toplam sayıya dâhil olmayan hâmile kadınlar ve 9-10 yaşında çocuklar da bulunmaktadır.⁴³

İran'la savaş uzadıkça zorlanmaya başlayan Saddam Hüseyin 1983'te Telafer'i ziyaret etti. Şii Türkmenlere sistematik zulüm uygulayan Saddam, Sünnî Türkmenleri de cephede ön saflara sürmekteydi. Telaferlilerin cengâverliklerinden istifade eden S. Hüseyin'in sınır savaşlarında en iyi iş çıkaranları Telaferli subaylardı ve bir ara sayıları 3 bini aşmıştı. Dahası bu

⁴¹ ORSAM, a. g. r. (Nebil Harbo), s. 47-48; "Iraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik", a. g. y. (Er: 10.01.2017); Bilgay Duman, a. g. m., s. 37

⁴² Habip Hürmüzlü, a. g. m. (İHYİİT), s. 151; Mukhtar Turkmen, Irak Turkmen Şehri Telafer Tarihi (http://dunyaturkmenler.ucoz.com/forum/6-17-1&gws_rd=cr&ei=shtWJ-xM8n5at6cm6AI) (Er: 02.01.2017)

⁴³ Bilgay Duman, a. g. m., s. 37; Sadun Köprülü, a. g. y. (ITKKvS-T), (Er: 10.01.2017)

dönemde savaşmış ve savaş sonrasında emekli olmuş 20 bin Sünnî Türkmen için Saddam tarafından Telafer'in kuzeyinde modern bir mahalle kurulacaktır.⁴⁴

Telafer'in o dönem belediye, polislik ve resmî daireler çalışanları genellikle Sünnî aşiretlere mensup Türkmenlerin elinde idi. Şîî Türkmenler ise Irak'ın her yerinde Saddam baskısına mâruz kalıyordu. Kerkük gibi Türkmen şehirlerinde sokağı çıkma yasağı konuyor (1985) ve akabinde Türkmen liderlere, işadamlarına yönelik operasyonlar yapılıyordu. Bu uygulamalar savaş bittikten sonra da sürdü. 1988-1990 arasında Baas Partisi'nin zulmüyle yine birçok Türkmen işkence ve kıyımdan geçirildi. İdam edilenler arasında Telaferli Hatice Muhsin A. Vahap gibi kadınlar da vardı.⁴⁵

Saddam, 1990 Ağustosunda Kuveyt'i işgal edince önce Birleşmiş Milletlerden yaptırım yedi, sonra ABD Hava Kuvvetleri'nce başkenti bombalandı (Ocak 1991). Ardından Güney Irak'taki Şîilerin ve Kuzey Irak'taki Kürtlerin isyanını bastırırken orantısız güç kullandı. 1991 Martunda Tuzhurmatu, Tazehurmatu, Kerkük ve Altunköprü de bu vahşetten nasibini aldı. Irak Ordusu'nun açtığı ateşle 7'den 77'ye kadın-erkek, çocuk-ihiyar binlerce sivil öldü. Ardından emperyalist amcaoğulları İngiltere ve Amerika, Irak'ta 36. Paralel'in üstünü ve 32. Paralel'in altını Saddam Hüseyin'e yasakladılar.⁴⁶ Böylece güneyde İngiltere'nin denetiminde Basra merkezli bir Şîî Devleti, kuzeyde ise ABD'nin denetiminde Musul merkezli bir Kürt Devleti projesi ihaleye çıkmış oldu. Hem Sünnî hem de Şîî olan Türkmenlerse bir ülkede 3 ayrı bölgede 5 ayrı gücün arasında kalarak en zorlu pozisyonda kalan topluluk oldular.

1995-96'da BM Güvenlik Konseyi'nin ek yaptırımlarına bir uyan, bir uymayan Saddam'a ceza kesme adına ABD ve İngiltere Eylül 1998'de "Çöl

---

⁴⁴ Bilgay Duman, a. g. m., s. 37; "İraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik", a. g. y. (Er: 10.01.2017); Ali Bademci, a. g. y. (Er: 11.01.2017); ORSAM, a. g. r. (Nebil Harbo), s. 50; Ece Göksedef, a. g. y. (Erişim: 12.01.2017)

⁴⁵ Ece Göksedef, a. g. y. (Er: 12.01.2017); "İraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik", a. g. y. (Er: 10.01.2017)

⁴⁶ Behçet K. Yeşilbursa, a. g. m., s. 1328-1329; Sadun Köprülü, a. g. y. (ITKKvS-T), Er: 10.01.2017; "İraklı Türkmenlere Yönelik Etnik Temizlik", a. g. y. (Er: 10.01.2017)

Tilkisi Operasyonu”yla Orta Irak’ı kum torbasına çevirdiler. 90’lı yıllarda daha çok Türkiye’ye bakarak pasif politika geliştiren Türkmenler 2000’lerdeki küresel işgal sonrasında farklı stratejilere kaymak durumunda kalacaklardır. Telafer de bu farklılıklar kısmında başı çekenler arasında yer alacaktır. 97’lerde nüfusu 280 bine dayanan Telafer’in il yapılması için Aralık 2002’de S. Hüseyin yeni bir hamle yaptı ve çevresindeki 4 ilçeyle (Baac, Sincar, Zemar, Rebia) birlikte “el-Cezîre Vilâyeti” oluşturulması için kanun çıkarıldı fakat yine uygulanamadı. 40 yıldır gerçekleşmeyen bu il meselesi 2001 Haziranında Telafer’de bir futbol maçında seyircileri bombalayarak 50 kişinin ölmesine sebep olan Saddam için İran-Irak Savaşı’nda olduğu gibi yaklaşan Küresel Savaşta tekrar Telaferlileri yanına çekmek için yapılmış bir hamleydi.⁴⁷ Ama 2003’te her şey son bir daha değişti ve düzensizlik düzen oldu.

III. Küresel Savaş, İşgaller ve Direniş

Küresel Efendiler Irak ve benzeri Ortadoğu ülkelerinin sınırlarını I. Dünya Savaşıyla çizdiler. II. Dünya Savaşı, Global Hegemonya Ekibindeki ikinci adamla birinci adamın değiştirilmesi ve mevcut tehditlerin bertaraf edilmesi içindi. Baş tehdit olan Almanlar o sıra Türkiye’yi geçip Irak’ı işgali bile düşünmüşlerdi. Neticede Krallık+Cumhuriyet+Baas; ancak 70 yıl dayanabildiler. Faysal+Nuri Said+Saddam gibi Truva adamlarla bile yönetmeye son verip Mart 2003’te tekrar mandaterliğe soyundular. Başkan Bush’un emriyle Amerika Birleşik Devletleri sudan sebeplerle Irak’ı işgal etti ve enerji kaynakları üzerindeki üçüncü büyük hâkimiyet kavgası olarak III. Dünya Savaşı başladı.

Nisan başında Saddam Rejimi ortadan kalkınca Telaferli aşiret ağaları ay ortasında toplanarak şehirde istikrarın sağlanması ve yağmalamalara meydan verilmemesi adına bir Şura Heyeti oluşturular. Geçici olarak teşkil edilen bu Heyet Eylül 2004’e dek görev yaptı. 1 Mart Tezkeresi’nin meclisçe reddedilmesiyle Türkiye’nin ABD önderliğindeki koalisyonla katılmaması üzerine Amerikalılar Kuzeydeki Kürt Gurupları/Peşmergeleri partner edindiler. Amerikan Askerleri ile Kürt Milisleri başta Kerkük ve Tuzhurmatu

---

⁴⁷ Ece Göksedef, a. g. y. (Er: 12.01.2017); Bilgay Duman, a. g. m., s. 37; ORSAM, a. g. r. (Nebil Harbo), s. 49; Sadun Köprülü, a. g. y. (ITKKvS-T), Er: 10.01.2017

olmak üzere birçok Türkmen yerleşim yerinde sivil insanları katlettiler, mallarını yağmaladılar. Peşmergelerin Telafer'e gelip Barzanî Partisi (KDP) için büro açma girişimleri Telafer delikanlılarınca engellenmişti.⁴⁸

Fakat Telafer'in stratejik konumu, Türkiye'nin doğrudan Telafer'e ulaşacak Ovacık Sınır Kapısı'nı açma isteği ve kurulacak Kürdistan için engel teşkil etmesi gibi nedenlerden dolayı Amerikalılarca hedefe alındı. Önce Telafer'e yakın Kesikköprü Mevkiinde % 90'ı Peşmergelerden oluşan Ulusal Muhafız Birliği kuruldu ve sonra bu birlik tümen seviyesine çıkarıldı. ABD Konvoylarına Felluce'dekine benzer bombalı saldırılar Telafer'de de görülünce "Terörle Mücadele" adı altında operasyonlar başlatıldı.⁴⁹

Amerikan Birlikleri, Ulusal Muhafızlar ve Peşmergelerce ortaklaşa yapılan Eylül 2004'teki hava destekli bu ilk operasyonda (Kara Tayfun) 3 günde 200 Telaferli şehid edildi, 400'den fazla kişi de yaralandı. Operasyonun ardından 500 ABD Askeri de şehirde bırakıldı. Mayıs 2005, Haziran 2005, Eylül 2005, Ekim 2005 tarihlerinde peşpeşe karadan ve havadan 4 askerî operasyon daha yapıldı (Son operasyona katılan asker sayısı 8.500'dü). Kadın, çoluk-çocuk, yaşlı demeden yüzlerce masum sivil öldürüldü. 2 binden fazla insan tutuklanarak Erbil Hapishanesi'ne tıkıldı. Binlerce aile ya Güney Irak'a ya da Türkiye'ye sığınmak zorunda kaldı. Fakat direniş durmadı.⁵⁰

Telaferli Sünnîlerden oluşan 10 bin kişilik "Cemaat Gurubu" adlı silâhlı müfreze, Şuca Kardeşlerce kurulan Sultan Abdülhamid Kıtaları, Telafer'de kurulup Musul'a taşınan Fatih Sultan Mehmet Kıtaları, Musul'da da savaştan Telafer Kıtaları, Arapların da yer aldığı 1920 Devrimi Kıtaları, Telaferli Gassan Ferhat'ın kurduğu Telaferli Abdurrahman Efendi'nin liderliğindeki Ceyş'ül-Fâtihîn, Tevhid Cemiyeti ve sonraki adıyla Ensar es-Sünne gibi yerel örgütlerle beraber direniş gerçekleştirdiler. Telaferlilerin "Bugünkü Çanakkale Savunması" olarak gördükleri Direniş, ABD'nin Nisan 2006'da

---

⁴⁸ Bilgay Duman, a. g. m., s. 37-38; Habip Hürmüzlü, a. g. m. (IHYİİT), s. 151-152; Mustafa Ziya, a. g. m., s. 28; ORSAM, a. g. r. (Nebil Harbo), s. 48-49

⁴⁹ Mustafa Ziya, a. g. m., s. 28-29; Ece Göksedef, a. g. y. (Er: 12.01.2017)

⁵⁰ Bilgay Duman, a. g. m., s. 38; Ece Göksedef, a. g. y. (Er: 12.01.2017); Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 956

yaptığı geniş kapsamlı “Dük Operasyonu”na rağmen artarak devam etmiştir.⁵¹

Nihâyetinde şehre giren dış güçler ve merkezî kuvvetler Telafer’de mezhep ayrımı üzerinden çok tehlikeli bir oyun kurguladılar. İlçenin Belediye Başkanlığını Sünnî Arap General N. Abdullah el-Cubûrî yaparken belediye, polis ve resmî daireler Şîî Türkmen aşiret mensuplarına tahsis edildi. Telafer’deki Amerikan operasyonların yapılış tarzını bir tür iç savaş olarak niteleyen Ortadoğu Uzmanı Profesör Juan Cole; “Kürtler Sünnî Türkmenlere karşı savaşıyor, Şîî Türkmenler Sünnî Türkmenler aleyhinde ihbarcılık yapıyor; üstelik Amerikalıların desteğinde..” diyerek oyun içindeki oyunu ifade etmiştir.⁵²

2007 itibariyle Telafer nüfusunun 5/1’i (70 bin) şehri terk etmiş durumdadır. Aynı yılın Mart ayında bombalı kamyonla yapılan tek saldırıda bile 150’nin üzerinde insan can vermiş ve 350’ye yakın insan yaralanmıştır. Ardından Şîî polisler organize silâh kaçakçılığı suçlamasıyla 70 Sünnî Türkmen’i vurdu. 2007-2008 boyunca onlarca bombalı saldırı, araç patlatma, tuzaklama, intihar eylemcisi ve keskin nişancı gibi usûllerle Telafer ölümlerden ölüm beğendi. Câmiler, pazar yerleri, kafeler savaş alanı kabul edildi. Gitgide hayalet şehir hüviyetine bürünen Telafer’de 2009 yılı kayıtlarına göre 2.800 kişi ölmüş, 6 bin kişi ağır ve orta derecede yaralanmış, 5.011 aile de şehri terk etmiştir.⁵³

Telafer’de 2009 başında yapılan seçimleri Irak Türkmen Cephesi kazandı, Şîîlerin Irak İslâmî Yüksek Konseyi ise ikinci çıktı. 2010 ile 2012 arasında sivil Sünnî ve Şîî hedefler üzerinde terör saldırıları azalarak da olsa sürdü. 4 yıllık bir hazırlıktan sonra IŞİD (Irak-Şam İslâm Devleti) 2014 Haziranında peşpeşe Türk Konsolosluğu’yla birlikte Musul’a ve Telafer’e hâkim oldu. Telafer Direnişi’nin en büyük parçalarından Cemaat Gurubu’nun radikal Sünnî blok IŞİD’e bağlanması da işi kolaylaştırdı. Bu kez Şîî Türkmenler büyük bir kırım yaşadılar ve on binlercesi Necef, Kerbelâ gibi

⁵¹ Yazıcı, Nevin-Özdağ, Ümit; “Irak’ta Direnen Bir Türkmen Kenti: Telafer”, *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, BŞEÜ Yayınları, Bilecik 2014,s. 216-217, 219; Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 956; Ece Göksedef, a. g. y. (Er: 12.01.2017)

⁵² Ece Göksedef, a. g. y. (Er: 12.01.2017); Nevin Yazıcı - Ümit Özdağ, a. g. m., s. 217-218

⁵³ Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 220-221; Bilgay Duman, a. g. m., s. 38

güney vilâyetlerine kaçmak zorunda kaldılar. Az bir kısmı da Sincar Yezidîleriyle/Ezidîleriyle birlikte Türkiye'ye sığındılar. Telafer'de Türkmen kadınlara yaptığının aynısını Sincar'daki Yezidî kadınlara da yapan IŞİD, bunların Telafer'deki Sünnî ailelerin elinde tutulduğu söylentisiyle PKK unsurlarının yöre halkından intikam alma düşüncesini provoke etmiştir.⁵⁴

Sırasıyla ABD, Peşmerge ve Teröre direnen Telafer için sırada IŞİD/DAİŞ vardı. Kaçan-göçen, ölen-kalan ve eğilen-eğilmeyenleriyle karmaşık bir denkleme girdi Telafer. IŞİD'den Orta ve Güney Irak'a kaçan Şii Türkmenler, İran Âyetullahı'nın 2014'teki cihad çağrısı üzerine kurulan Irak Merkezî Hükümeti'nin milis gücü Haşdü's-Şa'bî (Gönüllü Halk Güçleri)⁵⁵ gibi radikal Şii blok içinde yer aldı.

Türkiye'nin, 2015 yılından beri Musul yakınlarındaki Başika Kampı'nda eğittiği Sünnî güç Haşdü'l-Vatanî ya da yeni adıyla Ninova Muhafızları'nın askerî sözcüsü Haysem el-Enizî kendince şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Haşdü's-Şa'bî çoğunluğu İran'da eğitim almış, İran Devrim Muhafızları Komutanı Kasım Süleymânî'nin adamlarıdır. Bir kanuna, düzene dayanmazlar. Irak Savunma Bakanlığı'na da bağlı olmadıkları için eylemlerinin cezalandırılması da söz konusu olmuyor. Musul'a girmeleri çok büyük sorunlar doğurur. En büyük sorun da Telafer'de olacak. Buradaki Haşdü's-Şa'bî grupları Telafer'e IŞİD geldiğinde güneye kaçan Şii aşiretlerden oluşuyor. Burada bu güçlerin varlığı, IŞİD'le işbirliği yaptığı gerekçesiyle Sünnî Türkmenlere yönelik çok kötü sonuçlar doğurabilir.”⁵⁶

Her ne kadar Nebil Harbo, “Telaferlilik tek bir aşiret olmaya benzer”⁵⁷ dese de *Telafer/Bir Türkmen Kentinin Şanlı Direnişi* kitabını yazan strateji uzmanı Profesör Dr. Ümit Özdağ'ın; “Irak'ın herhangi bir yerinde Telafer'liyim demek Amerikan Güçleri tarafından tutuklanmak için yeterli bir sebep sayılabilmektedir”⁵⁸. Ayrıca “Şii Türkmenlerde mezhep bilinci Türkmen kimliğinden önce gelmektedir”⁵⁹

⁵⁴ Bilgay Duman, a. g. m., s. 38; Ece Göksedef, a. g. y. (Er: 12.01.2017); Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 210-211

⁵⁵ <http://tr.wikisia.net/view/Haşdi-Şabi> (Erişim: 14.01.2017)

⁵⁶ Ece Göksedef, a. g. y. (Er: 12.01.2017)

⁵⁷ ORSAM, a. g. r. (Nebil Harbo), s. 50

⁵⁸ Nevin Yazıcı - Ümit Özdağ, a. g. m., s. 221

⁵⁹ Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 222

tespitleriyle durum mezhepsel kardeş kavgası adına vahamet sınırında beklemektedir. Son tahlilde Ortadoğu Uzmanı Doçent Serhat Erkmén'in, "Telafer'in geçmişte sigortası konumundaki aşiretçilik çökmüş durumda. Ve bu kadar olumsuzluktan sonra Telafer yeni bir mezhepsel çatışmaya dayanamaz"⁶⁰ görüşü noktasında bir çıkış aranmalıdır.

Telafer'de günlük yaşam ise şöyle özetlenebilir: Tarım ve ticaretle geçinen kent, Amerikan bombardımanında sulama kanallarının da tahrip olması ve çatışmalardan dolayı ticaret yollarının kapanması nedeniyle gelir açısından dibe vurmuş bir vaziyette. Küçükbaş hayvan sayısı 10'da 1'e, büyükbaş hayvan sayısı 15'te 1'e düşmüş ve işsizlik sebebiyle her yıl binlerce Telaferli şehir veya ülke dışına göç etmektedir. Şehirde doğru-dürüst bir su şebekesi olmayıp semtlere 10 günde bir 2 saat su verilmektedir. Kanalizasyon şebekesi bulunmayan Telafer'de küçük kanallardan akıtılan lâğımlar bazen evleri basmakta, bazen de çocuklara hastalık bulaştırmaktadır. Sağlık ve eğitim hizmetleri çok yetersizdir. Elektrik günde 2 saat verilebilmektedir. Beslenme ve temizlik en büyük sorun: Duhok Vilâyetinden gıda yardımı 3-4 ayda bir geliyor. Un, şeker ve pirinç gelmiyor. Deterjan türü ancak yılda bir gelebiliyor.⁶¹ Kısacası Telafer her alanda yardıma muhtaç.

Bir yandan yarım milyonluk bir ilçede nüfus 100 binin çok altına düşmüş, diğer yandan Haşdü'sh-Şa'bi'nin vurucu unsur olduğu Koalisyon Kuvvetleri Musul'u IŞİD'in elinden almak için Ekim 2016'da başlayan Musul Operasyonu sonucunda Telafer de kurtarıldı. Çok şükür şu ana kadar yani Telafer'in Musul Operasyonu çerçevesinde Irak Güçleri tarafından IŞİD/DAİŞ'in elinden alınması ve Merkezi Irak'a bağlanması sonrasında bütün o korkulanlar gerçekleşmedi. Temennimiz odur ki yüz yıldır acı çeken Telafer ve Türkmen olan halkının önümüzdeki yıllarda muhacirlik eziyet ve sıkıntısından kurtulup kendi memleketlerinde huzur ve refah içinde yaşamalarıdır. Elbette ki bunun gerçekleşmesinde hem Irak'ın hem de bütün mazlum Türklerin sığınağı ve hamisi olan Türkiye Cumhuriyetinin şefkat ve

⁶⁰ www.aljazeera.com.tr/gorus/telafer-daha-buyuk-bir-felaketten-nasil-kurtulur (Erişim: 14.01.2017).

⁶¹ Ece Göksedef, a. g. y. (Er: 12.01.2017); Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 208–210; ORSAM, a. g. r. (Nebil Harbo), s. 51

çabalarının önemi büyük olacaktır. Şifahî bilgi kaynaklarından öğrendiğimize göre son günlerde Telafer'in yeniden inşası ve Telaferlilerin yurtlarına dönmesi hususunda Türkiye'deki resmî ve sivil kuruluşların büyük bir çabası söz konusudur. Ayrıca burada dünyaca başarılı insanî kuruluşlarımız TİKA, AFAD ve Türk Kızılay'ının, Telafer göçmenlerinin kaldığı Kerkük (merkez), Yahyava Kampı ile Telafer'de yaşayan Türkmenlere yönelik yapmış olduğu anlamlı yardımları da unutmamak gerekir.

IV. Gidişat Analizi

Türkiye'nin Suriye sınırında yaptığı Fırat Kalkanı'na benzer bir harekâtın Dicle Kalkanı ya da Telafer Bağı adıyla Irak sınırında da ivedilikle tatbik edilmesi zorunluluğu vardır. Şırnak'ın Silopi İlçesi'ne bağlı köylerden Ovack/Ovaköy ile Aktepe Sınır Kapılarının açılması ve Türk Ordusu'nun Telafer'i emniyete alabilecek şekilde Dirbün/Deyr-i Bûn, Becid, Şeyhân/Şerihan, el-Kanat, Ayn Zâle, Zemar, Ebu Vecnâm, Kubuk hattını içine alan bir Güvenli Bölge daha oluşturulması stratejik açıdan büyük bir önem taşımaktadır.

Böylece Suriye'nin kuzeyinde olduğu gibi Irak'ın kuzeyinde de fiilen/de facto var olan Kürdistan'ın batıya uzaması ve en nihâyet Akdeniz'e uzanması ikinci bir noktadan makaslanmış olacaktır. Zira Birleşik bir Kürdistan'ın önünde en büyük engel Telafer durmaktadır. Türkiye'nin 24 Haziran 2018 Seçimleri öncesinde Kandil'deki terör yuvasına yönelik başlattığı operasyon yarı simgesel bir anlam ifade etmektedir. PKK, Irak Bölgesel Kürt Yönetimi (Heremî Kürdistan Hükümeti) Başkanı Mesut Barzanî'nin gözetiminde Telafer'in Nâhiyesi olan Sincar'ı yeni merkez ittihaz etmiş durumdadır ve bu bölgenin de denetim altına alınması için Telafer eksenli bir Harekâta ihtiyaç bulunmaktadır.

Telafer'e yapılan ilk Amerikan Operasyonu'ndan sonra Dicle Nehri'nin batısındaki 13 köy ve Zemar'a İsrail'den getirilen Musevî Kürtleri iskân eden Barzanî, 2005 yılında Irak Anayasası'na 140. madde ile eklettiği Telafer'i etrafındaki köylere Duhok/Dohuk ve Erbil'in batısından getirilen Kürtleri yerleştirilerek çembere almaya çalışmaktadır. K. Irak'tan gelen

Kürtler dikkat çekmemek amacıyla göçmen çoban maskesi altında çadırlar kurarak bölgeye girmeye hız verirken Peşmergeler de aile görüntüsü vererek kent merkezine yerleşmeye devam etmektedir. Telafer'e bağlı Zemar ve Rebia Nâhiyelerinde kontrol Barzanî Güçlerince ele alınmakta, el-Kuş ve Sincar yöresinde de Kürtleştirme faaliyetleri yapılmakta, bölgedeki Arapların evleri yıkılarak kaçışları sağlanmaktadır. Telafer yakınlarında 5 bin PKK'lı terörist dolaşmakta ve yöreye yerleşebilmek için Türkmenlere baskı yapmaktadır. Bazı çevre köylerde PKK gruplarına bağlı terörist eğitim kampları bulunmakta ve Kongra-Gel'in (Halk Kongresi) Irak'taki faaliyetlerine oradaki yerel gruplarca destek olunması bulunması için çalışmalarına devam etmektedirler.⁶²

Asıl faaliyetlerini Sincar'a kaydıran PKK, Kandil'den sonra Sincar'ı Şengal adıyla II. Kandil yapmış bir vaziyettedir. Zira 2016'daki Musul Operasyonu'nda aktif rol oynayan Sincar Savunma Birliği/Şengal Direniş Birlikleri (YBŞ) içinde yer alarak silâh ve mühimmat elde etme kolaylığına ulaştılar. Hatta bu durum Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, "*Musul, Musul'un kuzeyinde Telafer ve Sincar. PKK şimdi Kandil'in yanında yeni bir adım daha atıyor. Nedir bu adım? Sincar'ı da kendisi için aynen Kandil gibi bir terör bölgesi yapmak istiyor. Sincar Dağlarından bize saldırı gibi bir havası var. Telafer de bizim için sıkıntılı bir yer ve orada aslında 400 bin Türkmen var. Yarısı Şia, yarısı Sünnî, ayrı bir mesele.. Ama şu anda öyle bir tehdit sebebiyle boşalma var ki 60 bine düştü. Buraları bizim kontrol altına alıp yeniden buraların sahiplerini tekrar buralara da döndürüp iskân etmemiz lazım*" sözleriyle tespititen ve aynı zamanda Türkiye'nin güvenliği noktasında vurgulanmıştır.⁶³

⁶² Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 957; Mustafa Ziya, a. g. m., s. 28; "Telafer Olaylarının Perde Arkası" (www.bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=6719) Erişim: 16.01.2017; Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 220; Kerküklü, Ali; "Irak Türkleri Nasıl Petrol Kurbanı Oldu?", Avrasya İncelemeleri Merkezi 15.11.2016 *Irak Bülteni*, (<http://avim.org.tr/tr/Bulten/IRAK-TURKLERI-PETROL-KURBAN>) Erişim: 16.01.2017; www.aydinlik.com.tr/dunya/2016-kasim/barzani-nin-kerkuk-ve-ninova-yi-kurtlestirme-plani (Erişim: 16.01.2017); Latif, Can; "Tel Afer'in İçyüzü" (www.tasam.org/tr-TR/Icerik/164/tel-aferin-icyuzu), Erişim: 15.01.2017

⁶³ Sarıkaya, Muharrem; "ABD'siz Olmaz...", *Habertürk Gazetesi*, 17.01.2017 Günkü Köşe Yazısı (www.haberturk.com/yazarlar/muharrem-sarikaya/1354097-abdsiz-olmaz), Erişim: 17.01.2017; Erdoğan, Recep Tayyip; "Türkiye'nin Yeni Güvenlik Konsepti Konferansı

Övgü Kalkan'ın, “Amerikan Çıkış Stratejisi: Telafer Çıkmazı” makalesinin başlığı şimdiki durumun özeti gibi. Türkiye her ne kadar Suriye meselesinde Rusya ile beraber, hem de bölgede Şii'lik ve Hizbullah üzerinden nüfuz kurmaya çalışan İran'ı kısmen dışarıda bırakan Barış Görüşmeleri için Astana Süreci'ni hazırlasa da İran'ın Irak üzerindeki etkinliği tartışılmaz. “ABD işgalinden sonra Irak'ta en büyük nüfuza sahip olduğu belirtilen İran”ın eski Musul Valisi Esil Nuceyfi'nin sözleriyle niyeti; Haşdü's-Şa'bî ile Tahran'dan Telafer'e ve Sincar'a, oradan da Suriye'ye giden yolları ellerinde tutmak ve bir koridor açmak. Hatta şimdilerde Musul Operasyonu'nda kuzeyde yer alan Haşdü's-Şa'bî Milisleri, 'havalimanı' bahanesiyle Musul'dan çok Telafer'e yaklaşmak istiyor. Dolayısıyla Türkiye'nin elini çabuk tutması, Türkmenlerin de bu mezhep ayrımına düşmemesi gerekmektedir.⁶⁴

Suriye-Irak-Türkiye sınırının birleşim yerinde bulunan Telafer aynı zamanda Irak'ın tahıl ambarıdır. Arazisinin düz olması bile dağlık arazide oturan Kürtlerin dikkatini çekmekte. Hemen doğusundaki Kesik Köprü Rafinerisi, kuzeyindeki Ayn Zâle'deki rafineri ve petrol sahası, artı Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı'nın ilçeden geçiyor olması da cabası. Dahası Irak'ın kuzeyinden Suriye'nin kuzeyine genişleyecek bir Kürdisrail ile Türkiye'nin güneyden bir kuşakla sarılması ve İran sınırından Akdeniz'e kadar Arap Dünyası'yla tamamen irtibatın koparılmasını engelleyecek nokta Telafer'dir. Türkmeneli Kültür Merkezi Başkanı Dr. Mustafa Ziya'nın ifade ettiği gibi “Telafer, Kürt politikacıların gözünde bir kırılma noktası olmuştur. Telafer'in rolü tarihe geçecektir.”⁶⁵

Bu rolün muhkemleştirilmesi için de hem Kerkük'teki Irak Parlamentosu Seçimlerine (12 Mayıs 2018) hile karıştıran Talabanî'nin

---

Konuşması”, 22.11.2016 Tarihli (www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/61114/turkiyenin-yeni-guvenlik-konsepti-konferansinda-yaptiklari-konusma.html), Erişim: 16.01.2017

⁶⁴ Kalkan, Övgü; “Amerikan Çıkış Stratejisi: Telafer Çıkmazı”, *Boğazici Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu*, Kasım 2005; Dursunoğlu, Alptekin; “Irak'taki Güvenlik Sorunları ve İran Nüfuzu”, *Yakın Doğu Haber* (www.ydh.com.tr/YD277-iraktaki-guvenlik-sorunlari-ve-iran-nufuzu-.html), Erişim: 17.01.2017; Ece Göksedef, a. g. y. (Er: 12.01.2017); www.haber7.com/ortadogu/haber/2214770-musul-operasyonu-hakinda-korkunc-iddia (Erişim: 17.01.2017)

⁶⁵ Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 204-205; Mustafa Ziya, a. g. m., s. 29

Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) Partisi'ne karşı Irak Türkmen Cephesi lideri Erşat Salihî'nin başlattığı ve Kerkük Türkmenlerinin Ramazan ayında bile sürdürdüğü Demokratik Direniş siyaseten desteklenmelidir. Bu arada dış politika uzmanı Prof. Ümit Özdağ'ın sıraladığı türden yeni tedbirler ve stratejiler de geliştirilmelidir: ⁶⁶

- *Türkmenlerin üçüncü millet olarak kabul ettirilmesi*
- *Türkmen bölgelerine özel bir bütçe tahsis edilmesi*
- *Devlet kademelerinde Türkmenlere eşit haklar tanınması*
- *Türkmen yerleşim yerlerinin etnik yapısının değiştirmeye yönelik eylemlere karşı gerekli önlemlerin alınması*
- *İhtilaflı konuların Arap, Kürt, Türkmenlerden oluşacak ortak heyetlerle çözülmesi ve gaspedilen malların iadesi*
- *2013'te çıkarılan Resmî Diller Yasası'nın geliştirilmesi ve alfabe seçme hakkı tanınması*
- *Yine 2013 yılında Irak Merkezî Hükümeti Bakanlar Kurulu'nun çıkardığı ve Tuzhurmatu ile Telafer'in vilâyet olmasıyla ilgili kanunun uygulanması* ⁶⁷
- *Sünnî Türkmenlerle Şii Türkmenlerin barışmasının sağlanması*
- *Telafer'den göç edenlerin geri dönüşünün mümkün kılınması*
- *Telafer'e ekonomik ve sosyal yardımların arttırılması*
- *Telafer'in sürekli ülke ve dünya kamuoyu gündeminde tutulması*
- *TİKA'nın alt yapıdan üst yapıya kadar Telafer'e el atması*

Neticede Uluslararası Kriz Grubu'nun Ortadoğu Uzmanı Joost Hiltermann'ın "Büyük

---

⁶⁶ Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 224, 227

⁶⁷ Habip Hürmüzlü, a. g. m. (İHYİİT), s. 154

Kürdistan hayâlinin sürmesi Kürtlerin Telafer’i ele geçirmesine bağlı”⁶⁸ tespitinin gerçekleşmemesi için eski Başbakan Profesör Ahmet Davutoğlu’nun Dışişleri Bakanı’ymken söylediği ama pek de gereğini yapmadığı “Telafer’e dokunan Türkiye’ye dokunur”⁶⁹ sözünün çok net ve seri bir şekilde gerçek kılınması, uygulama pratiğiyle birlikte dosta-düşmana duyurulmalıdır.

V. Telafer'in Sosyo-Kültürel Yapısı

Bazı kaynaklarda (2014) kazâ nüfusu 510 bin ve ilçe merkezi 230 bin olarak verilen Telafer şehrinin tamamı Türkmen olup Azerbaycan şivesine yakın bir Türkçe konuşulur. Telafer ağzı, Kerkük Türkmen ağzından biraz farklı ve eski Anadolu Türkçesine yakın kendine has bir ağızdır. Genelde kırsal kimliği baskın bir yerleşim olan Telafer’de halkın yaşam tarzı Yörükleri andırmaktadır. Anadolu’nun kimi köylerinde rastlanan manzaralarla Telafer’de yaygın biçimde karşılaşılabilir. Kendilerini de o şekilde tanımlayan Telaferliler yemek yapma, gıda depolama ve saklama tekniklerinden giyim şekillerine dek Anadolu’daki Yörüklerle büyük benzerlikler göstermektedir. Yalnız giyim kuşamda Arap kıyafetleri de tercih edilebilmektedir.⁷⁰

Dışa kapalı bir tarım toplumu hüviyetindeki Telafer nahiye, mahalle ve köylerinde aşiretlerden/boylardan müteşekkildir. Aralarında mezhep birliği bulunmayan ve ‘şeyh’ ya da ‘baba’ denilen aşiret önderleri tarafından yönetilen aşiretler kendi içinde ise ailelere bölünmüştür. Telafer’de her mahalle aşiret kimliğini yansıtır. Şehrin sokakları, birbirine çok yakın yapılmış binalar ve taşıyıcı duvarlarla her bir mahalleyi ayrı ayrı tanımlar. Akraba evliliğinin yaygın olduğu Telafer’de hâne/aile başına 5-10 çocuk düşmektedir. Erkek çocuklar tarlada, kız çocuklar ise ev işlerinde (ekmek ve yemek yapma, çamaşır yıkama, subaşından su taşıma vb.) çalışırlar.⁷¹

---

⁶⁸ Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 223

⁶⁹ Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 226

⁷⁰ www.aljazeera.com.tr/gorus/telafer-daha-buyuk-bir-felaketten-nasil-kurtulur (Erişim: 14.01.2017); Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 952; Ziya Telaferli, a. g. m., s. 110; Mukhtar Turkmen, a. g. y., (Er: 02.01.2017)

⁷¹ Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 206-207; ORSAM “Dr. Ahmet Telaferli: “Nüfus Sayımı Ve Seçimler İçin Acilen Strateji Belirlenmeli” (Dr. Ahmet Telaferli ile Telafer’in Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Dokusu Üzerine Röportaj), *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 7-8

Telafer’de Belediye Başkanı aşiret reislerince oluşturulan Konsey tarafından atanır ve İl Yönetimince de onanır; şehirden ve Türkmenlerden olması da gerekmez. Ayrıca bir Kaymakam ve 20 üyeli İlçe Meclisi bulunmaktadır.⁷² Nüfusunun mezhepsel dağılımıyla ilgili bilgiler arasında uçurumlar vardır: Kimi yüzde 85 oranında Sünnî ve yüzde 15 Şîî ile Bektaşî,⁷³ kimi yüzde 75 Sünnî ve yüzde 25 Şîî, kimiye yüzde 50-55 Hanefî, yüzde 10 Bektaşî ve 35-40 Şîî⁷⁴ rakamını vermektedir. Fakat Dr. Ahmet Telaferli’nin verdiği yüzde 50 Sünnî (Hanefî), yüzde 40 Şîî ve yüzde 10 Bektaşî rakamları daha doğru gibi gözükmemektedir.⁷⁵ Zira gerek IŞİD gibi Sünnî güçlerin ve gerekse Şîî Haşdü’s-Şa‘bî içinde yer alan on binlerce Telaferli düşünülürse birbirine denk bir durum bahse konu görünmektedir.

Aşiret/oymak hiyerarşisine dayanan toplumsal yapısı aslında Telafer’deki tarihî sürekliliği işaretlemektedir. İlçe genelinde 80 kadar aşiretin 50’den fazlası Türkmen asıllı olup birçoğu tarihin meşhur topluluklarının devamı hükmündedir. Örneğin Alaybeyler / Halaybegler Telafer’deki en büyük oymaktır ve 20 alt kola ayrılmıştır. Avşar Boyundan gelen Alaybeylerin çoğunluğu Sünnî olup kendilerini Osmanlı’ya dayandırmaktadırlar. Ali Devleti veya diğer adıyla Develi ise kendisini Dulkadiroğullarına dayandıran Sünnî ağırlıklı bir aşirettir ve 16 kola ayrılmıştır; Saray Mahallesi ile Buhur, Cuma ve Şeyh İbrahim Köyleri bu aşirete aittir.⁷⁶

Kendisini Fâtih Sultan Mehmed’e bağlayan Kaplanlı, Sultan IV. Murad’a bağlayan ve her ikisi de 8 kola ayrılan Ferhatlı ile Pir Nazarlı, yine IV. Murad’ın Kayseri Avşarlarından getirttiği ve tahminî 20 bin nüfusuyla 34 kola ayrılan Himmetli oymağı bulunmaktadır. Telafer’de Bayat boylu Moraç-Çepişli-Bekerli-Abolu-Kazan Evi, İyâdiye Nahiyesine hâkim Kasaplı, Maraş

(Temmuz 2009), s. 27; Erkmen, Serhat; “Unutulmuşluğun Karanlığından Umudun Aydınlığına Uzanan Bir Türkmen Kenti: Telafer”, *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), s. 9

⁷² Serhat Erkmen, a. g. m, s. 8

⁷³ Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 207

⁷⁴ Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 952

⁷⁵ ORSAM, a. g. r. (Ahmet Telaferli), s. 27

⁷⁶ “Telafer Boyları” (www.avsarobasi.com/forum/index.php?topic=39115.0;wap2) Erişim: 28.01.2017

göçmeni Çolak-Hayyo-Selbi-Naccarlı-Yagup-Hoşhabar, Osmanlı'nın dağlı Yörüklerinden Cebeller, Karakoyunlu kökenli Haydarlı-Şıholu-Zalolu-Hamolü aşiretleri bulunmaktadır. Bununla birlikte burada Azerbaycan göçmeni Kenne-Karabaş-Seyyid Evi, Atabey kökenli Begeyli ve Hüssolu, Selçuklu yerleştirmesi Sincarlı, Tatar kökenli Davutlu, Arnavut kökenli Huvertli aşiretleri de vardır.⁷⁷

Bazı aşiretlerse daha fazla yaygınlık gösterir; örneğin Abbasiler devrinden beri çoğunluğu Şîi olarak var olan Muratlı (Keheler/Kâhyalar) Oymağı Telafer hâricinde Tuzhurmatu ve Tazehurmatu'da, İlhanlıların ismini taşıyan İlhanlar da Telafer hâricinde Erbil ve Duhok'ta mûkimdir. Aşiret/boy sistemi aslında Irak Türklüğünün kaderidir. Sadun Köprülü bir çalışmasında 600 küsur oymağı ele almış. Bunlar arasında Karakoyunlu, İstanbullu, Anadolular, Musevî, Habeşli, Afganî, Kaşî Beyaz, Şebekler, Davara Bakanlar gibi ilginç isimli ve Telafer Bölgesinde yerleşik aşiretler de bulunmaktadır.⁷⁸

Tek bir aşiret olmaya benzeyen Telaferlilik adeta bir etnik kimlik gibi yerleşmiş ve “Ben Telaferliyim, herkesten üstünüm. Telaferliden başka dost ya da eş olunmaz” sözleriyle abartılmış olsa da bu durum etnik çeşitlilik içerisindeki bölgede millî kimliğin korunmasına kaynak teşkil etmiştir. Dahası Anadolu'daki imece kültürü en canlı haliyle Telafer'de yaşatılmıştır. Yardımlaşma kişilerin talep etmesiyle değil kendiliğinden işleyen ve tüm fertleri bu kültürün dışında kalmasına müsaade etmeyecek kadar kuvvetli bir sistemdir. Telafer Toplumunda yüksek seciye, ahlâk, şeref, cesaret ve haysiyet büyük önem görür. Misafirperverlik, muhtaçlara yardım etmek, mazlumların haklarını savunmak için fedakârlıkta bulunmak da çok önem verilen meziyetlerdendir.⁷⁹

---

⁷⁷ “Telafer Boyları” a. g. y. (Erişim: 28.01.2017); Serhat Erkmen, a. g. m., s. 9; Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 207; Habib Hürmüzlü-Ekrem Pamukçu, *el-Aşâirü't-Türkmanîyye fi'l-İrâk*, Kerkük, 2004, s. 39-47. Ayrıca bkz. Suphi Saatçi, *el-Kabâil ve'l-Aşâir et-Türkmanîyye fi'l-İrâk ve Menâtek Süknâhüm*, (Trc. Erşed el-Hürmüzî), Kerkük, 2010, s. 92-93, Erşed el-Hürmüzî, *Hakîkatü'l-Vücûd et-Türkmanî fi'l-İrâk*, İstanbul, 2005, s. 184-185.

⁷⁸ “Telafer Boyları” a. g. y. (Erişim: 28.01.2017); Köprülü, Sadun, “Irak Türklerinde Tanılan Oymaklar-Boylar-Aileler”, ([www.acikistihbarat.com/ Dosyalar/ irak-turklerinde-taninan-oymaklar.doc](http://www.acikistihbarat.com/Dosyalar/irak-turklerinde-taninan-oymaklar.doc)), Er: 05.01.2017

⁷⁹ ORSAM, a. g. r. (Nebil Harbo), s. 50; Ziya Telaferli, a. g. m., s. 110-111

Telaferliler, kadınları ailenin direği olarak gördükleri için küçük yaştan itibaren terbiye ve geleneklere bağlılıklarına büyük önem verirler. Namusun candan daha değerli olduğuna inanırlar ve karı-koca arasındaki bağlar da kuvvetli olduğu için çiftler arasında boşanmaya pek rastlanmaz. Telafer'de örf-âdet ve gelenekler, İslam'ın getirdiği öğretilerle süslenmiştir. Aşiret ağasının evi her zaman herkese açık ve hâne sürekli olarak ikrama hazırdır. Aşiretler arası ilişkiler veya kendi mensuplarıyla ilgili sorunlar “cemaat odası” adı verilen mekânda görüşülür. Muhtaçlar için yardım toplanması, evlilikler için mehir miktarının belirlenmesi gibi konular da dâhil olmak üzere her şey bu odada konuşulur. Kan dâvası oluşması halinde ise öldürülenin ailesine diyet olarak para toplanır. Sorun çözülmezse bir aşiret diğeri düşman bellemeye devam eder, çatışma çıkması hâlinde de 18 yaş üstündeki herkes silâhlanır.⁸⁰

Telafer'in bu kan dâvaları zamanında Osmanlı Devleti'ni de çok uğraştırmıştı. Bu konuda 16 Şevval 1332 (7 Eylül 1914) tarihli ve Bâb-ı Âli Dâhiliye Nezâreti Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyyeti (İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü) çıkışlı, Tela'fer Halkı Arasındaki Kan Dâvalarının Kaldırılması başlıklı yazı özeti oldukça ilginçtir:

“Tamamı Türklerden oluşan 4 bin hânelik Sincar Kazâsı Tela'fer Nâhiyesi halkı arasında asırlardan beri süregelen kan dâvalarının birbirlerinden kız aldirılıp verdirilmek suretiyle ortadan kaldırılması yoluna gidildiği, bu girişimden olmak üzere bir olaydan dolayı Musul Hapishânesi'nde gözaltına alınan Tela'ferlilerin serbest bırakılması ve kanûnî tâkibâtın ertelenmesi hususunda Sadâret'den Adliye Nezâreti'ne gönderilen tezâkîre.”⁸¹

Sayfalar dolusu 4 ayrı yazışmayla bu husus hakkındaki enteresan giriş cümleleri, bize Telafer'in sosyo-kültürel yapısı hakkında da fikir vermektedir:

“Sincar Kazâsına tâbi' bir Nâhiye merkezî olan Tela'fer Kasabası, el-Cezîre Çölü ortasında kâ'in ve dört bin kadar hâneyi muhtevî olup abâlîsi bu hanâlinin İdâre-i Osmâniyye'ye intikâlinden evvel yerleşmiş gâyet cerî (cüretli) ve cesûr Türklerden ibârettir. Bunlar aradan bu kadar medâd (uzun) bir zamânın mürûr etmiş olmasına ve etrâfın

⁸⁰ Ziya Telaferli, a. g. m., s. 111-112

⁸¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 346

Araplar ve Kürdler ve Yezîdîlerle meskûn bulunmasına rağmen şimdiye kadar milliyetlerini ve aynı zamanda âdât ve an'ânât-ı kadîmelerini (eski adet ve ananelerini) muhafaza eylemişlerdir. Bu i'tiyâdât (âdetler, alışkanlıklar) cümlesinden olmak üzere yek ırk ve yek lisân ve yek mezheb olan bu halk arasında öteden beri kan da'vâsı cârî olup... Geçen sene zühûr ve me'mûrîn-i mahalliyenin tama' ve irtikâbı (yerel memurların ağgözlülüğü ve para hırsı) yüzünden tevessü' etmiş (genişlemiş) olan bir vak'adan dolayı nâhiyenin ilerü gelenlerinden yüz on bir şahsın cibet-i adliyyece (adli makamca) cinâyetle ithâm edilerek haklarında abz ü girift müzekkireleri sâdır olduğu (yakalama tezkereleri çıkarıldığı) iş'âr-ı mahalliyeden (yerindeki bildirimden) anlaşıldı.”⁸²

Osmanlı sonrasındaki Irak devrinde de bu aşiret temelli kültürel yapı sürdü ve Araplaştırma faaliyetlerine direnç noktası teşkil etti. Kapalı bir toplum olarak kalmaları ve fakat misafirlerine karşı son derece cömert olan Telaferlilerin başka bir gurubun bölgeye yerleşmesi mevzu olduğunda ise tam bir karşı duruş koymaları yörenin yapısının da muhafaza edilmesini kolaylaştırmıştır. Osmanlı'da yekpare görünse de dinî yaşamda Sünnî Hanefiler ile Bektaşî Mavililer olarak birbiriyle iyi anlaşılan iki gurup vardı. Irak'ın Şiî Başbakanları döneminde ise Telafer'de Şiîlik yayıldı (1950'lerden sonra).⁸³ Aşiret bazlı sosyal doku içerisinde önemsenmeyen Sünnî & Şiî ayrımı Amerikan İşgali sonrasında temel fay kırıklarından birini oluşturmuştur.

Telafer'le ilgili birçok çalışmaya imza atan Doç. Serhat Erkmen, aşiretçi yapının çökmesiyle alâkalı “Aşiret reisleri yerini savaş ağalarına bıraktı. Ancak siyasal konularda sözleri geçmese de toplumsal konularda etkilerini yitirmiş değiller. Telaferliler içinde hâlâ 'âkil insan' rolünü oynayacak kişiler ihmal edilmemeli” diyerek şehirdeki mezhepçiliğin ortadan kaldırılması gerekliliğine dikkat çekmektedir.⁸⁴ Zira 2004 sonrasında Amerikan İşgaline karşı başlayan direniş Küresel Sömürgecilerin taktikleriyle biçim değiştirerek mezhep çatışmasına dönüştürülmüştür. 2005 sonrası Telafer'inde Şiîlerin el üstünde tutulup Sünnîlerin idarî kademelerden dışlanmasıyla oluşan rövanş hissini,

⁸² BOA. DH. H, nr. 43/323117 (a. g. e., s. 346-350)

⁸³ ORSAM, a. g. r. (Ahmet Telaferli), s. 27-28; Serhat Erkmen, a. g. m, s. 10

⁸⁴ www.aljazeera.com.tr/gorus/telafer-daha-buyuk-bir-felaketten-nasil-kurtulur (Erişim: 14.01.2017)

Devletlerarası Terör Ortaklığı olarak projelendirilen IŞİD devralmış ve 2010'larda başlayan etkisini 2014'e Telafer'i alarak zirveye taşımıştır.

Çatışmaların yarattığı yoğun bir güvensizlik ortamı sosyal ilişkileri sarsarak kimliklerin siyasileşmesini sağladığı gibi dökülen kan ve öldürülen kişilerin kan paralarının ödenmemiş olması kapanması zor yaralar açılmasına neden olmuştur. Neticede Telaferlilik ve Türkmenlik son dönemde ağır hasar almış gözüксе de Telafer'deki olaylarda birçok sağduyulu insanın diğer mezhepten olan arkadaşlarını ya da komşularını saldırılardan korumaları, çatışmalardan bıkan ve istikrar arayan halkın çatışmayı sürdürme niyetinde olanları dışlaması gibi hususlar barış ve birliğin yeniden tesisi noktasında ümit vermektedir. Telafer'deki en önemli din adamlarından Şeyh Cevad'ın vaaz verdiği câmide Sünnî ve Şiîler arasındaki ayrılıkların sona erdirilmesi gerektiğini vurgulaması ve Sünnî ile Şiî Türkmenlerin önde gelenleri nezdinde bizzat barış görüşmeleri yapması da o ümide cansuyu niteliğindedir.⁸⁵

13 yıldır devam edegelen karışık savaş ortamı, Telafer Türkünün bin yıllık has kültüründe sadece dinî anlamda değil milliyet anlamında da gedikler açmaktadır. Kendilerinin Türkmen olduğunu inkâr etmeyen fakat mezhepsel kimliklerini öne çıkaran Şiî Türkmenlerin aksine bazı Sünnî aşiretler de Türkmenliği kabul etmeyip kendilerini Arap olarak nitelendirmektedirler. Siyasî organizasyonların etkisi altında kalan bu guruplar sayısı azımsanmayacak boyutlardadır. Türkiye'nin bu noktada birleştiriciliği kendi başına yeterli olamayabileceğinden başta Şiî Türklerin Necef'teki taklit mercii Âyetullah Ali Sistani'den, Irak Merkezî Hükümeti'nden ve hatta İran'dan sulh desteği istenebilir. İlâveten özel bir statüye sahip bir Telafer Vilâyeti'nin kuruluşu birlik için iyi bir başlangıç teşkil edebilir.⁸⁶

Telafer'in siyasî yelpazesine baktığımızda Irak Türkmen Cephesi, Irak İslâmî Yüksek Konseyi, Türkmeneli Partisi, Sadr Hareketi, İslâmî Dâva Partisi ve Hadba Listesi (Irak İslâmî Partisi) belli başlı partiler olarak yer

⁸⁵ Serhat Erkmen, a. g. m, s. 10-11; www.aljazeera.com.tr/gorus/telafer-daha-buyuk-bir-felaketten-nasil-kurtulur (Erişim: 14.01.2017)

⁸⁶ Serhat Erkmen, a. g. m, s. 11; www.aljazeera.com.tr/gorus/telafer-daha-buyuk-bir-felaketten-nasil-kurtulur (Erişim: 14.01.2017)

alıyor. 2009 Vilâyet Meclisi Seçimlerinde çoğunlukla Sünnî Türkmenlerin desteklediği ITC birinci, çoğunlukla Şîî Türkmenlerin desteklediği İİYK de az farkla ikinci oldu. Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) de şehirde büro açmasına rağmen oy alamamıştır. 2010 yılındaki Irak Parlamentosu Seçimlerinde, Irak Türkmen Cephesi'nin Başbakan İyad Allavî önderliğindeki Irakiyye Listesi'nden (Irak Ulusal Hareketi) Bağdat'a gönderdiği 6 milletvekilinden ikisi Telaferli Nebil Harbo ile Bayan Müdrike Ahmed Muhammed olmuştur. Aynı seçimlerde, Telaferli Muhammed Takî el-Mevlâ da İİYK, Dâva Partisi, Sadr Hareketi ve Türkmeneli Partisi gibi Şîî gurupların birleşimi olan Irak Ulusal İttifakı'ndan meclise girdi. 2014 Parlamento Seçimlerinde de yüksek oyla milletvekili seçilen M. Takî el-Mevlâ, Telafer'in tüm sorunlarıyla ilgilenmiş ve 2016'da ITC ve Türkmeneli Partisi'yle beraber Aşiretler Toplantısı düzenleyerek göçmenlerin geri döndürülmesi çalışmasına katılmıştır.⁸⁷

Son olarak Telafer'de Osmanlı'ya karşı yoğun bir sevginin yaşatıldığını ve Telaferli din bilginlerinin Osmanlı'ya emperyalist demenin küfür olduğuna dair fetva verdiklerini belirtelim. Sakarya Savaşı'yla ilgili hikâyelerin ve Atatürk'ün Telafer'i ziyaret ettiği menkıbelerinin hâlâ anlatıldığı Telafer'de en çok hüznle anılan şey ise kendilerini dışarıda bıraktığı için Lozan Anlaşması'dır. Saddam Hüseyin zamanına kadar Telafer çayhânelerinde/kıraathanelerinde Türk Bayrağı, Atatürk ve Kâzım Karabekir resimleri asmak da başka bir âdeti.⁸⁸

VI. Telafer'de İktisâdî Hayat

Halkın yüzde 90'a yakınının geçim kaynağı tarım ve hayvancılık, kalanının da ticarettir. Ziraî ürün olarak en çok hububat yani buğday, arpa ve

---

⁸⁷ Nevin Yazıcı-Ümit Özdağ, a. g. m., s. 210-211; Küzeci, Şemsettin; "2014 Irak Seçimleri ve Türkmenler" (<http://www.bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=30044>), Erişim: 29.01.2017; Abbas, Ziya; "Irak Meclis Seçimlerinde Türkmenler Kazandı mı?", *Ortadoğu Analiz*, Yıl 6, Sayı 63 (Temmuz-Ağustos 2014), s. 65; ORSAM Irak Türkmenleri Güncesi, (Haz: Habip Hürmüzlü, Firuze Y. Gökler), Sayı 87, 01-30 Eylül 2016 www.turkmenelitv.com/v1/index.php?option=com_content&view=article&id=10193-telafer-kenti-ashiretleri-toplantı-yapıldı&catid=21&Itemid=290 (Erişim: 29.01.2017)

⁸⁸ Mukhtar Turkmen, a. g. y., (Er: 02.01.2017)

mercimek ekilir. Normal şartlarda Irak'ın buğday ihtiyacının 3'te 1'ini, bulgur ihtiyacının da yüzde 90'ını karşılayan Telafer, Irak'ın tahıl ambarıdır. 1950'li yıllara kadar karasaban ve insan gücüyle yapılan tarım o tarihlerde yani Türkiye'yle eşzamanlı olarak modern tarım âletleriyle yapılmaya başlanmıştır. Son savaş öncesi Telafer'de her köyün ve aşiretin yeterli sayıda traktör, biçerdöver ve kamyon-kamyoneti mevcuttu. Dahası bu âletler için açılan tamirhanelerle de küçük sanayi alanında kendiliğinden bir pazar oluşmuştur. Kentte birkaç işletme dışında sanayi pek gelişmemiştir.⁸⁹

İlçedeki geçim kaynakları işgal ve terör olaylarından çok olumsuz etkilenmiştir. Örneğin; 11,5 milyon dönümlük kullanılabilir tarım arazisi miktarı 2,5 milyon dönüme düşmüş, yıllık tahıl üretimi de 1-1,5 milyon ton civarına inmiştir. Genelde tarımla paralel bir geçim kaynağı olan hayvancılık da Telafer'de ciddi oranda güç kaybetmiş ve 2004 öncesi 1,5 milyon olan küçükbaş hayvan sayısı 150 bine, 15 bin olan büyükbaş hayvan sayısı da bin civarına dek azalmıştır. Daha evvel komşu ilçe ve vilâyetlerin süt ürünleri ihtiyacını karşılayan Telafer, şimdilerde kendi ihtiyacını karşılayamaz hale gelmiştir. Diğer bir geçim kaynağı olan ticaret de bu olumsuzluklardan payını almış ve şehirdeki dükkân sayısı son beş-on yılda 7500'lerden 2500'lere inmiştir. Çatışmalar öncesi Musul'un batısındaki en önemli alışveriş merkezi olan ve günlük 300 milyon dolarlık (250 bin dolar) ticaret hacmi olan Telafer, büyük hayvan pazarının da kapanmasıyla birlikte günlük hacimde 20 milyon dinara (17 bin dolar) kadar düşmüştür. Taşımacılıktaki güvenlik sorunları nedeniyle de 3 bin civarındaki uzun araç sayısı Telafer'de 300'lere gerilemiştir.⁹⁰

İlçedeki tarımsal faaliyetler ve ekicilik yağmura dayalıdır. Fırat Nehri havzasında bulunan Telafer, yağışlar ve yer altı suları bakımından şanslıdır. Yöre halkı yağmura güvenerek arazisine tohum serper ve 6-7 ay sonra da hasada başlar. Yağmur miktarına bağlı olarak 1 ton tohumdan 30 tona kadar mahsul alınabilmektedir. Dönemsel kuraklık ve savaş sebebiyle ne yazık ki çiftçilerin birçoğu borç batağında yuzmektedir. Aynı sebeplerden bahçe ve

⁸⁹ Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 954; ORSAM, a. g. r. (Ahmet Telaferli), s. 26-27; Serhat Erkmen, a. g. m., s. 11-12

⁹⁰ Serhat Erkmen, a. g. m., s. 12

bağcılık faaliyetleri de olumsuz etkilenmiş yoğun göç olayları yaşanmıştır. Oysaki Musul Ziraat Müdürlüğü verilerine göre 90'lı yılların sonlarında Telafer'de 100 bin incir ağacı, 70 bin nar ağacı ve on binlerce zeytin ağacı bulunmaktadır. 2000'li yılların başlarında bu rakamlar 175 bin incir ağacı ve 50 bin nar ağacı olarak da dillendirilmiştir.⁹¹

Oldukça verimli topraklara sahip olan Telafer'in dört bir tarafı mera olup eskiden ilk ve sonbahar yağmurlarının yeşerttiği otlaklarda bazen 1.000 koyunluk sürüler yayılırdı. Güneyden ilçe merkezine gidilirken yol boyunca uzanan bostanlarda üretilen sebzeler (domates, salatalık, patates, karpuz vb.) Irak'ın en güneyindeki Basra pazarlarına dek alıcı bulurdu. Etinin ve sütünün kalitesiyle meşhur olan Telafer koyunu son zamanlarda başta İsrail olmak üzere bölge ülkelerine kaçak olarak götürülmektedir.⁹²

Telafer'in hususi ikliminin ve geçim şartlarının bir ürünü de Telafer Takvimi'dir. Arpa ile buğdayın ekim ve hasat zamanları bu takvimle belirlendiği gibi her yıl Şubat (Gücük) Ayının 3'üncü perşembesinden başlayarak 3 gün süren Hızır Elyas Bayramı da ona göre kutlanır.⁹³ Hem Hızır (A. S.) makamı olarak bilinen bir tepeye gidilerek yenilir-içilir hem de ekim-dikim işlerindeki sorunlarının görüşülmesi, hayvanların ekinlere salınmaması gibi konular bu yerel takvim çerçevesinde istişare edilir.⁹⁴

On yılı aşkın bir süredir devam eden dış kaynaklı karmaşanın ilk yarısında Telafer'de âsâyîş ve güvenliği sağlama adına 2-3 bin polis istihdam eden Irak İçişleri Bakanlığı önemli bir işveren pozisyonundadır. (Camp Sykes) nda bulunan ve Bruce Willis gibi aktörlerin Amerikan askerlerine moral için geldiği ABD Hava Üssü'ndeki Telafer Polis Akademisi de eğitim merkezi olarak vaziyet almıştır. Hatta bombalayarak patlattıkları su pompa sisteminin yerine 32 su tankeri kiralayarak mahallelere ve köylere kamyonla su dağıtım

---

⁹¹ Ziya Telaferli, a. g. m., s. 112; ORSAM, a. g. r. (Ahmet Telaferli), s. 26; Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 954; Serhat Erkmen, a. g. m., s. 12

⁹² Ziya Telaferli, a. g. m., s. 112; Serhat Erkmen, a. g. m., s. 12

⁹³ Anadolu'nun birçok yerinde Hidrellez adı altında 6 Mayıs'ta kutlansa da Van ve Kars'ta Hızır Nebi, Tunceli'deyse Hızır Bayramı adı altında tıpkı Telafer'de olduğu gibi Şubat Ayının ikinci yarısında kutlanır (Kahraman, Nurfeddin-Arıkan, Refik; "Orta Asya'dan Bilecik'e Hidrellez", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Yıl 19, Sayı 15/1 {Yaz 2015}, s. 16

⁹⁴ Ziya Telaferli, a. g. m., s. 112-113

gibi başka iyilikler yapma (!) işine de girmişlerdir. Ama hâl-i hazırda Telafer Kazâsı'ndaki petrol kuyularından çıkarılan günlük 63 bin varillik petrolün akıbeti ve buna mukabil yüzde 80'lere varan işsizlik oranı ise çözümsüz konular gibi durmaktadır.⁹⁵

Telafer'deki kronik sorunları şöyle sıralamak mümkündür: Yatırım yokluğu, yoksulluk bolluğu, sulama yetersizliği, tarım alanlarının âtıl durması, terörün vurduğu yolların yenilenememesi, çöp toplama ve kanalizasyon gibi temel belediye hizmetlerinin verilememesi. Ayrıca Telafer Belediye bütçesinin hem düşen petrol fiyatlarına paralel azalması (2008'de 3 milyar dolar/2,5 milyon dolar, 2009'da 1 milyar dolar/750 bin dolar) hem de bütçe gelirinin yüzde 20'sinin Musul Vilâyet Konseyi'nce alınması gibi sorunlar da bulunmaktadır. Bu nedenlerle de senelerdir inşaat ve altyapı çalışması göremeyen Telaferliler, hâlâ su ihtiyaçlarını Subaşı denilen yerden taşıma suyla gidermeye çalışmaktadırlar. Ayrıca şehir halkı günde ancak 2 saat gelebilen düşük voltajlı elektrikten de sık sık bozulan elektrikli âletlerini korumaya çalışarak istifade etmeye devam etmektedirler.⁹⁶

Bundan başka 1 hastane ve 7 sağlık ocağı bulunan Telafer'de başta çevre kirliliğinden kaynaklanan çocuk hastalıkları olmak üzere kalp, kemik ve iç hastalıkları gibi birçok hastalıkla mücadele edilmektedir. 215 yataklı Telafer Genel Hastanesi 8 ambulans, 33 uzman ve 18 pratisyen doktorla hizmet vermekte olup klinik işlevi gören sağlık ocaklarının bazılarında doktor bulunmamaktadır. Ayrıca yoğun bir aşılama kampanyası yürütülen ilçede kızamık, suçiçeği, çocuk felci gibi hastalıkların şimdilik önüne geçilebilmiş durumdadır. Buna rağmen bazı hastalıklar tedavi edilemediği için hastalar Türkiye'ye gönderilmekte; hem bu sayının artırılması için Türkiye'den yardım beklenmekte hem de TİKA'nın 2003'te Telaferli doktorlara verdiği hizmetiçi eğitim kursunun benzerlerinin sık sık gerçekleştirilmesi istenmektedir. Bu istek çerçevesinde Tıbbî malzeme ve cihaz desteği de önemli bir yer

---

⁹⁵ www.globalsecurity.org/military/world/iraq/tall-afar-ab.htm (Erişim: 30.011.2017); Ziya Telaferli, a. g. m., s. 113

⁹⁶ Serhat Erkmen, a. g. m, s. 11, 13-14; ORSAM, a. g. r. (Ahmet Telaferli), s. 27

tutmaktadır.⁹⁷

Son olarak Telaferli Dr. İmat Zammaw'un; Telafer'deki çevre katliamı nedeniyle engelli dünyaya gelen çocukların durumunu ve büyük artış gösteren kanser vakalarını araştırmak üzere komisyon oluşturulması, İşgal Güçlerinin Irak'ta kullandığı zenginleştirilmiş uranyumdan geri kalan zehirli maddelerin temizlenmesi için program başlatılması ve insanlığa karşı işlenmiş bu tip suçlar kapsamındaki sorumluların, Roma Uluslararası Ceza Mahkemesi Tüzüğü'ne göre yargılanması⁹⁸ talep ve tespitleriyle mevzuyu tamamlayalım.

VI. Telafer'de Mimari, Bilim, Sanat, Edebiyat Ve Sportif Faaliyetler

Tarih boyunca Telafer halkının birlik ve beraberliğinin simgesi olan Telafer Kalesi, Asurlulardan kalma bölümlerin de bulunduğu ve Emevîlerin son döneminde (8.yy ortaları) yapılan Mervan Kalesi'nin Osmanlılar devrinde yeniden inşasıyla birlikte günümüze ulaşan en önemli yapıdır. Türkmenlerin Arapça Kal'atü't-Türkistânü'l-Osmâniye adlandırmasında bile Osmanlılara nispet edilen Kalenin tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmese de muhtemelen yörede yoğun Osmanlı-Safevî çekişmesinin yaşandığı ve IV. Murad'ın da Bağdat Seferi sonrası uğradığı 17. yy ortalarına doğru olan yıllar gibi gözükmektedir.⁹⁹

Son Küresel Savaşın savaş makinelerinden Telaferlilerle beraber en çok yara alan yerlerden biri de Telafer Kalesi'dir. 31 Aralık 2014'te IŞİD militanlarınca TNT patlayıcılar vasıtasıyla kuzey ve batı taraflarını havaya uçurarak buradaki belediye binası, polis merkezi, vakıflar dairesi gibi yerleri yok edildi. Tarihî kalenin kalan kısımlarında kazı yaparak para edecek eser arayan Panteröristler bundan başka Şeyh Cevad Camii Minaresini ve Yunus

---

⁹⁷ Serhat Erkmen, a. g. m, s. 14-15

⁹⁸ Beyatlı, Aydın; "Irak Savaşlarının Yarattığı Psikolojik Yıkım ve Türkmenler", Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu, *ORSAM Tutanakları*, No: 35 (Eylül 2014), s. 169.

⁹⁹ Habip Hürmüzlü, a. g. m., s. 33

Peygamber Köyündeki Yunus Nebi Türbesi ile Sa'd b. Ebî Vakkas'a izafe edilen Saad Türbesi'ni de bombayla patlatmışlardır.¹⁰⁰

Kümbetli, Karatepe, Kırmızı Dere, Orta Koruğ ve Dev Mağara gibi mevkilerdeki eski eser kalıntıları ise bu düşmanlığın dışında kalabilmiş gözüküyor. Yine Musul-Sincar yolundaki ticarî kervanlar için yapılan ve Bedreddin Lü'lü' zamanından kalma Telafer yakınlarındaki el-Hâfiz Kervansarayı ya da diğer adıyla el-Han (Bâbü'l-Han/Han Kapısı) da harap olarak varlığını sürdürmektedir. 13.yy ortalarına ait bu yapı dikdörtgen bir plana sahip olup cephesi ve taçkapısı kesme taştan yapılmış, kemeri oluşturan taşların kenetlendiği kısımlarda ise çifte madalyon çerçeveleri ve rozetler işlenmiştir.¹⁰¹

Günümüzde Telafer'de Saray Külliyesi ile birlikte şu camileri de saymak mümkündür: Molla Tâhir (Kale) Câmî, Ulucâmî, Subaşı Câmî, Muhammed Resûlullah Câmî, Ali bin Ebî Tâlib Câmî, Hekim Câmî, Halilü'r-Rahmân Câmî, Şeyh Cevad Câmî, Faruk Câmî, Şehîd Molla Asker Câmî, Kurban (Hedy) Câmî, Takvâ Câmî, Bilâl-i Habeşî Câmî, Hatab Câmî, Fetih Câmî, Resûl SAV (Şeyh Muhammed Takî Mevlâ) Câmî, Nur Câmî, Şühedâ Câmî. Bunun yanında İmam Said bin Akîl b. Ebî Tâlib Merkadı, Şeyh Şecâ Türbesi, Şems-i Kamer Ziyaretgâhı, Eski Kezlek/Kizlek Köprü (Kesikköprü Köyü), Karız Öreni, (Tel Hokna Köyü), Berdiye Öreni (Tel Ebu Zâhir) gibi dinî ve tarihî yapıları da unutmamak gerekir. Şehir Telafer Siloları, Merkezî Un Fabrikası, Telafer Otobüs Terminali, Hasanköy Kapalı Pazarı, Genel Telafer Hastanesi, Zafer Sinema ve Tiyatro Salonu, Telafer Helva Fırınları Çarşısı, Saray Mezarlığı gibi çağdaş yapılara da sahiptir. Telafer'de, Subaşı Göleti, 7 Nisan Parkı, Kral Faruk Meydanı, Telafer Mesire Merkezi, Bağlar, Batı

¹⁰⁰ <http://news.xinhuanet.com/englis/world/2014-12/31/c-133890461.htm>, www.yeniakit.com.tr/haber/isisid-tarihi-kaleyi-tahrip-etti-49776.html, <https://gatesofnineveh.wordpress.com/2015/02/10/isis-destroys-several-more-sites-in-mosul-and-tal-afar/> ve www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/670346/Telaferli-Turkmen-Ahmet-Riza-Irak-tan-ders-alsinlar.html (Erişim: 31. 01. 2017)

¹⁰¹ Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 951; www.arsivbelge.com/yaz.php?sc=1978, www.turkmeclisi.org/?S.=Temel-Bilgiler&Git=Bilgi-Goster&Baslik=turk-kulturu-i&Bil=36 ve [www.turkcebilgi.com/el-han-\(bâb-ul-han\)](http://www.turkcebilgi.com/el-han-(bâb-ul-han)), Erişimler: 31.01.2017

Bostanları gibi gezi yerleri de bulunmaktadır.¹⁰²

İlçe merkezinde 78 İlkokul ile 18 Ortaokul ve Lise bulunmaktadır. Telafer'e bağlı İyâdiye Nâhiyesi'nde 35 İlkokul ile 4 Ortaokul ve lise; Zemar Nâhiyesi'nde 35 İlkokul ile 3 Ortaokul ve lise; Rebia Nâhiyesi'nde de 43 İlkokul ile 5 Ortaokul ve Lise olmak üzere toplamda Telafer Kazâsı'nda 228 İlkokul, 29 Ortaokul ve lise ile 2 Anaokulu bulunmaktadır. Merkezdeki 11 lisenin 6'sı erkek, 3'ü kız, biri imam-hatip, biri de teknik lisedir. Ayrıca bir adet 2 yıllık muallim enstitü ve bir adet de ilâhiyat bulunmaktadır. Telafer Merkezde bulunan öğrenci sayısı ise 38.425'i ilkokul ve 11.760'ı da ortaokul-lise olmak üzere 50.185, kadın-erkek toplam öğretmen sayısı ise 2.200 civarındadır. Telafer hâtırası olarak Konya Meram'da kurulan Telafer Mahallesi'ndeki 611 öğrencili Telafer İlkokulu'nu da bu fasla ekleyebiliriz.¹⁰³

İyâdiye'de bir okulun intihar saldırısıyla, İlçe Merkezinde de Koalisyon uçaklarının bir ilkokulu bombalamasıyla yaşanan can kayıplarının haricinde, Telafer'de bir binada 2-3 okulun vardiyalı eğitim vermesi ve her sınıfta 70-80 öğrencinin ders görmesi gibi sıkıntılar mevcuttur. Ayrıca temizlik ve tuvaletlerin yetersizliği, eğitim materyali ve kırtasiye malzemesi azlığı, çok az okulda bilgisayar odası olması ve öğretmenler için hiçbir sosyal tesis bulunmaması da anılan sıkıntıları daha da artırmaktadır.¹⁰⁴

Telafer'in âlim münevver, sanatkâr, şair, yazar, tarihçi ve bestekârlarını şöyle sıralayabiliriz: Telaferli Hacı Molla Hızır (Hacı Baba), Telaferli Felekoğlu lâkaplı Seyit Mahmut Ali, Tembel Abbas lâkaplı Hüseyin Ali

---

¹⁰² www.google.com.tr/maps/place/Telafer+Irak,www.ugo.cn/photo/places/iq/de/27261.htm <http://iq.worldmapz.com/admin2/11414016-de.htm> (Erişimler: 31.01.2017)

¹⁰³ Serhat Erkmen, a. g. m, s. 15; Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 954; ORSAM, A. g. r. (Ahmet Telaferli), s. 27; ORSAM, a. g. r. (Nebil Harbo), s. 51; <http://telaferilk.meb.k12.tr> (Er: 31.01.2017)

¹⁰⁴ www.turkmenelitv.com/v1/index.php?option=com-content&view=article&id=1676:turkmen-vekillerden-telafer-saldirsina-kinama&catid=21&Itemid=290,www.youtube.com/watch?v=iUG9jLXWiuo (Erişim: 31.01.2017); Serhat Erkmen, a. g. m, s. 15; ORSAM, A. g. r. (Ahmet Telaferli), s. 27; ORSAM, a. g. r. (Nebil Harbo), s. 51; www.mehmetciktv.com.tr/video/8971/isisdin-telaferde-actigiokuldangoruntuler.html#.WJb0a1WLRdg, www.bursadabugun.com/haber/isis-okulunun-turk-ogrencisi-505474.html (Erişim: 31.01.2017)

Demirci, Kahtan A. Abboş Telaferli, Tahir Terzi, Ozan Zamanoğlu, Fazıl Kene, Rıza Çolakoğlu, Abdülemir Telaferli, Eyüp Anadoluoğlu, Selim Abdi Telaferli, Yasin Yahyooğlu, Rıza Abbo, Selim Babaoğlu, Hâzım Alaybek, Ali Baba, Yaşar Telaferli, Salih H. Haydar Efendioğlu, Sefer Ahmet Kadu, İsmail Baba, İbrahim Karakoyunlu, Ömer Türkmenoğlu, Ahmed Rıza Abbo, Ahmed Telaferli, Muhammed Tâhir, Âdil Selbi, Ferid Sâid Abdullah, Abbas Beyatlı, Muhammed Abdurrahman Efendioğlu, Mehmet Kasım Karakoyunlu, Ganim Kassaboğlu, Riyaz Kahraman Reşidyeli, Ahmet Abbo, Hâzım Devletli, Mikdat Havdioğlu¹⁰⁵

Yukarıda adı geçen Telafer'in meşhur şairlerinden Felekoğlu'un hayatı ve kasidelerinden bir tanesini sunmaya çalışacağız. Şairimiz 1929 yılında Telafer'in Kale mahallesinde doğmuştur. Tam adı Mahmut Seyit Ali'dir. Rüya âleminde ona Felekoğlu adı verildiğinden bu adı kendine mahlas edinmiştir. 1961 yılında Telafer hastanesinde işçi olarak işe başlamıştır. Edebi bilgilerini yaşadığı çevreden alan erken yaşlarda şiir yazmağa başlayan Felekoğlu, hayatını çiftçilikle kazandı. Divan edebiyatı ile de meşgul olmakla beraber daha çok halk edebiyatına merak sarmıştır. Bektaşî tarikatına mensup olan şair, atasözü, hikmetli sözler, halk deyimleri gibi malzemeleri de şiirlerine katarak kendine bir edebî stil yaratmıştır. Felekoğlu şiirlerini Kardeşlik, Birlik, Irak ve Yurt gibi yerli gazete ve dergilerde yayınlamıştır¹⁰⁶. Birçok güzel ve manalı şiirlerinden birini burada sunmak istiyoruz.

¹⁰⁵ Terzioğlu, Nazım; “Erbil’de Telaferli Hacı Molla Hızır Tekkesi” (www.kerkukvakfi.com/tr/content/245), Erişim: 01.02.2017; www.biyografya.com/biyografi/4072, www.akcagazete.com/kose-yazisi/420/omer-turkmenoglundan-telafer-turkuleri.html, http://ulkucu.info/modules.php?name=Forums&file=viewtopic&p, www.orsam.org.tr/index.php/Content/Convs/269?s=orsam%7Cturkis, www.yenidenergenekon.com/99-irak-turklerinin-yayinlari, https://mbasic.facebook.com/TurkTimiletisim/photos/a.6944 1973391type=1 ve www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/670346/Telaferli_Turkmen-Ahmet-Riza-Irak-tan-ders-alsinlar.html (Erişimler: 01.02.2017); Sadun Köprülü, a. g. y. (ITKKvS-T), Er: 10.01.2017; ORSAM Söyleşileri-2, Irak Türkmenleri-1, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi- Ortadoğu Türkmenleri Programı Rapor No 49 (Mayıs 2011).

¹⁰⁶ Ziyat Akkoyunlu, Suphi Saatçi, s. 441; Muhsin Behcet Şakir, *Irak'ta 20. Asır Türkmen Edebiyatı*, (Haz. Cengiz Bayraktar), İstanbul, 2008, s. 99.

Atam Ülkesi Vatanım

Atam ülkesi vatanım, cennetim Telaferim
Her umağım, uzun dilim, izzetim Telaferim
Mahvolur gönlüm, gamı her dem hayâlinde senin
Toprağın, taşın; serîrim, sohbetim Telaferim
Her sabahın bana bir bayram tekin kutsal olur
Her akşamın âragâhım, râhatım Telaferim
Kalana baktıkça gözüm, içerim dolar neşât
Ey ferâh bahşım benim, şevketim Telaferim
Görünüşün bir bahar-ı lâlezârdır gözüme
Akar suyun bana şerbet, sıhhatim Telaferim
Dünya şehirleri cennet olsa hep ne var bana
Sensin ancak bana lâzım, hâcetim Telaferim
Felekoğlu adını bir bir yâdigâr koysan nola
Ey hayâtım târihi, ey şöhretim Telaferim¹⁰⁷

Salnâmelerde bile Çağatay Türkçesine yakın bir dille konuşulduğu aktarılan Telafer Türkçesinde diğer Irak Türkmenlerinde olduğu gibi 12 ünlü vardır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak kapalı é, bulanık æ (a ile e arası), kısa í (ı ile i arası) gibi ünlüler ile ā ve ē gibi uzun ünlüler de bulunur. İlâveten; b > m benzeşmesi, v > ğ benzeşmesi, ç > ş benzeşmesi, ş > ç benzeşmesi, y > b benzeşmesi ve n > l, n > v ile n > y benzeşmeleri sözkonusudur. Telafer’de 18-20 yaş üzerindeki insanların İstanbul Türkçesini konuşmakta zorlandıkları görülse de çocukların ve gençlerin büyük kısmı rahatlıkla konuşabilmektedir. Bu durum, Türk televizyon kanallarının yörede yoğun

¹⁰⁷ Ziyat Akkoyunlu, Suphi Saatçi, a. g. e., s. 445.

izlenmesinin ve Telafer'deki okullarda verilen Türkçe derslerinin etkisiyle açıklanmaktadır.¹⁰⁸

Telafer'de Irak Türkmen Edebiyatçılar Birliği'ne bağlı bir Edebiyatçılar ve Öğretmenler Birliği var olup¹⁰⁹ 2004 yılında biri Telafer Gazetesi adıyla¹¹⁰ İlçe Merkezinde, diğeri de Sadâ Telafer adıyla Musul'da gazete çıkarılmıştır. Türkmeneli Telafer Televizyonu ise TRT'den kurs alan ve Hâzım Devletli öncülüğündeki bir ekip tarafından aynı tarihte kuruldu. ITC'ye ait Sadâ Telafer Gazetesi'ni kapatmakla kalan ABD İşgal Güçleri Eylül 2004'te Telafer TV binasını bombaladı. 2010 yılında tekrar faaliyete geçen T. Eli Telafer TV günde 3-4 saat yayın yapan ve daha sonra Kerkük merkezli Türkmeneli TV'ye bağlanan bir konsepttedir. Bundan başka 2006'da hizmete giren ve sabah 08 30 ile 12 30 ve öğleden sonra 14 00 ile 18 00 saatleri arasında yayın yapan Türkmeneli Telafer Radyosu vardır. Radyo genelde müzik yayını yapmakta ve daha çok Türk Halk Müziği ve Türk Sanat Müziği sanatçılarına yer vermektedir.¹¹¹

Telafer folklorunun temeli olan mâni ve hoyratların (horyat, koryat) yaşatıldığı sıra geceleri hâricinde Telafer Halay Ekiplerinin program ve gösterilerdeki performansları da ilgi çekmektedir. Sportif alanda ise Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nce Talya Mahallesi'nde yapılan (2013) Telafer Spor Merkezi'nde faaliyet gösteren Telafer Spor Futbol Takımı, 7 yıl önce Kahramanmaraş spor ile dostluk maçı yapmak için Türkiye'ye gelmişti. Aynı yıl Telafer Spor'un Masa Tenisi Takımı da Türkiye ile Irak arasında imzalanan protokol gereğince Kilis'teki müsabakalara katılmıştı. Her ne kadar maddî imkânsızlıklar nedeniyle bazı maçlara gitmekte sıkıntı çekse de Telafer

¹⁰⁸ *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Ed: C. Eroğlu-M.Babuçoğlu-O.Özgül, ORSAM Kitapları, Ankara 2012, S. 46-47; Mehmet Hazar, a. g. m., s. 362; Serhat Erkmen, a. g. m, s. 15

¹⁰⁹ www.kerkukgazetesi.com/author/semsettin-kuzeci ve www.yenidenergenekon.com/361-telafer-turkmenlerin-gozbebegidir (Erişim: 01.02.2017)

¹¹⁰ Gazetenin adı Ümit Özdağ'a göre Telafer Bugün (a. g. m. s. 207) ve Nilüfer Bayatlı'ya göreyse Telâfer Sesi'dir (a. g. m. s. 954)

¹¹¹ www.turkiyegazetesi.com.tr/Genel/a188906.aspx ve www.yenidenergenekon.com/99-irak-turklerinin-yayinlari (Erişim: 01.02.2017); ORSAM Söyleşileri, a. g. e., s. 283-284; Orhan, Oytun; "Yorgun Ülke Irak: Musul, Telafer, Kerkük, Tuzhurmatu, Bağdat Gözlemleri", *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 12 (Aralık 2009), s. 37.

Spor'un Irak Ligi'nde mücadele veren bir Basketbol Takımı da bulunmaktadır.¹¹²

Sonuç

Dün Irak'ta yaşananlar, bugün Suriye'de yaşananlar ve yarın muhtemelen İran'da yaşanacaklar birbirinden farklı, birbirinden bağımsız değil. Osmanlı'nın Hasta Adamlığı döneminde gizli anlaşmalarla petrol rengi kalemleri ve çıkar ölçülü cetvelleriyle Ortadoğu'nun kaderini çiziktiren güçler sahte tanrı rolünü oynamaya devam edecekler gibi gözüküyor. Bölge halkları da hep “cambaza bak!” kurnazlığıyla kontrol altında tutulmak kaydıyla.

Bölgenin son düzen sahibi Türkiye ve Türkler onaylamadıkça tüm emperyalist projeler kadük kalır. Zira tarih ve coğrafya sunî stratejilere karşı doğal bir engel teşkil etmekte. Telafer ve Türkmen sözcüklerinin arasındaki aile bağı gibi. Evle veya ebeveynlerle çocuklar arasındaki bağ silahlı birliklerin bile vurarak öldürebilecekleri bir bağ değil. Kültürel kodlarımız ve millet geleneğimiz buna izin vermez.

2018 Mayıs'ında yapılan Irak Parlamentosu Genel Seçimleri dış müdahalenin gevşediği hengâmede tabii dengelere dönüşün nasıl çabucak gerçekleşeceğinin de bir göstergesi oldu. Bu çok parçalı ve çok renkli spektrumda Türkmenler de yerini aldı. Telafer'de 4, Kerkük'te 3, Tuzhurmatu'da 2 milletvekilliği çıkararak Türkmenlerin bilhassa ITC Başkanı Erşat Salihî önderliğinde Kerkük'teki Mavi Bayrak Direnişi oyların tekrar sayımı noktasıyla sonuçlandı ki bir teşkilatlanma başarısıdır.¹¹³

---

¹¹² Çolakoğlu, Rıza; “Telafer Folkloru”, Kardeşlik/Qardaşlıq, Yıl 13, Sayı 51 (Temmuz-Eylül 2011), S. 26–29; www.bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=29939 (Erişim: 01.02.2017); <http://docplayer.biz.tr/108932-T-c-musul-baskonsoloslugu-ticaret-ataseligi-turkiye-odalar-ve-borsalar-birligi-genel-sekreterligine.html>, www.kerkuk.net/?p=26227, www.haberx.com/kahramanmarasspor-dostluk-macinda-irak-birinci-ligi-takimlarindan-telaferspor-ile-karsilasti.aspx ve <http://beyazgazete.com/haber/2010/6/28/kilis-te-masa-tenisi-musabakalari-yapilacak-970649.html> (Erişimler: 01.02.2017); Serhat Erkmen, a. g. m, s. 20

¹¹³ Mengü, Dr. Cüneyt; Irak Seçimleri ve Mavi Bayrak Direnişi (www.kerkuk.net/?p=45311) Erişim: 01/07/2018)

Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı ve Milletvekili Seçimlerini atlatan Türkiye'nin Suriye ve Irak Türkmenlerini bir bütün olarak değerlendirerek yeni bölgesel politikalar belirlemesinde fayda var. Bu bütünlüğün orta yerinde de kilit taşı işleviyle Telafer durmakta. Türk Kızılay'ı ve Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi (AFAD) kamu kurumlarının yöreyle ilgili çalışmalarının artarak sürdürülmesi gerekiyor.

Telafer, politik ve akademik dünyamızda bundan sonra da başat rol oynamaya devam edecektir. Şair Hüseyin Haydar'ın "Kalbim Telafer'de" şiirinde dediği gibidir zira işin özü: ¹¹⁴

Dostu başına taç eder
Telafer, düşmanını yer;
Kutlu bir ayettir,
dokunanın sonu afettir.

Kaynaklar

A. Kitap, Makale ve Bildiriler

- * Abbas, Ziya; "Irak Meclis Seçimlerinde Türkmenler Kazandı mı?", *Ortadoğu Analiz*, Yıl 6, Sayı 63 (Temmuz-Ağustos 2014), s. 65
- * Akkoyunlu, Ziyat, Saatçi, Suphi; *Irak Muasır Türk Şairleri Antolojisi*, Ankara, 1991.
- * Bakır, Abdulhalik; "Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2008, Cilt: VI, Sayı:1 Elazığ, 2009, s. 27-76.
- * Bakır, Abdulhalik; "Kütü'l-Amâre Adı ve Tarihsel Alt Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, I, 1, 2017 Aralık, s. 13-28.
- * Bakır, Abdulhalik-Kayalan, Ferruh; "Musul Meselesi Çerçevesinde İngilizlerin Kerkük'teki Türkmenlere Yönelik Faaliyetleri (1918-1926)", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol 8, April 2017, p. 1-20.

---

¹¹⁴ <https://www.aydinlik.com.tr/kalbim-telafer-de> (Erişim: 02/07/2018)

- * Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara, 1993.
- * Bayatlı, Nilüfer; “Türkmen Şehri Olan Gazi Telâfer’in Tarihçesi”, *XV. Türk Tarih Kongresi* (Eylül 2006), Cilt 4, Kısım I, TTK, Ankara 2010, s. 951-959.
- * Beyatlı, Aydın; “Irak Savaşlarının Yarattığı Psikolojik Yıkım ve Türkmenler” Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu, *ORSAM Tutanakları*, No: 35 (Eylül 2014), s. 157.-173
- * Duman, Bilgay; “Telafer Kronolojisi”, *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), s. 37-38.
- * Erkmen, Serhat; “Unutulmuşluğun Karanlığından Umudun Aydınlığına Uzanan Bir Türkmen Kenti: Telafer”, *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), s. 6-22.
- * Ertuğrul, ;Ümit; *Irak Türkleri ve Türkiye*, İstanbul, 2006.
- * Güztoklusu, Murat; *Musul Özdemir Harekâtı (Kurtuluş Savaşımızın Kapanmayan Cephesi)*, Pozitif Yayınları, II. Baskı, İstanbul 2008.
- * el-Hatip, Alyaa; “Filistin Türkmenlerinin Genel Durumu”, Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu, *ORSAM Tutanakları*, No: 35 (Eylül 2014), s. 95-109.
- * Hazar, Mehmet; “Irak Türklerinin Dünyü ve Türkçesi”, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2, Spring 2007, s. 358-364.
- * el-Hürmüzî, Erşed; *Hakikatü'l-Vücûd et-Türkmânî fi'l-Îrâk*, İstanbul, 2005.
- * Hürmüzlü, Habib-Pamukçu Ekrem; *el-Aşâirü't-Türkmâniyye fi'l-Îrâk*, Kerkük, 2004.
- * Hürmüzlü, Habib; “Türkmen Şehri Telafer ve Yabancı İşgaline Karşı Irak'ta İlk Ayaklanma”, *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), s. 31-36.
- * Hürmüzlü, Habib; “Irak'ın Hukuki Yapısı İçinde Irak Türkmenleri”, Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu, *ORSAM Tutanakları*, No: 35 (Eylül 2014), s. 149-157.

- * Kahraman, Nurfeddin-Arıkın, Refik; “Orta Asya’dan Bilecik’e Hidrellez”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Yıl 19, Sayı 15/1 {Yaz 2015}, s. 13-28.
- * Kalkan, Övgü; “Amerikan Çıkış Stratejisi: Telafer Çıkmazı”, *Boğaziçi Üniversitesi-TÜSLAD Dış Politika Forumu*, Kasım 2005.
- * Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 1996.
- * Kasalak, Kadir; “Irak’ta Manda Yönetiminin Kurulması ve Atatürk Dönemi Türkiye-Irak İlişkileri”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 5, Sayı 9 (Şubat 2007), s. 187-201.
- * Orhan, Oytun; “Yorgun Ülke Irak: Musul, Telafer, Kerkük, Tuzhurmatu, Bağdat Gözlemleri”, *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 12 (Aralık 2009), s. 35-43.
- * ORSAM “Nebil Harbo: Telafer’in Vilayet Olması Tüm Irak’ın Çıkarınadır” (Irak Türkmen Cephesi Telafer Kuzey Bölge Temsilcisi Nebil Harbo ile Şehrin Tarihi, Siyasi Kimliği ve Halkının Beklentileri Üzerine Röportaj), *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), Sayfa 47-51.
- * ORSAM “Dr. Ahmet Telaferli: “Nüfus Sayımı Ve Seçimler İçin Acilen Strateji Belirlenmeli” (Dr. Ahmet Telaferli ile Telafer’in Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Dokusu Üzerine Röportaj), *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 7-8 (Temmuz 2009), s. 26-28.
- * ORSAM Irak Türkmenleri Güncesi, (Haz: Habip Hürmüzlü, Firuze Y. Gökler), Sayı 87, 01-30 Eylül 2016
- * ORSAM Söyleşileri-2, Irak Türkmenleri-1, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi-Ortadoğu Türkmenleri Programı Rapor No 49 (Mayıs 2011), s. 7-295.
- * Osmanlı Vilayet Salmamelerinde Musul, Ed: C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-O. Özdil, *ORSAM Kitapları*, Ankara 2012.
- * Özkan, Selim Hilmi; “Osmanlı İdaresinde Telafer”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl 32, Sayı 184 (Ocak-Şubat 2010), s. 79-95.
- * Saatçi, Suphi; *el-Kabûl ve'l-Aşâir et-Türkemâniyye fi'l-Îrâk ve Menâtek Süknâhüm*, (Trc. Erşed el-Hürmüzî), Karkûk, 2010.

- * Şahin, İsmail-Şahin, Cemile-Yüce, Samet; “Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere’nin Irak’ta Devlet Kurma Çabaları”, *Gazî Akademik Bakış*, Sayı 15 (Kış 2014), s. 105-132.
- * Şakir, Muhsin Behcet; *Irak'ta 20. Asır Türkmen Edebiyatı*, (Hazırlayan: Cengiz Bayraktar), İstanbul, 2008.
- * Telaferli, Ziya; “Telafer’de Toplumsal ve Ekonomik Yaşam”, *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 7-8 (Temmuz-Ağustos 2009), s. 109-113.
- * *Türk Dış Politikası (Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar)*, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, 3. Baskı, Cilt I (1919-1980), İstanbul 2003.
- * Yazıcı, Nevin-Özdağ, Ümit; “Irak’ta Direnen Bir Türkmen Kenti: Telafer”, *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, *BŞEÜ Yayınları*, Bilecik 2014, s. 203-230.
- * Yeşilbursa, Behçet Kemâl; “Geçmişten Günümüze Irak Meselesi”, *Gazî Eğitim Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı II (Temmuz 2009), s. 1315-1343.
- * Ziya, Mustafa; “Telafer Bir Kırılma Noktası mı?”, *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), s. 25-29.

B. İnternet Siteleri

<https://asimetriksavaslar.wordpress.com>

<http://avim.org.tr>

<http://beyazgazete.com>

<http://www.bizturkmeniz.com>

<http://docplayer.biz.tr>

<http://dunyaturkmenler.ucoz.com>

<https://gatesofnineveh.wordpress.com>

<http://iq.worldmapz.com>

<http://news.xinhuanet.com>

www.acikistihbarat.com

www.akgazete.com

www.aljazeera.com.tr

www.aljazeera.com.tr

www.aljazeera.com.tr

www.arsivbelge.com

www.aydinlik.com.tr

www.bilimarastirmavakfi.org

www.biyografya.com

www.bizturkmeniz.com

www.bursadabugun.com

www.globalsecurity.org

www.google.com

www.haberturk.com

www.haber7.com

www.haberx.com

www.kerkukvakfi.com

www.kerkukgazetesi.com

www.kerkuk.net/?p=26227

www.ktuvakfi.org.tr

www.mehmetciktv.com

www.tasam.org/tr

www.tccb.gov.tr

www.turkiyegazetesi.com

www.turkmenelitv.com

www.turkmensani.net/tr-tr

www.sozcu.com.tr

www.ugo.cn/photo/places/iq/de/27261.htm

www.youtube.com

EKLER

Şekil 1-ABD İşgal Güçleri Telafer Kalesi Önlerinde
(Ümit Özdağ, Irak'ta Direnen Bir Türkmen Kenti: Telafer, 16 Haziran 2014,
21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü)

Şekil 2-Türkiye'nin Irak Sınır Kapıları (Sabah Gazetesi, Haberler, Ekonomi
Haberleri: 4 yeni Habur geliyor, 7.1.2016)

Şekil 3-Türkiye, Suriye ve Irak Üçgeninde Telafer

(turkomania.org: 60Turmens Under Surveillance Slaughtered by Iraqi Police, June 16, 2014)

Şekil 4-Irak'ın Ninova İli ve Telafer İlçesi'ne Bağlı 4 Nahiye

(iraqicivilsociety.org: Nineveh Internaitonal Forum on Recovery Stabilization and Peace, Mar 19, 2016)

Şekil 5-Amerikan İŞgali ve AĖlayan Telafer çocukları (thewe.cc, Children make no sound January 28, 2005)

Şekil 6-Telafer'den bir Görüntü (Gazete Karınca, 31 AĞustos 2017)

Şekil 7-Telafer Kalesi'nden Şehre Bakış (deviantart.com, 10.07.2018)

Şekil 8-Irak Türkmen Heyeti Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'la beraber (turkmenajans.com: 30.10.2017)

İpek Yolu Üzerinde Mübadele Aracı Olarak Kullanılan Gümüş Eşyalar

Silver Goods as an Exchange Tool on the Silk Road

Ahmet ALTUNGÖK*

Özet

Erken Ortaçağ ipek yolu ticareti üzerinde Türk, İran, Maveraünnehir ve Çin kaynaklı gümüş kapların önemli bir yeri bulunmaktadır. İlk olarak süs ve mutfak eşyası olarak üretilen gümüş kaplar, bu dönemde ipek yolu ticareti üzerinde paranın yerine kullanılan bir mübadele aracı haline gelmiştir. Erken Ortaçağlarda ipek yolu üzerindeki birçok pazar kentinde İran parası olan gümüş dirhemler kullanıldığı görülmektedir. Bu gümüş dirhemlerin yanında ipek yolu üzerindeki pazarlarda Çin, İran, Türk, Soğd ve Harzem gümüş eşyaları da mübadele aracı olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu gümüş kaplar Doğu Avrupa, Anadolu, Rusya, Orta Asya, Hindistan ve Çin pazarlarında ticaret yapan tüccarların en çok kullandıkları mübadele aracı olmuştur. Günümüzde bu ülkelerde yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda Erken Ortaçağ dönemine ait gümüş kaplara tesadüf edilmiştir. Bu kazılarla ortaya çıkan Erken Ortaçağ Türk, İran ve Çin sanayisine ait gümüş kaplar, günümüzde çeşitli ülkelerin müzelerinde sergilenmektedir.

Anahtar Sözcükler: İpek yolu, gümüş kap, mübadele, ticaret, pazar şehirleri.

Abstract

---

* Doç. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi:ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

In early mediaeval age, silver dishes, whose origins were of different nations, such as Turk, Persian and Chinese, had an important place on the trade along the Silk Road. Silver dishes firstly produced as knickknack and kitchen goods turned out to be an exchange tool by replacing the money on the markets along the Silk Road trade. The silver goods of Chinese, Persian, Turk, Sogdian and Kharezm set a precedent in this context, which was a kind of exchange tool used by those who had traded on the markets in Eastern Europe, Anatolia, Russia, Central Asia, India and China. Through some excavations made in these countries, silver dishes is found, which belongs to early mediaeval age.

Key Words: Silk Road, Silver Dish, Exchange, Trade, Market Towns.

Giriş

Erken Ortaçağlarda Asya ve Avrupa ülkeleri arasında ticari faaliyet yürüten bütün kervanlar mübadele aracı olarak çok çeşitli kıymetli eşyaları kullanmaktaydılar. Asya'daki Türk topluluklarının civar ülkelerle ticaretlerinde demir ürünleri, ipek ve at önemli mübadele aracıydı. Bunun yanında Çin ve Hint ticaretinde ipek, at, abanoz, fildişi, reçine, baharat, aromatik ürünler, lapis lazuli taşı, bal mumu ve kıymetli metalden yapılmış ürünler mübadele aracı olarak kullanılan önemli ürünlerdendir. Erken Ortaçağlarda mübadele aracı olarak kullanılan kıymetli eşyalardan bir tanesi de gümüşten yapılmış eşyalardır. Bu dönem İran gümüş kaplarının etkisi ile hızlı bir şekilde Avrupa'dan Çin'e kadar önemli pazarlarda gümüş kaplar mübadele aracı olarak kullanılmaya başlamıştır. Erken Ortaçağ Türk, İran ve Çin gümüş kapları büyük bir sanatsal değere sahiptir. Bu kapların hepsinin üzerinde farklı resimler ve kabartmalar bulunmaktadır. Tabak, çanak, sürahi, kap, ibrik, leğen, sandık, bakraç şeklinde imal edilen bu gümüş eşyalar sanatsal değerlerinin yanında uluslar arası ticarete mübadele aracı olarak kullanılmalari açısından önemli bir yere sahiptirler. Bu kap kacaklar kolay bir şekilde paraya dönüştürülebilmekteydi. Bu eşyalar soylular ve orta tabaka insanların mutfaklarını süsleyen önemli bir süs eşyasıydı. Bu öneminden dolayı kolay bir şekilde paraya dönüştürülebiliyorlardı. Erken Ortaçağlarda gümüş kapların

hem süs eşyası ve hem de para olarak kullanılmasından dolayı, bu eşyaların gümüş dirhemlerden daha yaygın bir mübadele aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca gümüş eşyalar birçok evin mutfak ihtiyacında da kullanılmaktaydı. İpek yolu üzerinde ticaret yapan tüccarların birçoğu mübadele aracı olarak bu gümüş eşyaları kullanmaktaydı. Sadece altın ve güzel atlarla takas edilebilen Çin ipeği için, çoğu zamanlarda İran dirhemi veya gümüş eşyaları da geçerli olabilmekteydi. İpek yolu üzerinde yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda İran dirhemi ele geçirilmesi bu yol üzerinde en çok tedavülde olan paranın dirhem olduğunu göstermektedir. Bu yol üzerindeki bölgelerde sadece gümüş sikkeler değil aynı zamanda yoğun miktarda gümüş eşyalar da ele geçirilmiştir. Bu gümüş eşyalar Asyalı tüccarlar tarafından alışverişlerde kullanılmaktaydı (Bakır, 2002: 264).

Erken Ortaçağ Türk, İran, Maveraünnehir ve Çin Yapımı Gümüş Kaplar

Orta Asya ticaretinde kullanılan gümüş eşyalardan bazılarının Kuşanlılara ait olduğu görülmektedir. Kuşanlılar dönemine ait çok sayıda gümüş eşya ortaya çıkarılmıştır. Kuşanlılara ait gümüş eşyaların çoğu İran mahreçlidir. Bunun sebebi bir imparatorluk olarak tarih sahnesinden çekildikten sonra Kuşanın İran'a bağlı bir eyalet olarak varlığını devam ettirmesinden kaynaklanıyordu. Erken Ortaçağlarda Kuşanlılar bir Devlet olarak İranlılar tarafından yıkılmalarının akabinde küçük krallıklar şeklinde İranlılara bağlı olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. İran sarayı Kuşan eyaletlerine *Kuşanşatr* mühürlü çok sayıda gümüş kap göndermekteydi. Bu gümüş kaplar anılan eyaletin alım satımlarında mübadele aracı olarak kullanılmaktaydı. Bu bölgeden ele geçirilen gümüş kapların oranı aynı şekil üzerinde Kuşanşatr mührü olan altın ve gümüş sikkelerden daha fazla bir yekûn tutmaktadır. İranlılar, Göktürkler ve Soğdluların ipek yolu üzerinde mübadele aracı olarak kullanmış oldukları gümüş kaplar fiziksel olarak aynı özelliklere sahiplerdi (Marshak, 2002, 175). Bu eşyalar genel olarak yayvan tabak, derin kap, kulplu fincan, sürahi, tepsi gibi şekillerde olurdu ve genel olarak birbirinin taklitleri şeklinde yapılırdı. Bu kapların hangi millete ait oldukları ise sadece üzerindeki motiflerden ve resimlerden anlaşılmaktadır.

Bizans'ın Göktürlere elçi olarak gönderdiği Zamarkos, İstemi Kağan'ın otağını gördüğünde hayretler içerisinde kaldığını itiraf etmektedir (Haussig, 1997: 211). Çünkü İstemi Kağan'ın otağı çok sayıda gümüş kap ile doluydu. Bu kaplar otağın içerisinde Göktürklerin ihtişamını ve ekonomik noktada zenginliğini ifade edecek şekilde dizilmişti. Çünkü bu kaplar süs eşyası olmasının yanında aynı zamanda ipek yolu ticareti üzerinde önemli bir mübadele aracıydı. İmparatorun çadırındaki çok sayıda altın heykel, vazo ve ibriğin arasında ondan daha fazla gümüş heykel, vazo, ibrik ve tepsi de bulunmaktaydı. Zamarkos ayrıca otağın girişinde içi gümüş ve altın kaplarla dolu arabaların dizildiğinden bahsetmektedir (Ligeti, 1998: 64vd; Divitçioğlu, 2000: 282).

İranlılar, Göktürk yapımı olan bu gümüş kapların çaydanlık, vazo, silahlık ve kadeh şeklinde olanlarının, başarılı bir şekilde taklitlerini yapmaya başlamışlardır. Göktürkler doğu ve batı arasında seyreden ipek yollarının ana kavşağında bulunmalarından dolayı Çin'den Bizans'a kadar tedavülde olan gümüş kapların her türlü versiyonu ile tanışmaktaydılar. Bundan dolayı Göktürkler bu gümüş kapların çok farklı türevlerini üretmeye başlamışlardır. Göktürlere kadar gümüş kapların çok önemli örneklerini ortaya koyan İranlılar bile VII. yüzyıldan itibaren Göktürk yapımı gümüş eşyaları taklit etmeye başlamışlardır (Haussig, 1997: 162). 2001 yılı kazılarında ortaya çıkarılan Bilge Kağan hazineleri arasında en dikkate değer eşyalar yine gümüşten yapılan eşyalardır. Bu hazine içerisinde saklı altın ve gümüş eşyalar yine gümüşten yapılmış bir sandığın içerisinde bulunmuştur ve sandığın üzerinde çok sayıda gümüş süs bulunmaktaydı (Erdem, 2002: 179-181). Bu sandık içerisinden çıkan gümüş eşyaların sayısı 1850 adetten oluşmaktadır. Bu gümüş eşyalar arasında en dikkat çeken iki geyik heykelciği, tabak, maşrapa ve sürahi şeklindeki kaplardır.

Önemli bir tüccar kavmi olan Soğdluların sahip oldukları önemli mübadele araçlarından bir tanesi de gümüş eşyalardır. Soğdlular kendilerine vergi vermekle yükümlü olan Buharalılardan, her yıl Semerkant'a gümüş yapımı eşya göndermelerini şart koşmuşlardır (Baratova, 2002: 89-96). Soğdların Göktürklerle münasebetlerinin artmasından sonra Soğdlara ait gümüş eşya işçiliği üzerinde Türk bozkır yaşamına ait objeler görülmeye

başlamıştır. Aynı zamanda Soğdlara ait gümüş eşya işçiliği üzerinde İran kültürüne ait objelerin yoğunluğu da dikkat çekmektedir (Malikov, 2002: 142-151). Orta Asya'da askeri ziyafetlerde kullanılan eşyalar arasında en yaygın olanı gümüşten yapılmış kulplu fincanlardır. Göktürk yapımı kulplu gümüş fincanlar ile Soğd yapımı kulplu gümüş fincanlar birbirinin aynısıdır (Malikov, 2002: 142-151). Maveräünnehir bölgesine ait üzerinde şarap kadehi tutan kuş şeklinde adam resmi bulunan gümüş fincan örnekleri İslam sonrası dönemde üzerindeki motifler değiştirilerek aynen kullanılmaya devam etmiştir (Hakimov, 2000: 430). Bu bölgeye ait gümüş ürünleri üzerinde bulunan sanatsal resimler, Sasaniler dönemi İran sanatının etkisini açık bir şekilde göstermektedir. Sürahi, tabak, testi, tepsi gibi gümüş eşyalar üzerinde İran soylularını *chonggan* (polo) oyunu oynarken gösteren resimler, av merasimleri, savaş sahneleri ve şölen görüntüleri ile müzik şölenlerine ait resimlere bol bir şekilde yer verilmiştir. Maveräünnehir bölgesinde özellikle *İlak* önemli gümüş madeni yataklarına sahipti. Bu bölgede tarımsal faaliyetlerden sonra en çok üzerinde uğraşılan endüstri kolu gümüş imalatı ve gümüş eşya üretimidir. Maveräünnehir sahası üzerinde üretilen gümüş eşyalar üzerindeki İran etkisi Moğolların bu bölgeye hâkim oldukları döneme kadar devam etmiştir (Hakimov, 2000: 434). Horasan ve Maveräünnehir bölgelerinde arkeolojik kazılarda ele geçirilen gümüş eşyalar arasında kadınların takı olarak kullandığı süs eşyalarının yanında at koşum takımları ve savaş malzemeleri de ele geçirilmiştir. İpek yolunun en işlek bölgeleri olan Horasan ve Maveräünnehir toprakları üzerinde sadece süs ve mutfak eşyaları değil aynı zamanda askeri amaçlarla kullanılan takımlar ve at koşum malzemelerinin de mübadele aracı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Erken Ortaçağ İran sarayının hazineleri gümüş eşyalarla doluydu. Bunun sebebi İran sarayının sahip olduğu çok sayıda gümüş imalathanesinin, gümüşten yapıma eşyalar üretmesinden kaynaklanıyordu (Kristensen, 1368, 623; Reisneya, Trs, 654). Gümüş eşya yapımının çok yaygın olması ülkenin birçok yerinde gümüş madenlerinin çıkarılmasından kaynaklanıyordu. Erken Ortaçağlarda İran toprakları üzerinde önemli gümüş madeni yatakları bulunmaktaydı. Bu dönemde Kazvin, Reşt, Messula, Tebriz ve Horasan'da çok sayıda gümüş madeninin varlığı bilinmektedir. Bunlardan en meşhuru

Şuşter şehrinde bulunan gümüş madenleriydi. Bu şehirde çok sayıda maden yatağı bulunmaktaydı. Bu maden yatakları sadece saraya ait değildi. Zengin tüccarlara ait maden yatakları da bulunmaktaydı (Cüneydi, 1376, 247). Bu maden ocaklarında genel olarak savaş esiri köleler işçi olarak çalışmaktaydı. İşin mühendislik kısmına bakan ustalar da genelde yabancı ülkelerden olurdu. Bu savaş esiri köleler arasında çok sayıda Bizanslı, Arap, Süryani ve Türk esirler bulunmaktaydı. Gümüş maden ocaklarında çalışan ustalar arasında İranlıların yanında Bizanslı ustalar da olurdu (Meşkür, 1366, 89). Bunun yanında İran sarayının gümüş ihtiyacını karşıladığı diğer önemli şehirler ise Maverünnehir ve Toharistan toprakları üzerinde bulunan Buhara, Semerkant, Bedehşan, Vahşab, Hulm, Taligan ve Varvaliz şehirleridir. Bu şehirler gümüş ve altın madenleri açısından zengin bölgelerdir. Bundan dolayı anılan şehirlere egemen olmak için Erken Ortaçağlarda İranlılar ile Kuşan, Akhun ve Göktürk gibi Türk devletleri arasında sürekli olarak savaşlar yaşanmıştır.

Erken Ortaçağ İran sarayında sofralarda yenilen yemekler genel olarak altın yaldızlı gümüş tabaklar ve tepsilerle servis edilirdi. İran soylularının evlerinde de yemek yemek için bu gümüş tabaklar kullanılırdı. İran'da üretilen gümüş eşyaların Çin'e ihracatı yapılırdı (Bozkurt, 2000, 372). İran sarayı, ülkedeki tüccarların da özel olarak gümüş işçiliği yapmasına olanak tanımaktaydı. Gümüş işçiliği alanında çalışan tüccarlara *asamgar* adı verilmekteydi. Gümüş atölyelerinde çalışan ve kap kakak üreten kimselere ise *asam paygar* adı verilmekteydi (Daryae, 2010, 404). Erken Ortaçağ İran topraklarında imal edilen gümüştan yapılmış eşyalarının büyük bir kısmı yabancı ülkelere ihraç edilmekteydi. Günümüzde bu döneme ait gümüş eşyalara ait örnekler, birçok Avrupa ülkesinin müzelerinde görülebilmektedir (Garthwaite, 2005, 99; Godard, 1337, 196).

Erken Ortaçağ İran sanayisine ait metal ürünlerin en önemlileri gümüştan yapılmış olan malzemelerdir (Durant, 1398, 129; Kristensen, 1368, 623). Erken Ortaçağ İran sanatına ait altından imal edilen eşyalardan çok az bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiş iken, bu dönem sanatına ait gümüş eşyalardan birçok örnek günümüze kadar ulaşabilmiştir (Reisneya, Trs, 654; Godard, 1337, 196). Üzerindeki dikkat çekici motif ve desenler ile bu

eşyaların yapımındaki harika işçilikten dolayı erken İran dönemine ait bu eşyaların yapımı İslam sonrası dönemde de uzun bir zaman boyunca devam etmiştir (Nefisi, 1331, 179). Erken İran dönemine ait gümüş eşya yapımı üç şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu döneme ait gümüş eşyaların bir kısmı som gümüştan yapılmaktaydı. Bunun yanında gümüş emaye yapımında kullanılır ve farklı metallere yapılan eşyalar gümüş ile kaplanırdı. Bunun yanında gümüş ile karıştırılan bazı metallere eşyalar yapılır ve bunlar da altın suyu ile üzerlerine desenler yapılırdı. Bu eşyaların hepsinin ortak özelliği ise üzerlerine resimler nakşedilmesiydi (Bakır, 2002, 356; Godard, 1337, 194). Bu eşyaların üzerindeki resimler ve şekiller üç farklı yöntemle yapılmaktaydı. Bunlardan birincisi çekiçe dövmek suretiyle üzerinde mozaik resimler yapılırdı. İkinci olarak bu eşyaların üzerinde kabartma yapıldıktan sonra üzerleri boyanırdı. Üçüncü olarak ise bu eşyaların üzerindeki resimler oyma yapılarak içleri boya ile doldurulurdu (Nefisi, 1331, 179). Gümüştan yapılan bu eşyalar sadece Erken Ortaçağ İran toplumunda soylu ailelerin evlerinde bulunabilen süs eşyalarıdır (Reisneya, Trs, 654). Soyluların dışında bu eşyalara sahip olanlar ona sadece bir mübadele aracı gözüyle bakarlardı. Bundan dolayı bu eşyaları çuvalların içinde saklarlardı.

Erken Ortaçağ İran hükümdarları ülkelerinde imal edilen gümüş eşyaları yabancı ülke hükümdarlarına hediye olarak da göndermekteydiler (Reisneya, Trs, 652). MS IV. Yüzyılda Bizans hükümdarı Diokletionus'a hediye olarak gönderilen gümüş kapların benzerleri Karadeniz'in kuzeyinde yapılan arkeolojik kazılarda da ele geçirilmiştir. Kafkaslar üzerinden Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa ve Bizans pazarlarına açılan tüccarlar bu güzergâh üzerinde İran gümüş eşyalarını mübadele aracı olarak kullanmaktaydılar (Nefisi, 1331, 179; Frye, 2005, 153). İbnü'l-Fazlan, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyine yapmış olduğu seyahat sırasında Karadeniz'e kıyısı olan şehirlerde İran gümüş eşyalarının üzerindeki resimlere kadar aynıısının üretildiğini ve bunların pazarlarda alışveriş amacıyla kullanıldığını anlatmaktadır (Frye, 2005, 154). Erken Ortaçağ İran gümüş eşyaları ticari faaliyetler sonucunda, Avrupa'dan Güneydoğu Asya'ya kadar çok geniş bir alana yayılmıştır. Bu gümüş eşyalar günümüzde yapılan kazılarda İran topraklarından daha çok yabancı ülke topraklarında ele geçmektedir (Liu,

2010, 68). İran yapımı gümüş eşyaların İran toprakları haricinde çok geniş bir alana yayılmasının birçok sebebi vardır. Bunların başında İranlıların komşu ülkelerle olan ikili anlaşmalarda altından sonra kıymetli meta olarak savaş tazminatı, vergi ve dış borçlarını gümüş mamuller üzerinden yapmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında sürekli olarak savaşan ve birçok şehri istilaya maruz kalan İran devletinin, kendi topraklarından ele geçirilen gümüş eşyaların ganimet olarak komşu ülkelere gitmesinin de bunda payı vardır (Reisneya, Trs, 653). Bununla beraber İranlı tüccarların komşu ülkelere yapmış oldukları ticari seferler sırasında mübadele aracı olarak en çok tercih ettikleri ürünün başında gümüş eşyalar gelmekteydi (Reisneya, Trs, 653).

İranlılar, Firuz döneminde Akhunlarla yapmış oldukları MS 475 ve 485 savaşlarından sonra ağır bir mağlubiyet almışlardır. Bu mağlubiyetin akabinde İranlılar, Akhunlara yıllık yüklü bir vergi vermeyi kabul etmişlerdir. Yıllık olarak ödenen verginin büyük bir yekûnunu bu gümüş kaplar oluşturmaktaydı (Kıristensen, 1368hş, 320). Margurat İranlıların Akhunlara verdikleri gümüş kapların üzerine *Kuşanşatr* şeklinde bir ibare yazdıklarını ifade etmektedir. İranlılar ipek yolu ticareti üzerinde önemli bir mübadele aracı olan bu kapları Enûşirvân'ın İran tahtına oturmasına kadar Akhunlara vergi olarak ödemişlerdir. Anılan hükümdarın İran tahtına oturmasıyla İranlılar güçlenmişler ve bu vergiyi ödemekten vazgeçmişlerdir (Kıristensen, 1368hş, 320).

İran gümüş kaplarının Asya ve Avrupa topraklarında yoğun olarak ele geçirilmesi bu eşyaların sadece ticari yollarla el değiştirdiği anlamına gelmemektedir. MS 627 yılında İranlılarla Bizans ve Hazarlar arasında yapılan savaşlar sırasında Türkler ve Bizanslılar, Gürcistan, Azerbaycan ve İran topraklarında çok sayıda gümüş eşya deposu ile yapım atölyelerinden yüklü miktarda gümüş kap ele geçirmişlerdir (Yumanadi, Kuleshov, 2002: 491vd). Yine İslam fetihlerinden sonra Araplar, İran sarayı ile soyluların evlerinden çok sayıda gümüş kabı ganimet olarak almışlar ve bu mübadele aracının daha geniş bir alana taşınmasına vesile olmuşlardır.

Erken Ortaçağ gümüş sanayisine ait önemli ürünlerin verildiği ülkelerden birisi de Çin'dir. Çin hükümdarlarının gümüş eşyaları özellikle

komşu ülke hükümdarlarına hediye olarak yollamaları gelenek haline gelmişti. Çinliler kimi zaman ayarı düşük gümüş kaplar üreterek bunları piyasaya sokmaktaydılar. Hatta bazen ayarı düşük gümüş kapları yabancı ülke hükümdarlarına hediye olarak yolladıkları olmaktaydı (Taşağıl, 2002: 15-48).

Gümüş Eşyalar ve Üzerindeki Resimler

Erken Ortaçağ İran topraklarında üretilen gümüş eşyalarının üzerinde genel olarak İran mitolojisinin önemli simgesi olan *simurg* resmi dikkat çekmektedir. Bunun yanında kanatlı at, çift başlı aslan resimleri de önemli bir yere sahiptir (Liu, 2010, 68). Erken Ortaçağ İran gümüş kap örneklerinden bazıları Leningrad müzesinde sergilenmektedir. Bu kaplardan bir tanesinin üzerinde saldırıya uğrayan bir İran karakolunun muhafızlarından bir tanesinin elindeki boruya üfleyerek, düşman baskınına haber vermesi resmedilmiştir. Bu kap üzerinde resmedilen muhafızın aynı zamanda önünde bir de trompet bulunmaktadır (Kristensen, 1368, 199). Erken Ortaçağ İran sanayisine ait gümüş eşya örnekleri üzerinde bu dönemde kutlanan bayram ve festivallere ait çok sayıda resim bulunmaktadır. Bu resimler törenlerde yenilen yemekler, kullanılan eşyalar, insanların giyim tarzlarına ait çok sayıda bilgiye ulaşılabilir. Tören ve festivallerin resmedildiği gümüştten imal edilmiş tabak, çanak, kap, tepsi, sürahi gibi eşyalar İran soylularına ve ileri gelenlerine hükümdar tarafından hediye edilmekteydi (Brosius, 2006: 164).

Gümüş eşyalardan birçoğunun üzerinde hükümdarların av sahnelerini gösteren sahnelere çokça yer verilmektedir. Bazı gümüş eşyaların üzerinde dans eden kadın resimleri ve vahşi hayvanlara ait bir birinden farklı resimler dikkat çekmektedir. Paris müzesinde Erken Ortaçağ İran hükümdarlarından Hüsrev Enûşirvân ile Hüsrev Perviz dönemine ait gümüş eşyalar sergilenmektedir. Enûşirvân dönemine ait gümüş eşya üzerinde, kendisi kanatlı bir atın kanatları arasına yerleştirilmiş bir tahtın üzerine oturmuş vaziyette resmedilmiştir. Hüsrev Perviz dönemine ait olan gümüş eşya üzerinde ise kendisinin av partisini gösteren sahneler çizilmiştir (Nefisi, 1331, 19). Bu dönem gümüş eşyalarının üzerindeki resimler çoğu zaman antik dönem İran efsanelerini anlatan mitolojik olaylara ait efsanelerden konusunu almaktadır (Godard, 1337, 196). Bu gümüş eşyalar üzerinde hükümdarlara ait

resimler genelde onların av sahnelerini gösteren resimlerdir. Bunlardan bazılarında hükümdarların yaban domuzu avı resmedilmiştir. Bazı gümüş eşyalarda ise benekli kaplan ve aslan gibi vahşi hayvanları avlarken resmedilmişlerdir (Brosius, 2006: 164). Bu eşyalar üzerinde görülen sahnelerden bazılarında ise hükümdar dağ keçisi ve yaban öküzü avlamaktadır. Bunun yanında hükümdarlar çoğu zaman ya bir atı dörtnala koştururken, ya da bir aslanın veya bir filin üzerine oturmuş vaziyette resmedilirlerdi (Brosius, 2006: 164). Hükümdarları ayı, aslan, kaplan, yaban domuzu, geyik, ceylan gibi hayvanları avlarken gösteren resimlerin üzerinde yer aldığı gümüş tabakların sayısı oldukça fazla bir yer tutmaktadır. Bunun yanında gümüş eşyalar üzerinde çokça rastlanan resimlerden bir tanesi de benekli Hint kaplanının başını okşayan mitolojik kadın resimleridir (Kristensen, 1368, 624). Gümüş eşyalar içerisinde imal edilen geniş siniler de önemli bir yere sahiptir. Bu sinilerin bazılarının üzerinde Erken Ortaçağ İran ülkesinde hizmet veren ünlü müzisyenlerin resimlerine rastlanmıştır. Bu siniler üzerinde resmedilen müzisyenler yanlarında birtakım çalgıcılarla beraber müzik şöleni verirken resmedilmişlerdir (Nefisi 1331, 15).

Gümüş eşyalar üzerinde en çok görülen motifler bitki ve hayvan resimleridir. Bunlar içerisinde bir ağacın gölgesinde dinlenen aslan motifleri en yaygın olanıdır. Bazı gümüş eşyaların iki kenarına sarmaşık şeklinde gül resimleri çizilmiştir. Gümüş eşyaların bazılarında her iki yanında büklümlü sarmaşıklar göze çarpmaktadır. Bu sarmaşıkların üzerinde taç yaprakları görülmektedir. Gümüş sürahi ve ibrikler üzerinde çoğu zaman meyve toplayan kadın motifleri bulunmaktadır. Bu motiflerde genelde kadınlar içi meyve dolu sepetler taşımaktadır. Sürahilerde yaygın olarak görülen resimlerden bir tanesi de çalgı çalan kadın resimleridir. Gümüş sürahilerin yapısı genelde ortasından şişkince, üst ve alt kısımlarından dar olurdu. Sürahilerin yere bırakılan tabanı ise geniş olarak yapıldı (Kristensen, 1368, 624). Saraya ait atölyelerde imal edilen gümüş eşyaların üzerine mutlaka hükümdar resimleri çizilirdi (Haussig, 1997, 211). Sasani başkenti Tisfün'da bulunan Eyvan-ı Kisra adı verilen yönetim sarayının günümüzdeki kalıntıları içerisinde yapılan kazılarda çok sayıda gümüş kap ortaya çıkarılmıştır. Bu gümüş kaplar üzerinde İran hükümdarlarının güçlerini gösteren resimler ile

antik dönem İran efsanelerinde yer alan mitolojik hayvanların resimlerine rastlanmıştır. İran sarayına ait atölyelerde üretilen gümüş eşyalar İran soyluları tarafından yüksek fiyata satın alınırdı. Soyluların evlerinin her köşesi gümüşten imal edilmiş eşyalarla süslüydü. Erken Ortaçağların bu kıymetli metal ürünleri sadece ipek yolu üzerinde değil aynı zamanda kuzey kürk yolu olarak adlandırılan güzergâh üzerinde de ticari faaliyetlerde çokça kullanılmaktaydı. Ural bölgesinin kuzeyinde ve kuzey kürk yolu üzerindeki Rusya topraklarında yapılan arkeolojik kazılarda bu gümüş eşyalara çokça tesadüf edilmesi anılan ürünlerin bu ticaret yolu üzerindeki kullanım yoğunluğunu göstermesi açısından ilginçtir (Reisneya, Trs, 653). Ukrayna'da çobanlar tarafından Erken Ortaçağ İran dönemine ait içerisinde 15 tane gümüş kabın yer aldığı çok sayıda metal eşya bulunmuştur. Anılan buluntuların bir tüccarın heybesine ait malzemeler olduğu tahmin edilmektedir. Bu gümüş eşyalar ve üzerindeki resimler o döneme ait önemli sanatsal verilere sahiptir. İran toprakları dışında ele geçirilen Erken Ortaçağ İran ürünleri arasında ipekli dokuma ürünlerinden sonra en çok ele geçirilen kıymetli ürün gümüş eşyalardır (Liu, 2010, 68, 69).

Sasaniler dönemi İran'ında büyük şölenlerde gümüşten yapılmış masalarda ziyafetler verilirdi. Bu ziyafetlerde yemekler altın tabaklar üzerinde servis edilirdi (İbnü'l-Haldun). Her bir masa dört cariye tarafından taşınırdı. Bu tür gümüşten masalar sadece valilere denk sayılan soyluların evinde olurdu. Bu masalar üzerindeki tepsilerle beraber ziyafete katılan soylulara hediye edilirdi.

Bu Döneme Ait Gümüş Eşyalar Üzerindeki Mühür ve Damgalar

İpek yolu üzerinde ticari faaliyetlerde kullanılan gümüş kaplardan günümüzde ele geçirilenlerden bazılarının üzerinde birtakım işaretler tespit edilmiştir. Bu işaretlerin mühür olduğu tahmin edilmektedir. Bu gümüş eşyalar geniş bir alanda mübadele aracı olarak kullanıldığından dolayı hangi ülkeye ait olduğu bilinsin diye üzerinin mühürlendiği tahmin edilmektedir. Zamanla bu gümüş kapların etki alanı daha da genişlemiştir. İpek yolu üzerindeki faaliyetlerde bunları kullanan tüccarlar artık kuzey yolları ve kürk yolu üzerindeki ticari faaliyetlerde de gümüş kapları kullanmaya

başlamışlardır. Rusya toprakları, Hazar Denizinin kuzeyi, Karadeniz'in kuzeyinde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen gümüş kaplar bu eşyaların kuzey yolları ve kürk yolu üzerinde de mübadele aracı olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Bu yol üzerinde kürk ve kıymetli metallerin ticaretinde bile gümüş kapların kullanıldığı zannedilmektedir. Bu güzergahlar üzerinde en çok tesadüf edilen gümüş kaplar İran yapımı eşyalardır. Bu gümüş eşyaların çoğunluğu İran sarayına ait atölyelerde imal edilen örneklerdir. Kuşan ve Akhunların yaşadığı topraklar üzerinde tedavülde çok sayıda İran gümüş eşyası bulunmaktaydı. Akhunlar, Kuşanlardan sonra egemen oldukları coğrafya üzerinde İran gümüş eşyalarının varlığını devam ettirdiler.

Akhunlar mübadele aracı olarak kullandıkları bu gümüş eşyaların üzerini Tohar diliyle yazılmış mühürler ile damgalayarak onları mübadele aracı olarak kullanıyorlardı. Bu kıymetli metallerin üzerine vurulan mühürlerin üzerinde genel olarak *iltigin*, *camuk*, *tudun* gibi ibareler bulunmaktaydı. Soğdların kullanmış oldukları gümüş kapların üzerinde ise genel olarak *il-tigin* ibaresi görülmekteydi (Babayar, 2002: 108). Akhunlardan sonra Göktürkler de Toharistan, Baktırya ve Soğdiana toprakları üzerindeki bu kıymetli metallerin üzerini *tamga* adını verdikleri bir mühürle mühürleyerek tedavülde kalmalarını sağlamışlardır. Göktürkler, mübadele aracı olarak kullanılan her şeyin üzerini damgaladıkları için, para yerine geçen üzeri damgalı kıymetli emtiaların hepsine *tamga* adını vermekteydiler. Gümüş eşyalar üzerine vurulan damgaların üzerinde genel olarak *tigin* tabiri bulunmaktadır (Marshak, 2002: 174).

Bu mübadele işlemlerinden dolayı el değiştiren gümüş eşyaların üzerinde farklı ülkelere ait mühürler görmek mümkündür. Leningrad müzesinde sergilenen gümüş eşyaların üzerlerinde farklı ülkelere ait mühürler müşahede edilmiştir. Bu gümüş eşyalardan İran yapımı olan bir tanesinin üzerinde MS. 610 yılı tarihli Bizans imparatoru Herakleios'a ait mühür bulunmaktadır (Alföldi, Cruikshank, 1957: 241). Yine aynı şekilde bazı İran yapımı gümüş eşyalar üzerine Bizans İmparatoru Phokas dönemine ait MS. 603 yılını gösteren mühürler vurulmuştur. Bizanslılar ticari faaliyetlerde ele geçirmiş oldukları gümüş kapların üzerini imparatorluk hazinesine ait olanları belirlemek üzere imparatorun mührü ile mühürlemekteydiler. İpek yolu

ticareti üzerinde mübadele aracı olarak seyreden gümüş eşyaların hangi ülkelere ait tüccarların eline geçtiğini üzerindeki mühürlerden anlamak mümkündür. Gümüş eşyalar üzerine vurulan mühürler aynı zamanda tüccarlar için bir güven kaynağını oluşturmaktaydı. Üzerinde İran, Bizans, Çin ve Maveraünnehir yapımı olduğunu gösteren bu mühürler gümüş eşyaların mübadele işlemlerinde rahat bir şekilde kullanılabilmesine işaret etmekteydi.

Erken Ortaçağlara Ait Bazı Gümüş Eşya Örnekleri

Resim 1. Leningrad Müzesinde bulunan ve Erken Ortaçağlara ait İran yapımı gümüş bir vazo. Gümüş vazonun üzerindeki resim, vazonun bir hükümdarın başına geçirdiği zırlı miğferini anımsatmaktadır. Bu motif, yapılan ürüne yüksek sanatsal bir değer katmaktadır. Bu tip gümüş eşyalarda, eşyanın sanatsal değeri mübadele işinde alım hacmini arttırmaktaydı. (Alföldi, Cruikshank, 1957: 238, 239)

Resim 2. Erken Ortaçağlara ait üzerinde hükümdarın aslan avını gösteren İran yapımı gümüş bir tabak. Tabak üzerinde İran hükümdarlarının düşmanı arkasına alarak geriye dönük ok fırlatma tarzı av sahnesinde resmedilmiştir. Aslan motifi ise mitolojik İran varlıklarından insan başlı aslan şeklindedir. Av sahnesi düşman askeri ile savaşı andırır şekilde resmedilmiştir. Tabakın alt köşesinde ise gümüş eşyalar üzerinde sık rastlanan yaban domuzu resmedilmiştir. Tabak üzerindeki at koşum takımları ve hükümdarın giyim kuşamı anılan dönemin sanat tarzını yansıtmaları açısından önemlidir. (Alföldi, Cruikshank, 1957: 238, 239)

Resim 3. Resim 3'te bulunan tabağın üzerindeki resimlerden bir tanesi. (Alföldi, Cruikshank, 1957: 238, 239)

Resim 5. Resim 3'te bulunan tabağın üzerindeki resimlerden bir diğeri. (Alföldi, Cruikshank, 1957: 238, 239)

Resim 4. Aynı vazo üzerinde yer alan mitolojik kanatlı hayvan motifi. İran yapımı gümüş eşyalar üzerinde dört ayaklı iki kanatlı mitolojik hayvan resimleri oldukça sık kullanılan görsellerden bir tanesidir. (Alföldi, Cruikshank, 1957: 238, 239)

Resim 6. Resim 3'te bulunan tabağın üzerindeki resimlerden bir diğeri. (Alföldi, Cruikshank, 1957: 238, 239)

Resim 7. Resim 3'te bulunan tabağın üzerindeki resimlerden bir diğeri. Bir Hıristiyan azizeye ait resim olduğu düşünülmekle beraber, bu ürünün bir kiliseye hediye edildiği ve bundan dolayı bu şekilde mühürlendiği tahmin edilmektedir. (Alföldi, Cruikshank, 1957: 238, 239)

Resim 8. Dumbarton Oaks Koleksiyonuna ait gümüş bir tabak üzerindeki mühürler. Yine bu ürün üzerinde Bizanslılar tarafından ticari faaliyetlerde mübadele aracı olarak kullanıldığına dair Bizans mühürleri görülmektedir. (Alföldi, Cruikshank, 1957: 238, 239)

Resim 9. Leningrad, Hermitage, gümüş bir tencere üzerine vurulmuş damgalar. Sasaniler dönemi İran yapımı bir ürün olan bu tencere mübadele aracı olarak kullanıldığı için üzerinde Bizanslı tüccarlar tarafından satın alındığını gösteren Bizans mühürleri bulunmaktadır. (Alföldi, Cruikshank, 1957: 238, 239)

Resim 10. Resim 3'te bulunan tabağın üzerindeki mühürlerden bir tanesi. bu mühürler kıymetli metalin ticari faaliyetlerde mübadele aracı olarak kullanıldığını belirtmek amacıyla kullanılırdı. (Alföldi, Cruikshank, 1957: 238, 239)

Resim 11. Baltimor, Walter Sanat Galerisinde sergilenen gümüşten yapılmış asma lamba üzerindeki mühürler. (Alföldi, Cruikshank, 1957: 238, 239)

Resim 12. Baltimor, Walter Sanat Galerisinde sergilenen İran yapımı gümüş bir tabak üzerinde kraliyet ailesinin verdiği bir ziyafet resmedilmiş. (Brosius, 2006: 165)

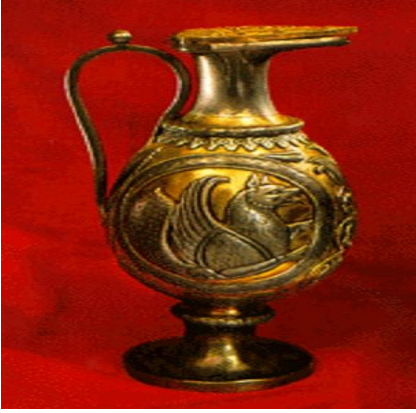
Resim 13. St Petersburg'daki Hermitage Museum'da sergilenen II. Şapur'a ait bir kraliyet av merasimini gösteren gümüş tabak ve yine hükümdarın bir aslan avı sahnesi. (Brosius, 2006: 166)

Resim 14. İran hükümdarlarından I. Hüsrev'e ait altın, gümüş ve cam motifli bir tabak. (Feltham, 2010: 24)

Resim 16. Hermitage, I. Hüsrev dönemine ait gümüş tabak. (Garthwaite, 2005: 106)

Resim 15. 7. yy'la ait altın kaplama gümüş sürahi örneği. Mübadele aracı olarak kullanılan bu ürünün üzerinde yine mitolojik kanatlı at resmi görülmektedir. (Feltham, 2010: 26)

Resim 17. Heracles'in aslan postu giymesini tasvir eden altın işlemeli gümüş bir tabak. (Feltham, 2010: 25)

Resim 18. VII. yüzyıla ait Soğdiana yapımı gümüş bir tabak. Aslan avlayan hükümdar sahnesini gösteren İran taklidi bir tabak. (Feltham, 2010: 27)

Resim 20. İran hükümdarlarından birine ait av sahnesinin üzerinde resmedildiği gümüş bir tabak (Chegini, Nikitin, 1996: 61)

Resim 19. Üzerinde Aslan avını gösteren Avrupa kökenli fildişi sandık. Görüntü renklendirilmiş ve gümüş metal plaklar kullanılmış. (Feltham, 2010: 37)

Resim 21. Gümüş tabaklar üzerinde en çok dikkat çeken resim hükümdarları aslan avlarken gösteren motiflerdir. (Chegini, Nikitin, 1996: 76)

Resim 22. Akhunlar dönemine ait gümüş bir tencere ve bu tencereye ait kapak. (Litvinsky, 1996: 164)

Resim 24. Başka bir gümüş kap örneği. (Litvinsky, 1996: 164)

Resim 23. St Petersburg Hermitage Müzesinde bulunan bir gümüş tabak. Üzerinde mitolojik bir ejderhayı avlayan hükümdar resmi yer almaktadır. (Dani, Litvinsky, 1996: 120)

Resim 25. Harzem bölgesine ait gümüş tabak ve üzerinde Buda'ya ait resim. (Nerazik, 1996: 225)

Resim 26. VII. yüzyılın sonlarında imâl edilmiş, Semerkand yapımı bir Soğd sürahisi. (Marshak, 1996: 255)

Resim 28. Yine VII. yüzyılın sonlarında yapılmış Soğd yapımı gümüş bir tabak. (Marshak, 1996: 256)

Resim 27. Kocho'da bulunan bir gümüş tabak. Üzerine Mani'nin portresi kazınmıştır. (Zhang Guang-da, 1996: 308)

Resim 29. Soğd yapımı başka bir gümüş tabak. VIII. yüzyılın ikinci yarısında imal edilmiştir. (Marshak, 1996: 255)

Resim 30. Horasan'da bulunan VIII. yüzyıla ait bir gümüş tabak. Sâsânîler döneminin sanat sevkine göre tasarlanmıştır. Tabakın üzerindeki motifler dönemin günlük yaşam ve inanç öğelerine ait bilgiler vermektedir. (Hakimov, Novgorodova, Dani, 2000: 438)

Resim 32. Maveraünnehir coğrafyasına ait Soğd yapımı gümüş bir tabak. X. yüzyıla aittir. (Hakimov, Novgorodova, Dani, 2000: 440)

Resim 31. X. yüzyıla ait başka bir gümüş sürâhi örneği. (Hakimov, Novgorodova, Dani, 2000: 439)

Kaynaklar

BABAYAR, Gaybullah, "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi" *Türkler C.II*, Ankara, 2002, ss. 107-117.

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.

BARATOVA, Larissa S, "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara, 2002, ss. 89-96.

BROSIUS, Maria, *The Persians*, New York, 2006.

CHEGINİ, N N-A V Nikitin, "Sâsânîan İnan-Economy, Society, Arts and Crafts", *History of civilizations of Central Asia*, C.3, (Edt. Ahmad Hasan Dani), Delhi, 1999, s. 39–80.

CÜNEYDİ, Feridun Cüneydi, *Tarih-i Mübendîst der İran*, Nişabur, 1376.

DANİ, Ahmad Hasan-B. A. LİTVİNSKY, "The Kushano Sasanian Kingdom", *History of Civilizations of Central Asia*, V. 3, (Edts. B. A. Litvinsky), Delhi, 1996, s. 107–122.

DARYAEE, Touraj, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, V. 30, No. 3, Duke University Pres, 2010, s. 401–409.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Kök-Türkler*, İstanbul, 2000.

DURANT, Will, *Tarih-i Temeddün*, (Trc. Ebu Talib Sarihi), Sazman-ı Amuşeş-i İslamî, Tahran, 1398.

ERDEM, Ayşegül A, "2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara, 2002, ss. 179-181.

FELTHAM, Heleanor B, "Lions, Silks and Silver: The Influence of Sasanian Persia", *Sino-Platonic Papers*, V. 206, San Fransisco, August, 2010, s. 1–54.

FRYE, Richard Nelson, *İbn-i Fadlan's Journey to Russia*, Princeton, 2005.

GARTWHİTE, Gene R, *The Persians*, Blackwell Publishing, 2005.

GODARD, A, "Hüner ve Sanayi-i Sâsânîan", *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 193–197.

GUANG-DA, Zhang, "Kocho (Kao-Ch'ang)", *History of Civilizations of Central Asia*, V. 3, (Edt. B. A. Litvinsky), Delhi, 1996, s. 300–309.

HAKİMOV, A. A; E. Novgorodova; A. H. Dani, "Arts and Crafts", *History of Civilizations of Central Asia*, V. 4, (Edts. C. A. Bosworth, M. S. Asimov), Paris, 2000, s. 424–471.

HAUSSİG, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997.

İbnü'l-HALDUN, *Mukaddime*, c. I, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.

KRİSTENSEN, Artur, *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, (Trc. Raşid Yasemî), Tahran, 1368.

LİGETİ, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara, 1998.

LİTVİNSKY, B. A, "The Hephthalite Empire", *History of Civilizations of Central Asia*, V. 3, (Edt. B. A. Litvinsky), Delhi, 1996, s. 138–165.

LİU, Xinru, *The Silk Road in World History*, New York, 2010.

MALİKOV, M. Azim, "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maverâünnehir Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara, 2002, ss. 142–151.

MARSHAK, Boris, "Sughd and Adjacent Regions", *History of Civilizations of Central Asia*, V. 3, (Edt. B. A. Litvinsky), Delhi, 1996, s. 237–281.

MARSHAK, Boris, “Türkler ve Soğdlular”, (Çev. Alesker Aleskerov), *Türkler C. II*, Ankara, 2002, s. 170-178.

MEŞKÜR, Cevad, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366.

NEFİSÎ, Said, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331.

NERAZİK, E. E, “History and Culture of Khwarizm”, *History of Civilizations of Central Asia*, V. 3, (Edt. B. A. Litvinsky), Delhi, 1996, ss. 211–236.

REİSNEYA, Rahim, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran, (Trz).

TAŞAĞIL, Ahmet, "Göktürkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara, 2002, ss. 15-48.

YUMANADI, Yakov Kuzmin; Pavel V. Kuleshov, “Hazarlar”, (Çev. Babür Turna), *Türkler C. II*, Ankara, 2002, ss. 491-496.

XIX. Yüzyıl Başlarında Edirne Mahkemesi ve Çalışma Düzeni

Edirne Court and Working Order in the Beginning of 19th Century

Sadık Emre KARAKUŞ

Özet

Bu makalede, birçok Osmanlı kazasında bulunmayan özelliklere sahip Edirne Şer'î Mahkemesinin XIX. yüzyıl başlarındaki durumu ve çalışma düzeni incelenmiştir. Bariz bir vazife taksimine dayanan ve ihtisaslaşmış alt mahkemelerin olduğu bu çalışma düzeninde, mahkeme kadroları ile kadı sicillerinde bu nizama uygun bir biçimde şekillendiği ortaya çıkmıştır.

Teşekkül eden teşkilatlanmanın en üstünde, çoğu zaman görevinin başında olan Edirne kadıları ve ona bağlı olarak vazifelerini yerine getiren beş farklı alt mahkeme bulunmaktaydı. Tespit edilen bu mahkemeler; ayrı naipler, kassamlar ve bazen de başkâtipler tarafından idare edilen Bab Mahkemesi, Askerî Kassam Mahkemesi, Beledî Kassam Mahkemesi, Çardak Mahkemesi ve Edirne'de bulunan Haremeyn-i Şerifeyn Evkafına bağlı vakıfların işlerini yürüten Haremeyn Teftişi Mahkemesiadlı alt mahkemelerden oluşurdu. Bu mahkemelerde görev yapan kâtipler de çalıştıkları mahkemelere göre farklı isimlerle anılır, babadan oğula geçen bir sistem dâhilinde görevlerini ifa ederlerdi.

Edirne Mahkemesinde mukayyidlikle başlayan kâtiplik ve başkâtiplik süreçlerinin örnek vakalar üzerinden tahkik edilmesi neticesinde, bu kadroların uzun süre altı-yedi aile içinde kaldığı müşahede edilmiştir. Ayrıca birçoğu müderris sınıfından olan kâtiplerin/başkâtiplerin, onlarca yıl Edirne Mahkemesinde görev yapmaları, naipliğin dışında uhdelerine aldıkları nakibüleşraf kaymakamlığı, vakıf yöneticilikleri gibi vazifeler ile şehrin tamamında gayet nüfuzlu bir konuma sahip oldukları da anlaşılmıştır.

Araştırmaya esas tutulan 1785–1840 tarihleri arasında yine pek çok Osmanlı kazasından farklı olarak Edirne'de birden fazla mahkeme binası olduğu görülmüş,

üstelik bu binaların kadıların kiracılık usulüyle tuttuğu farklı konaklar olmayıp yerleri sabit kamu binaları olduğu tespit olunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Edirne, Edirne Kadılığı, Mahkeme, Şer'î Mahkeme, Kadı, Şeriyye Sicili

Abstract

This article examines the situation and working order of the Edirne Sharia Court, which had many unseen features in many Ottoman cities, in the early 19th century. In this working order, which is based on a clear division of duties and according to specialized sub-courts, it has emerged that the court cadres and kadi registers (sicils) have also been shaped accordingly.

At the top of the formed organization there were five different sub-courts, where the Edirne kadıs were often at the beginning of the mandate and their appointments in accordance with it. These identified sub-courts, were governed by different naıps, kassams and some times chief clerks. These sub-courts were composed of Bab Court, Military Kassam Court, Local Kassam Court, Çardak Court and the Haremeyn Inspection Court that ran the business of the affairs of waqf affiliated to Haremeyn Awqaf in Edirne. The clerks who worked in these courts were called by different names according to the sub-courts and they did their duty within a system that passed from father to son.

As a result of the examination of the clerical and primary clerical processes in Edirne Court through comparative examples, it has been observed that these staff members had stayed in six or seven families for a long time. Moreover, it has been understood that many of the clerks/chief clerks of the müderris class had a very influential position in the city with their duties such as the administrative offices of the sub-provincial governorship sand waqf administrations, which had taken for decades in the courts of Edirne.

Further more, unlike many Ottoman cities, it was ascertained that there were more than one court buildings in Edirne between the years 1785 and 1840 and it was ascertained that these buildings were not different houses where the kadıs had been tenanted, and that their places were fixed public buildings.

Keywords: Ottomans, Edirne, Edirne Sharia Court, Kadi, Sharia Court Registers, Sicils

1. Giriş

Osmanlı kadısı, şer'î mahkemelerde yargılama ve haklaştırma görevinin yanı sıra diğer İslâm devletlerinden farklı olarak idarî, iktisadî, askerî ve beledî alanlarda da vazifeler üstlenerek örfî hukukunda uygulayıcısı olan şehir yöneticisidir. Padişah beratıyla atandığı kaza ve bağlı nahiyeler sorumluluk alanı olup en büyük yardımcısı yine ilmiye sınıfından olan *naip*'tir. Değişmekle birlikte, genellikle 24 aya kadar görev süresi uzayan kadıların ücretleri ise mahkemede yapılan işlemlerden elde edilen gelirlerden sağlanırdı¹⁸¹. Merkez teşkilatından gelen belgelerle birlikte *şer'iyyesicilleri*'ne kaydedilen bu beledî işlemler, mülk satışlarından veraset davalarına, terekelerden boşanmalara kadar her nevi resmî belgeyi ihtiva etmektedir.

Sorumluluk alanı bir hayli fazla olan kadılar, kazalarda bulunan emri altındaki diğer ulema ve ümera grubunun yöneticileri ile birlikte iş görür, mahkeme de ise geniş bir görevli kadrosu yardımıyla bu vazifeleri yerine getirirlerdi.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde kadılıklar büyüklüğüne ve önemine nazaran derecelere ayrılmış hâldeydi. Bunlar, esas olarak *mevleviyet kadılıkları* ve *każâ kadılıkları* olarak ikiye ayrılırlar. Kaza kadılıklarının çeşitlerine girmeden Edirne'nin de bağlı olduğu mevleviyet kadılıklarının son dönemdeki hâlini büyükten küçüğe doğru sıralarsak; *Haremeyn mevleviyetleri*, *bilâd-ı hamse mevleviyetleri*, *mahreç mevleviyetleri* ve *devriye mevleviyetleri* şeklinde bir sıralama ile karşılaşırız¹⁸².

Edirne Kadılığı, İstanbul'un fethine kadar en yüksek payedeki kadılıktı. İstanbul'un fethinden sonra ikincilik konumuna gelse de *tabt-gâh-ı selâse* (Bursa-Edirne-İstanbul) olarak nitelendirilerek¹⁸³ *bilâd-ı selâse* (Mekke-Edirne-

¹⁸¹ Ayrıca Edirne şehir masraf defterlerinde “*ber-mu'tâdharı-ı ilâm nâmıyla ikeramiyesi*” adı altında Kadı Efendi'ye bir miktar ücret tahsis edildiği görülür. Örneğin 1838 yılındaki bir aylık bir şehir masraf defterinde Kadı Efendi'ye 608 kuruş verilmişti. Öte yandan aynı ayda Naip Efendi'ye ise “*ber- mu'tâdFâziletliNa'ib Efendi'ye mâbiyyesi*” ibaresiyle 121 kuruş ödendiği görülmektedir. Bkz. *Edirne ŞS.* 361, s.53a-b. H.03 Rebiülevvel 1254/M.27 Mayıs 1838.

¹⁸² Fahri Unan, “Mevleviyet”, *TDVİA.*, C.XXIX, Ankara, 2004, s.467.

¹⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1988, s.89.

Bursa) mevleviyetine dâhildi. Diğer bir ifadeyle, İstanbul ve Medine kadılıklarından sonra üçüncü sırada gelmekteydi. Bilâd-ı selâsemevleviyetine sahip bu üç şehre, daha sonra Mısır Kadılığı da ilâve edilerek, sayı dörde çıkınca bu mevleviyetler *bilâd-ı erbaa* olarak isimlendirilmeye başlandı. 1723 yılında ise Medine Kadılığının bulunduğu Haremeyn mevleviyetine Mekke ve İstanbul kadılıkları dâhil edilip Şam ve Filibe kadılıklarının derecesi yükseltilecek bilâd-ı erbaa kadılıkları seviyesine getirildi. Böylece sayıları beşe çıkan bu kadılıklara, *bilâd-ı hamse* mevleviyeti adı verilerek son hâli (Edirne-Bursa-Şam-Mısır-Filibe) teşekkül etmiş oldu¹⁸⁴. Netice itibariyle, incelediğimiz dönemde (1785–1840) Edirne Kadılığı, en yüksek dereceye sahip Haremeyn mevleviyetinden (İstanbul-Mekke-Medine) sonra gelen bilâd-ı hamse mevleviyeti payesindeki önemli kadılıklardan biriydi; buna uygun olarak tecrübe ve liyakat sahibi kadılar arasından atama yapılmaktaydı.

Tüm ilmiye sınıfının atamalarında olduğu gibi kadı atamaları da bahsedilen derecelere ve silsileye riayet edilerek kazaskerler tarafından gerçekleştirilirdi. Kadıların ne kadar süre ile nereye tayin edilecekleri önceden düzenlenerek *ruzûnâme* adı verilen deftere yazılırdı. Sırası ve zamanı gelen kadıların tayini için padişaha arzda bulunulur, onay alınmasının ardından durum bir mektupla ilgiliye bildirilir ve beratı geldikten sonra tayin işlemi tamamlanmış olurdu. Kadıların, bu süreçten sonra atandığı kazada, “*icrâ-yı abkâm-ı şer’iyye ve infâz-ı kavânin-i mer’iyye ve itmâm-ı hidemât-ı mîriyye*”¹⁸⁵ eylemekle mükellef olarak görevi başında bulunması beklenirdi. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren kadıların görev yerlerine gitmeyerek yerlerine naipler tayin etmeye başladıkları görülür, öyle ki 1790–1840 tarihleri arasında Diyarbakır’da görev yerine bizzat giden kadıya rastlanamamıştır¹⁸⁶. Elbette bu durum ve yarattığı sorunlar, geniş imparatorluk coğrafyasında farklı şekillerde tezahür etmekteydi¹⁸⁷. Nitekim Edirne’de naiplik idaresine rastlansa da

¹⁸⁴ F. Unan, *a.g.mad.*, s.468; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s.97-100.

¹⁸⁵ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s.102-103.

¹⁸⁶ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK. Basımevi, Ankara, 1995, s.225.

¹⁸⁷ Konu hakkında Şeyhülislâm Aşir Efendi’ye hitaben kaleme alınan hatt-ı hümayundaki şu ifadeler dikkat çekicidir: “*bir müddetdenberücâbil ve zâlim ve gaddârkenuzûât ve nüvâbmemâlikemüstevlî*

umumiyetle ataması yapılan kadıların görev yerlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

2. Edirne Mahkemesi

Edirne Kadılığının çalışma düzeni dâhilinde yapılan görevlendirmeler ve tutulan sicillerin özelliklerinden anlaşılan Edirne Kadılığında bariz bir ihtisaslaşma ve işbölümü bulunduğu görülmektedir. Diğer kazalarda pek rastlanmayan bu durum, özellikle Edirne Şer'iyye Sicillerinin tutulma tarzında açıkça kendini göstermektedir.

Bu siciller, konulara göre ayrı ayrı defterler serileri hâlinde tutulmuş 6 değişik türdedir: Merkezden gelen ferman, buyruldu gibi önemli belgeler *Sicill-i Mahfûz-ı Defterlü* olarak adlandırılan defter serilerine, yerel belge türlerinden olan hüccetler ise *Sicill-i Mahfuz* adlı defterlere kaydedilmiş; kassam kayıtları da kendi içinde *Müslim Kassam* ve *Zimmî Kassam* defterleri olarak ikiye ayrılmıştır. Yine *evkâf* ve *narb* kayıtları (*Çardak Mahkemesi*) da ayrı defter serileri şeklinde tutulmuştur. İncelediğimiz döneme (1785–1840) ait 169 adet Edirne Şer'iyye Sicilinin tamamı için bu durum geçerlidir¹⁸⁸.

Ele aldığımız döneme ait şer'iyye sicillerinde görülen bu ihtisaslaşmanın benzerini, mahkeme kadrosunda ve çalışma düzeninde de müşahede etmek mümkündür. Sicillerde yer alan naip, kassam, başkâtip ve kâtip atamalarında, bunlar arasındaki ayırım çok net ifadeler ile belirtilmektedir. Yine şühûdu'l-hâllerden, sicillerin muhtelif yerlerinde bulunan der-kenarlara kadar bu ayırımı birçok yerde görmek mümkündür. İlerleyen sayfalarda detayları verileceği üzere bunların bazıları ayrı naip ile bazıları kassam ve başkâtipler yoluyla idare edilmekte olan ve genel denetimi Edirne kadılarının sorumluluğunda olan bir

---

ve hükkâm örf-i şer'î'ata tâbi' olacak iken maâzallâh-ı te'âlâicrâ-yumûr-ı şer'iyyeyeme'mürkuzât efendiler zaleme-i örf'e tâbi' olubzûlm ve gadrden başka kişb-i sarîb-i i'lâmât ve müzevvirvesikalar ile inhâ-yı şer'iyyeyi timâd kalmamak derecelerine" geldiği belirtilmektedir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, Târîh-i Cevdet (Tertib-i Cedid), C.VII,2. Tab', Dersaadet, s.303.

¹⁸⁸Bu sicillerin tasnif edilmiş listesi için bkz. Sadık Emre Karakuş, *Osmanlı İdaresinde Edirne (1789-1839)*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2018.

nevi alt mahkemelerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu alt mahkemeler beş tane olup belgelerde geçen ifadeler ile isimleri şöyledir:

“*Bâb Mahkemesi*”, “*Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi*”, “*Kısmet-i Belediye Mahkemesi*”, “*Çardak Mahkemesi*” ve “*Mahkeme-i Teftiş-i Haremeyn*”.

Edirne Kadılığının çalışma düzeni ile yerine getirdiği vazifeleri de etraflıca aktarmamıza olanak sağlayacak bu alt mahkemeleri ayrı ayrı inceleyecek olursak, ilk önce işlem hacmi en fazla olan Bâb Mahkemesinden başlamak gerekmektedir.

Bâb Mahkemesi, yukarıda değindiğimiz *sicill-i mahfûz* olarak anılan defterleri tutan, kadı efendinin kaza merkezinde bulunsa dahi işlem yoğunluğu nedeniyle bir kısım davaya katılmayarak işlerin naip ve görevli kâtipler vasıtasıyla görüldüğü mahkemedir. İstanbul, Kahire, Şam ve Bağdat gibi büyük şehirlerin tamamında Bab Mahkemesi bulunurdu¹⁸⁹. Bu mahkemenin tuttuğu sicillerdeki belge türlerine bakıldığında, şer’iyye sicillerinde sıkça örnekleri görülen mutat dava ve belgelerden müteşekkil olduğu görülür. Bazı sicillerin ilk sayfalarında bulunan ifadeyle, “*vekâyi’-i şer’iyye ve vesâyik-i mer’iyye*”¹⁹⁰ şeklinde anılan bu dava ve belgeler; ev, dükkân, arazi, bağ, bahçe, tarla ve eşya satışları, (nadiren) evlenme, boşanma, mihr ve nafaka talepleri, kisve baha takdiri, vasi ve nazır tayini ile çeşitli niza, sulh, ibrâ ve senet gibi *hüccet*lerden oluşmaktadır¹⁹¹.

Bâb Mahkemesinin, ileride görevleri açıklanacak olan sabit görevli kadrosuna bakıldığında, burada naip dışında *kâtib-i sâlis*, *kâtib-i sâni* ve *başkâtip*¹⁹² kadrolarının bulunduğu görülmektedir. Bunların atamalarında “*Bâb*

¹⁸⁹ Mehmet İpşirli, “Bab Mahkemesi”, *TDVİA*, C.IV, İstanbul, 1991, s.362.

¹⁹⁰ *Edirne ŞS.* 276, s.2a. H.Evail-i Rebiülevvel 1218/M.21 Haziran 1803.

¹⁹¹ Örnek teşkil etmesi açısından, bir şer’iyye sicilinin ilk sayfasında yazılan defterin tanıtıcı açıklaması şu şekildedir: “*Hâlâ Edirne kadısı devletlü, inâyetlü, refetlü, fazîletlüBaşmakcızâde Es-Seyyid Mustafa Nâkud Efendimiz hazretlerinin zaman-ı sa’âdet-avânlarındanukû’-yâftehücc-i şer’iyye-i mahkeme-i bâb sicill-i mahfûzudur. Gurre-i 1231*” bkz. *Edirne ŞS.* 311, s.1a. H.Gurre-i 1231/M.Aralık 1815.

¹⁹² Bab Mahkemesi kâtip kadroları, diğer kâtiplerle karışmaması için “*şeri’at kâtibi*” olarak da adlandırılmaktaydı.

Mahkemesi kitâbetinde” görev yapmak üzere “*bâb kâtibi*” olarak atandıkları açıkça belirtilmektedir.

Öte yandan burada görevli *bâb naibi*'nin Edirne kaza merkezinde görevli tek naip olmadığını da belirtmek gerekmektedir. Nitekim tespit edebildiğimiz kadarıyla, Bâb Naibi Hafız El-Hac Ali Efendi¹⁹³ ile *Keşf Naibi* Mehmed Efendi¹⁹⁴ aynı gün ve aylarda Edirne kaza merkezinde görev yapmaktaydı. Ayrıca aynı tarihlerde, genel denetimi Edirne kadılarının sorumluluğunda olan vakıflara ait işlerin ve davaların yürütülmesi için de “*Haremeyn-i Şerifeyn Evkâf-ı Şerifesi Teftişi Vekâletî*” Mevlana Hüseyin Şeyhî Efendi'nin uhdesindeydi¹⁹⁵. Yine esnaf işleriyle ilgili olan “*Çardak Naibi*”nin de 1826'ya kadar farklı bir binada ayrıca görevde olduğu bilinmektedir.

Osmanlı'da kadı ve naiplerin önemli sorumluluklarından biri de kaza bölgesi sınırları içerisinde vefat eden ahalinin miras davalarına bakarak geride bıraktıkları malvarlıklarının tespiti ve mirasçılarına pay edilmesi vazifesiydi. Birçok küçük kaza bölgesinde bu işler için ayrıca bir kâtip görevlendirmesi yapılmasına ihtiyaç duyulmaz, kadı veya naip gözetiminde kâtipler veya mukayyidler tarafından işlemleri gerçekleştirilirdi. Edirne'de ise bu görevleri yerine getirmek üzere vazife taksimine gidilerek buna uygun kadro yapılanmasının teşekkül ettiği görülmektedir.

Müşahede edilen bu yapılanmada, *Askerî Kassâm* ve *Beledî Kassâm* olarak iki ayrı kassam görev yapmakta ve bunların altında da başkâtip ve kâtip kadroları bulunmaktaydı. Kassam kayıtlarında aileleri de için alan geniş bir kapsamda kullanılan “*askerî sınıf*” mensuplarının tereke ve miras işlemleri,

---

¹⁹³ Edirne Kadısı Mustafa İsameddin Efendi'nin 19 Mayıs 1787 tarihinde bâb naibi olarak naspettiği Hafız El-Hac Ali Efendi'ye hitaben, Molla Mustafa'nın bâb kâtipliğinde istidam edilmesi amacıyla yazdığı 27 Temmuz 1787 tarihli mürasele için bkz. *Edirne ŞS.* 223, s.1b. H.11 Şevval 1201/M.27 Temmuz 1787.

¹⁹⁴ Kütahya kazasına tabi Kula karyesi sakinlerinden Halil nam kimse, İsmail Ordusuna giderken Edirne'ye duhul ettiğinde piştov kendisinde iken boşa patlayıp sol bacağından yaralandığında mahkeme kapısı önüne gelip keşf olunmasını talep etmiş, Keşf Naibi Mehmed Efendi'nin muayene ettikten sonra mezburun kimseyle niza ve davası olmadığına dair. Bkz. *Edirne ŞS.* 226, s.17b. H.19 Şevval 1201/M.04 Ağustos 1787.

¹⁹⁵ Mevlana Hüseyin Şeyhî Efendi'nin 19 Nisan 1787 tarihinde aynı vazifeye tekrar atandığını gösterir *Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişinin mektubu için bkz.* *Edirne ŞS.* 252, s.6b.

Kısmet-i Askeriyye Mahkemesinde; bunlar dışında kalan müslim ve gayrimüslimlere ait muhalefat işlemleri ise *Kısmet-i Belediyeye Mahkemesinde* gerçekleştirilirdi. Askerî kassamlar (ve bazen kâtipleri) Rumeli Kazaskerliği tarafından, Beledî kassam ve kâtipleri ise Edirne kadısı tarafından tayin edilirdi. Bu mahkemelere ait defterler de yine ayrı seriler hâlinde kayıt altına alınarak muhafaza edilirdi¹⁹⁶. İncelediğimiz dönemde umumiyetle ayrı kassam idaresinde olan bu görev alanlarının üstüne Edirne kadısı tarafından naip atandığı da görülür¹⁹⁷. Böylece kadı ve naipler için önemli görev alanlarından biri olan muhalefat işlemleri yerine getirilmiş olurdu.

Edirne kadılarının yetkilerini devrettiği bir naip vasıtasıyla sorumlu olduğu diğer bir alan, esnaf dükkânları ile çarşı ve pazar yerlerinin denetimi, narh fiyatlarının tespit edilerek uygulanması, ölçü ve tartılar ile ürün kalitesinin kontrolü gibi konulardır. Bu vazifeler için Edirne kadıları tarafından *Çardak Mahkemesinde* görev yapmak üzere mütemadiyen “*Çardak Naibi*” atamalarının yapıldığı görülmektedir. Yukarıda değinilen görevlerin yanı sıra, Edirne kadıları tarafından Çardak naiplerine hitaben yazılan müraselelerden anlaşılan, esnaf arasındaki basit davaların, kanun-ı kadimleri ve itidal üzere çözülmesi, esnaf yöneticilerinin işlemleri gibi hususlar da Çardak naibinden beklenen vazifelerdendi¹⁹⁸. Yine esnaftan alınan bazı İhtisap vergileri de Çardak naibi tarafından tahsil edilmekteydi¹⁹⁹.

Çardak Mahkemesinin kadrosu hakkında, *Çardak Muhzurları*²⁰⁰ dışında çok fazla bilgi sahibi değiliz; lâkin bahsettiğimiz konulara ait sicilde yer alan hüccetlerin altındaki şahitler kısmında sürekli olarak *teraziçi*, *teraziçibaşı* ve *koloğların* isimlerinin geçmesinden hareketle, yapılan işe uygun olarak bu

---

¹⁹⁶ Kassam kayıtlarının yer aldığı sicillerde, askerî sınıf kavramının genişliği dolayısıyla askerî sınıftan olan ve olmayan muhalefat sahiplerinin ayırımı tüm defterler için net bir şekilde yapmak, en azından bizim için mümkün olmamıştır. Ayrıca defterlerin tutulma tarzından hareketle bazı defterlerde bu ayırım belirgin iken tamamında buna riayet edildiğini söylemek zordur. Bu sebeple, tarafımızdan yapılan kaba tasnifte sadece “*Müslim Kassam*” ve “*Zimmi Kassam*” ayrımı belirtilmiştir.

¹⁹⁷Edirne Ş.S. 305, s.2a. H.01 Rebiülahir 1230/M.13 Mart 1815.

¹⁹⁸Edirne Ş.S. 334, s.2a-9b.

¹⁹⁹Edirne Ş.S. 278, s.10b. H.Gurre-i Rebiülahir 1219/M.10 Temmuz 1804.

²⁰⁰Edirne Ş.S. 334, s.60a. H.29 Zilhicce 1237/M.16 Eylül 1822.

görevlilerin de naiple birlikte Çardak Mahkemesinde görev yaptığı tahmin edilebilir.

İncelediğimiz şer'iyeye sicilleri arasında, Çardak Mahkemesine ait 1819–1825 yılları arasındaki belgeleri ihtiva eden sadece bir defter bulunabilmiştir. Büyük ihtimalle Edirne'de İhtisap Ağalığının kurulmasıyla Çardak Naibliği de son bulmuş olmalıdır. Çardak Mahkemesinin yeri hakkında söyleyebileceğimiz ise Edirne Mahkemesinin bulunduğu Siti Sultan Camii'nin altındaki binada değil²⁰¹ Suriçi civarında daha merkezî bir yerde bulunduğuudur.

Kaza sınırları içerisinde bulunan irili ufaklı vakıfların, mütevellileri aracılığıyla denetim ve gözetimi, maksatlarına uygun kullanılmasını temini ve mevcut davalarının görülmesi kadıların sorumluluk alanındaki konulardandır. Ancak vakıflar yönünden bir hayli zengin sayılan Edirne'de özellikle Haremeyn-i Şerifeyn Evkafına bağlı vakıfların yönetiminde sıkıntılar yaşandığı görülmektedir. Daha önceleri yine Edirne kadısının atadığı bir naip tarafından işlemlerin yürütüldüğü anlaşılan “*Haremeyn-i Şerifeyn Teftişi Mahkemesi*”nin 1793 yılı itibariyle tekrar İstanbul'da bulunan Darüssaade Ağası tarafından atanacak Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekilleri marifetiyle yerine getirilmeye başlanmıştı²⁰². Ancak bu durum fazla sürmemiş, dört beş sene sonra bu müfettiş vekilleri de görevlerini, Edirne'deki naip ve başkâtiplere ihale ve tevfiz etmeye başlamıştı²⁰³.

Edirne Şer'iyeye Sicillerinde yer alan ferman, buyruldu, mektup gibi belge türlerinde yer alan hitap ve görevlendirmelere bakıldığında, bunların tamamında ilk önce Edirne kadılarının zikredildiği görülür. Vazifeyi yerine

---

²⁰¹ Çardak Mahkemesinin Edirne Mahkemesinden farklı bir yer ve binada olduğu, Çardak naiplerinin atamalarındaki ifadelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca, Çardak Naibliğine ait sicilin son sayfasında yer alan bir ibare de aynı kapsamda değerlendirilebilir: “*Öteden beri Çardak Mahkemesi karşusunda sebile hizmet eden âdem ile cum'a günü öyle ezâmı okuyan müezzine Çardak mahsulünden be-ber mâb birer gurusverilegelmekle eslâf efendüler hazretleri dabi i'tâbuyurub ecir-i cezzîlenâil olalar deyü işbu mahalle kayd olundur*” Edirne Ş.S.334, s.60a. (Tarihsiz)

²⁰²Edirne Ş.S. 252, s.58b-59a. H.03 Şaban 1207/M.16 Mart 1793.

²⁰³Edirne Ş.S. 317, s.5a. H.01 Safer 1214/M.05 Temmuz 1799; Edirne Ş.S. 317,s.12a. H.01 Muharrem1215/M.25 Mayıs 1800.

getirecek kişi bostancıbaşı, âyân veya başka görevliler de olsa Edirne kadısı normal zamanlarda şehirdeki en yüksek payeye sahip yönetici olması nedeniyle bunların tamamının üzerinde denetim vazifesi vardır. Bu vazife, gelen emirler dâhilinde işin zamanında istenilen usul ve biçimde yapılıp yapılmadığının tespitidir. Bunlar dışında doğrudan Edirne kadısına hitaben yazılan fermanlarda; belirli davaların görülmesi, her türlü usulsüzlüklerin engellenmesi, başta cizye olmak üzere vergilerin tevzi, taksim ve tahsili, menzil nizamının sağlanması, gerekli mübayaa ve nakillerin zamanında ve usulünce yapılması, kaza sınırları içindeki gerekli tamiratların (yol, köprü, kaldırım, bina vs.) yapılması gibi hayli geniş bir alanda Edirne kadısının doğrudan görevlendirildiği görülür²⁰⁴.

İncelediğimiz dönemde Edirne kadılarının görev sürelerinde, mevali derecesine sahip mevleviyetler için bir sene olan kaza süresi müddetine büyük bir oranda uyulduğu anlaşılmaktadır. 1785–1840 tarihleri arasında Edirne Kadılığında bulunan kadılar arasında, vaktinden önce görevlerinden alınanlar olmakla birlikte ahalinin memnuniyetine binaen görev süresi birkaç ay daha uzatılanlara²⁰⁵ da rastlanmaktadır. Edirne kadıları arasında, görev süresi bitmeden vazifeden alınarak naibi Ahmed Efendi ile birlikte sürgüne gönderilen Nimetullah Efendi'nin durumu ise incelediğimiz dönemin kaydadeğer örneklerindedir. Şöyle ki; 1819'da Edirne Kadılığına tevcih edilen Uncuzâde Nimetullah Efendi, mutat-ı belde olduğu üzere, Edirne'ye geldiğinin üçüncü gününde şehirdeki müderrisleri, ardından vücûh-ı ahaliyi ziyaret etmesi gerekirken Edirne Bostancıbaşını ve Ali Celal Paşa'yı ziyaret ettikten sonra mahkemedeki odasına kapanıp kalmış ve kimseyle görüşmemiştir. Garip bulunan bu ahvâlinin üzerine bazı konulardaki inatçı

²⁰⁴ Detaylı bilgi ve kaynak için bkz. S.E. Karakuş, *Osmanlı İdaresinde Edirne (1789-1839)*, s.260 vd.

²⁰⁵ Örneğin, Edirne Kadısı Paşmakçızade İbrahim Efendi'den ahalinin hoşnut ve müteşekkir olduğu ihbar olunmakla 1249 yılı Muharrem ayında dolan görev süresi iki ay daha uzatılmış ve Takvim-i Vekayi'de yayımlanmıştır. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, 1248, defa 44, s.1.

Yine, Es-Seyyid Mehmed Şükrü Efendi'nin, 1253 yılı Ramazan ayında biten görev süresine üç ay eklenmiş (bkz. *Edirne ŞS.* 361 s.8a. H.13 Şaban 1253/M.12 Kasım 1837) ve Edirne Kadısı İsmail Paşazade Mevlana Mîr Es-Seyyid Mehmed Necib'in 1254 yılı Zilhice ayında (Şubat-Mart 1839) dolan görevine de dört ay eklenmişti. Bkz. *Edirne ŞS.* 361, s.76b, H.11 Şevval 1254/M.28 Aralık 1828.

tavru, hilal görme meselesi ile bayram günü ilanında da tezâhür edince Edirne halkı ve ulema büsbütün bîzar olmuştu. Bunun üzerine Edirne’de kalması uygun görülmemeyerek kendisi Gelibolu’ya, fermandaki ifadeyle “*abkâm-ı şer’iyyeyi bilmez bir cabil ketbüdayken*” naip yaptığı Ahmed Efendi ise Çanakkale’ye sürülmüştü²⁰⁶.

Edirne kaza merkezi haricinde, Edirne’ye bağlı olan Çöke, Manastır, Üsküdar ve Ada nahiyeleri, Edirne adlî kaza bölgesine dâhil olup Edirne Kadılığının sorumluluk alanı içindedir. İncelediğimiz dönemde, bu nahiyelere müstakil birer naip atanması söz konusu değildi. 1758 yılında hatt-ı hümayun ile verilen nizam üzere lüzumlu hâllerde Edirne Mahkemesinden görevliler, nahiyeye ve köylere giderek gerekli işlemleri yerine getirirdi. Ancak 1790’lı yıllarda bu nahiyelere kısa zamanlı birkaç aylık naip atamalarının yapılmaya başlandığı, bu naiplerin de sürekli değiştirilmesinden ötürü, kim olduğu bilinmeyen adamların köylere giderek çeşitli adlar altında ahaliden para talep ettikleri anlaşılmaktadır. Şikâyetlere konu olan bu usulden vazgeçilerek naiplerin köy köy gezmeleri ve bir yere gidip mahkeme adına resmî bir işlem yaptıklarında belirlenen ücretlerin dışında, fazladan para almamaları emr-i âlî ile belirtilmişti²⁰⁷.

Ancak bu fermanın çıkmasından sonra da nahiyelerden gelen şikâyetlerin azalmadığı görülmektedir²⁰⁸. 1796 yılı Aralık ayının son günlerinde Edirne kadısına hitaben sadır olan detaylı bir fermanla, vaki olan şikâyetler özetlenerek verilen nizam tekrar hatırlatılmış ve yapılan işlemlerden alınacak ücretve harçlarda açıkça kaleme alınmıştır. Üslup ve cümle yapısına çok fazla müdahale etmeden vermek istediğimiz bu fermana göre; Edirne muzafatından olan Çöke, Manastır, Üsküdar ve Ada nahiyelerine bir müddetten beri müstakil birer naip tayin ve davet olunmamışken bazılarının devre çıkıp köy köy gezdiği, 10-15 atlı adem ile ahalinin sakin oldukları

²⁰⁶BOA., HAT., 595-29196. H.04.Şevval 1234/M.27 Temmuz 1819; *Şânî-şâde Târîhi (1223-1237/1808-1821)*, C.2, Haz: Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008, s.926-927.

²⁰⁷İlgili ferman sureti için bkz. *Edirne ŞS.* 238, s.33a. H.Evahir-i Rebiülevvel 1208/M.26 Ekim-05 Kasım 1793.

²⁰⁸BOA., C.ADL., 9-600. H.29 Rebiülahir 1208/M.04 Aralık 1793; BOA., C.ADL., 62-370. H.29 Cemaziyelevvel 1211/M.30 Kasım 1796.

hanelerine girerek meccanen mekûlât ve zahirelerini aldıkları, hilaf-ı şer' ve mugayir-i kanun zulm ve taaddi ettikleri, önüne geçilmesi için ferman istida olunduğu, Divan-ı Hümayun'dan kanunu sorulduğunda, bir kazada kadı ve naip olanlar kadimden ne mahalde otura gelmişler ise yine o mahalde oturup bila-mucep devre çıkmamaları, köy köy gezmeyip ahalinin evlerine girmemelerine, davet olup da gittiklerinde ise rızalarıyla aldığı ve yediğinin ücretini, narh üzere akçesini vermesi, ücretsiz bir şey almaması ve varisler arasında mirasın taksimi lâzım geldiğinde borcu sabit olanların terekeden düşülerek taksim edilmesi, kalan mevcuttan binde 15 akçe mukabili *resm-i kismet*, binde 5 akçe *kassamiye*, binde 2,5 akçe *kitabiyeye*, 2,5 akçe *ihzariye* ve *hüddamiye* olmak üzere toplam binde 25 akçe alıp eytamin sıyanet ve nafaka hüccetinden başka harç almayıp ancak tahrir eden hüccet katibi vesayetten 1 kuruş, nafaka hüccetinden yarım kuruş ücret ve kitabet alıp ziyade alınmamasına ve vücuh-ı hayrat için vasiyet alınan akçenin üçte biri ya da beşte biri bizimdir diyerek alınmaması ve *resm-i akd-i nikah* eğer bikr ise kadıya 20 akçe ve mahkeme hüddamı için 5 akçe olmak üzere toplam 25 akçe alınması, hüccetlerden ve arzlardan *resm-i kitabet kadıya* 20 akçe ve hüddam-ı mahkeme için 5 akçe ve ıtknamelerden 66 akçe (50'si kadıya 10'u naibe 6'sı emin ile katibe) ve sicilatasebt olunan kaziyelerden *resm-i sicil* 8 akçe ve imzadan 12 akçe ve müraseleden 6 akçe alınmasına 1758 yılında sadır olan ferman üzere hareket edilmesine, kadimden beri süregeldiği veçhile Edirne nahiyelerinin her birine naip atanmasına imkân olmadığına bilinmesine, her nahiyeye naip atanırsa halka zulüm edebileceği de belirtilerek mahfil naiplerinin yerlerinde durmaları tekiden emredilmiştir²⁰⁹.

3. Mahkeme Görevlileri

3.1.Kassamlar

Kassâm, Arapçadaki “bölmek, taksim etmek” anlamındaki *kismet* masdarından türetilen ve “taksim eden, bölüştüren” manasına gelen bir kelimedir. Osmanlı uygulamasında, miras davalarında gerekli tahkikatı

²⁰⁹Edirne ŞS.250, s.31b-32a. H.Evahir-i Cemaziyelahir 1211/M.21 Aralık-30 Aralık 1797.

yaparak hükme bağlayan ve muristen geriye kalan muhalledatı, vârisler arasında şer'î hukuka göre taksim eden memura verilen isimdir.

Osmanlılarda bağımsız bir şekil alan *kassamlık*, askerî sınıf ve reâya olarak ikiye ayrılmış hâldedir: *Askerî Kassam*, geniş bir kapsamı olan ve ehl-i örf (ümera) mensupları dışına çıkarak, içine bunların aileleri ile bazı imtiyazlı zümreleri de alan “askerî sınıf”a mensup kişilerin miraslarını bölüştüren memura verilen isimdir. *Beledî Kassam* ise askerî sınıf mensupları dışında kalan tüm teb'ânın miras paylaşımını yapan kassamdır. Askerî kassamlar, idarî bakımdan kazaskerlere bağlıdır; Anadolu'dakiler Anadolu kazaskerine, Rumeli'dekiler Rumeli kazaskerine bağlıdır. Atamaları kazaskerler tarafından yapılır, genelde sancak merkezlerinde bulunurlar ve askerî sınıf mensuplarının terekelerinin taksiminden elde edilen geliri kazaskerlere aktarırlardı²¹⁰. Beledî kassamlar ise kaza bölgesinin kadıları tarafından ihtiyaç duyulursa atanırlardı. Genelde küçük kazalarda buna ihtiyaç duyulmaz, mahkeme görevlileri vasıtasıyla ahalinin veraset işleri görülür, elde edilen gelir de kadı ile diğer mahkeme görevlilerine kalırdı. Bazı şehirlerde, askerî sınıfın tereke işlemleri de yine kaza kadıları gözetiminde yapılarak elde edilen gelir kazaskere aktarılır, ayrıca askerî kassam bulunmazdı²¹¹.

Edirne'de, kassamlık işleri öteden beri ikiye bölünmüş, *Kismet-i Askerîyye Mahkemesi* ve *Kismet-i Beledîyye Mahkemesi* adı altında ayrı bir teşkilatlanma ile yürütülmekteydi. Bu teşkilatlanmada kassamlar, başkâtipler, kâtipler ve bunların tuttukları defterler dahi “askerî” ve “beledî” olarak ikiye ayrılmış hâldedir. İncelemeye esas tuttuğumuz tarih aralığında, Edirne'de aynı zamanda askerî ve beledî kassam olarak görev yapan farklı kişiler bulunsada bu iki görevin, bir kassama ya da bir naibe verildiği de görülmektedir. Bu mahkemelerde ifa edilen görevlerin esas itibarıyla ihtisaslaşmış başkâtip ve kâtipler marifetiyle yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Her ne kadar zaman zaman bu mahkemelerin tek kassam (ya da naip) idaresi altında birleştiği görülsede yapıları itibarıyla bunları ayrı ayrı ele almak zarureti bulunmaktadır.

²¹⁰Kassamlık hakkında detaylı bilgi ve kaynak için bkz. Said Öztürk, “Kassâm”, *TDVİA*, C.XXIV, İstanbul, 2001, s.579.

²¹¹ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s.121-125.

Askerî kassamlardan başlayarak incelediğimiz dönemdeki mevcut durumu ortaya koymaya çalışırsak, beledi kassamlar da olduğu gibi askerî kassamların da idare ve atama işleri Edirne kadılarına bırakılmıştı. Dönem itibarıyla yerleşmiş olan usulde; Rumeli kazaskerleri, göreve başladıkları zaman Edirne kadılarına hitaben kaleme aldıkları mektuplar ile Edirne kazasının umur-ı kısmet-ı askeriyesinin görev başındaki Edirne kadısına ihale ve tevfiז edilmiş olduğunu, vaki olan muhalledfat-ı mevta-yı askeriyeyi tahrir ve gereği gibi varisler arasında tevzi ile taksim hususuna ihtimam eylemelerini belirtti²¹².

İncelediğimiz dönemde, Edirne’de Rumeli kazaskerlerinin doğrudan askerî kassam atadığına dair herhangi bir emareye rastlanmamıştır. Ancak padişah beratı ve Rumeli kazaskerinin müraselesi ile kısmet-i askeriyeye mahkemesine kâtip nasp edildiğine dair birçok örneğe rastlamak mümkündür. Bunlara ait detaylara kâtip ve mukayyidler başlığı altında yer verilecek olup büyük ihtimalle yine bu mahkemelerde uzun süre kâtip olarak görev yapmış kişiler arasından askerî ve beledi kassam naspedilmekteydi. Zira Edirne kadıları tarafından yapılan kassam atamalarında bunun örneklerine rastlamak mümkündür. Meselâ, 1803 yılında Edirne Mahkemesinde kısmet-i askeriyeye ve babmukayyidliği hizmetine mutasarrıflık beratını alan Es-Seyyid Ahmed İzzet Efendi,²¹³ ancak on iki yıl sonra 1815’de Edirne Kadısı Mehmedpaşazade Mîr Abdülkadir Efendi tarafından kısmet-i askeriyeye ve kısmet-i belediye umurunun ikisine birden memur edilmişti²¹⁴. Yine, tespit edebildiğimiz kadarıyla 1801 yılında Mehmed Selim Efendi, Edirne Mahkemesinde askerî kassam olarak görev yapmaktaydı²¹⁵. 1814 yılında ise Mevlana Osman Efendi,

²¹² Bu neviden mektuplar, genelde Kısmet-i Askeriyeye Mahkemesi’ne ait sicillerin ilk sayfalarında yer almaktadır. Örnekleri için bkz. *Edirne ŞS.* 234, s.2a; *Edirne ŞS.* 237, s.2a; *Edirne ŞS.* 243, s.2a; *Edirne ŞS.* 244, s.2a; *Edirne ŞS.* 249, s.1b; *Edirne ŞS.* 283, s.2a; *Edirne ŞS.* 298, s.2a.

²¹³ Edirne Mahkemesinde, kısmet-i askeriyeye ve babmukayyidliği hizmetine mutasarrıf olan Hafız İsmail Hakkı ibn El-Hac Ömer’in rızasıyla hizmeti Es-Seyyid Ahmed İzzet ibn Osman halifeye ferağ ile atik beratı teslim ettiğine dair Es-Seyyid Ahmed’in beratı için bkz. *Edirne ŞS.* 275, s.2a. H.22 Rebiülahir 1218/M.11 Ağustos 1803.

²¹⁴ *Edirne ŞS.* 305, s.2a. H.01 Rebiülahir 1230/M.13 Mart 1815.

²¹⁵ *Edirne ŞS.* 274, s.2a.

Bab Mahkemesi naipliği ile birlikte kismet-i askeriye ve belediye mahkemelerine de kassam olarak Edirne kadısı tarafından tayin edilmişti²¹⁶.

Edirne’de görev yapan beledî kassamların varlığını, kurumsal yapılanmalarının yanısıra Edirne kadılarının bazı kâtip atamalarında ismen “Edirne’de beledî kassamımız olan” şeklindeki hitap cümlelerinden de anlamaktayız. Bunlar hakkında bilgilerimiz sınırlı olup tespit edebildiğimiz kadarıyla 1795 yılında Lütfullah Efendi,²¹⁷ 1814’de Es-Seyyid Yahya Necib Efendi²¹⁸ görevleri başında beledî kassamdılar.

Bilindiği gibi askerî veya beledî terekelerin kassamlar aracılığıyla taksim edilmesi varislerden birinin başvurması ya da hazinenin terekeye müdahale hakkı doğmasıyla gerçekleştirilmekteydi. Varislerin talebi olmadan memurların terekeyi zorla taksim etmesi yasaktı. Varislerin talepleri hâlinde ise anlaşmazlık çözüldükten sonra murisin varsa borçları muhallefatından karşılanır, kalan miktar üzerinden *resm-i kismet*, *kassamiye*, *kaydiye*, *hüddamiye*, *kalemiye*, *ihzariye* ve *çukadariye* gibi harç ve vergiler alınırdı. Eğer tereke, Sukk-ı Sultanî’de müzayede ile satışı çıkarılırsa buna *dellâliye*²¹⁹ de eklenirdi. Dellâliye haricindeki diğer adıgeçen harç ve vergilerin toplamı, incelediğimiz dönemdeki geçerli nizam gereği borcu ödenmiş muhallefatın binde 25’i oranındaydı. Toplamı binde 25 olan bu oranın, binde 15’i *resm-i kismet*, binde 5’i *kassamiye*, binde 2,5 *kitabiyeye*, binde 1,25 *ihzariye* ve binde 1,25’i *hüddamiyeden* oluşmaktaydı²²⁰. Bu oranlara riayet edilerek başka adlarla vergi alınmaması, kassamlar tarafından taksimi gerekmeyen terekelerin cebren taksim edilmemesi, askerî sınıfa ait olmayan terekeler ile muafiyet sahibi olanlara ilişilmemesi gibi hususlar ise sık sık ferman ve kazasker mektubuyla ikazlara konu olmaktadır.

²¹⁶Edirne ŞS. 303, s.2a. H. 01 Recep 1229/M.19 Haziran 1824.

²¹⁷Edirne ŞS. 247. s.1b. (Tarihsiz)

²¹⁸Edirne ŞS. 302, s.1b. H.05 Rebiülevvel 1229/M.25 Şubat 1814.

²¹⁹Dellâliye’nin, münâdiler aracılığıyla bedestende satılan muhallefat tutarının binde 20’si nispetinde alınması gerekirdi. Bu tutarın da üçte biri bedesten kethüdasına, üçte biri bedesten kâtiplerine kalan üçte biri ise dellâlâlar arasında paylaştırılırdı. İlgili ferman sureti için bkz. Edirne ŞS. 314, s.8b. H.02 Cemaziyelahir 1232/M.19 Nisan 1817.

²²⁰Edirne ŞS. 238, s.33a. H.Evahir-i Rebiülevvel 1208/M.26 Ekim-05 Kasım 1793.

3.2. Başkâtipler

Şer'iyye sicillerinde, *ser-kâtibân*, *ser-küttâb* ve nadiren *reisü'l-küttâb* gibi isimlerle anılan başkâtipler, birçok mahkemede kadı ve naipten sonra gelen en yetkili görevliler konumundadırlar. Şer'î mahkemelerde kısa sayılabilecek bir tarih aralığında görev yapan kadı ve naiplerin aksine başkâtipler ise *mukayyidh*kle başladığı vazifelerinde bir hayli yıl geçirerek kâtiplik derecelerini elde ettikten sonra başkâtiplik konumuna gelirler; kadı veya naibin şehirde olmadığı zamanlarda onlara vekâlet ederek mahkemenin işlerini yürütmek üzere tam yetki ile görevlendirilirlerdi. Genelde bölgenin yerel ahalisinden olup medrese mezunu ve müderrisîn-i kirâmdandırlar. Yıllarca aynı yerde görev yapıp fiilen kadılığın işlerini yürüttükleri için seçilme ve atanmalarında ihtimam gösterilirdi. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarında liyakate dikkat edilmemesi, askerî sınıftan başkâtip atanması, başkâtipliğin de babadan oğula geçer bir mahiyet alması üzerine 1790 tarihli bir fermanla ülkedeki tüm başkâtiplik beratları iptal edilerek atanma usul ve yöntemlerinde liyakatin esas alınması belirlenmişti²²¹.

Araştırmamıza esas tutulan 1785–1840 tarihleri arasında Edirne Mahkemesinde görev yapan başkâtipler hakkında detaylara geçmeden önce birçok kazadan farklı olarak Edirne'de üç ayrı başkâtibin aynı anda görev yaptığını ifade etmek gerekmektedir. Önceki sayfalarda bahsedildiği üzere bunlar Edirne Kadılığının ihtisaslaşmış çalışma düzeninde üç ayrı alanda görev yapan alt mahkemelerdi. Bâb Mahkemesinde görev yapan başkâtipler “*Ser-küttâb-ı Şer'i'âl*”, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesinde görev yapanlar “*Ser-küttâb-ı Askerî*” ve Kısmet-i Belediye Mahkemesinde görev alanlar “*Ser-küttâb-ı Beledî*” olarak isimlendirilmekteydi²²².

Genel itibarıyla başkâtiplik makamlarına gelenler, ihtisas sahibi oldukları alanda kâtiplikten beri yıllardır çalışan kişilerdir. Bu üç ayrı

²²¹ İlgili ferman ve detaylı bilgi için bkz. Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998, s.187-188.

²²² Bazı davalarda şuhûdu'l-hâl kısmında bu unvanların birkaçının birden yer aldığı örnekler için bkz. *Edirne ŞS.* 225, s.61a. H.19 Cemaziyelevvel 1202/M.26 Şubat 1788; *Edirne ŞS.* 226, s.31b. H.01 Zilhicce 1201/M.14 Eylül 1787; *Edirne ŞS.* 258, s.5b-14b. H.1212/M.1797-1798.

kâtiplik/başkâtiplik alanı arasında istisnâî olarak geçişlere rastlanmakla²²³ birlikte genel olarak vazife ve kariyer ayrımı belirgindir. Başkâtip olacakların kendi kâtip zümresi içerisinde çıkması beklenir. Öte yandan, üç farklı alanda görev yapan eşit payelere sahip bu başkâtiplerin aralarında muayyen bir üstünlük görülmez. Ancak herhangi bir sebeple kadı veya naibin yokluğunda Edirne Kadılığına vekâlet etmek üzere daha ziyade Bâb Mahkemesinde bulunan “ser-kâtib-i şerî’at” olanların görevlendirilmesinden²²⁴ anlaşılan, şerî’at başkâtipleri itibârî olarak diğer başkâtiplere nazaran daha öncelikli bir yerdedir. Elbette bu durumun istisnasını teşkil eden vakalara da nadir olarak rastlanmaktadır. Örneğin, müderris-i kirâmdan ve nakibüleşraf kaymakamı olan Es-Seyyid Mehmed Haşim Efendi’nin aynı zamanda Kısmet-i Belediye Mahkemesi başkâtibi iken naiplik vazifesine getirildiği de görülür²²⁵.

Başkâtipliğe getirilme usul ve esasları açısından ihtisas alanlarına riayet edilmesi haricinde herhangi bir farklılık tespit edilemeyen bu başkâtiplerin atanması, Edirne kadısının *mürâsele-i şer’iyyesi* ile gerçekleştirildi. Mukayyidlik müddetinin ardından kâtib-i sâlis ve kâtib-i sâni olarak mahkemede uzun müddet görev yapmış istidat sahipleri arasından atanan başkâtipler, görev süresi yönünden herhangi bir sınırlamaya tabi değildi. Usulsüzlük ve ihmallerine binaen azledilmeleri söz konusu olmaz ise iş göremezlik veya kendi rızasıyla görevden çekilmesi²²⁶ gibi bir durum da vaki olmazsa vefat

²²³ Edirne Kadısı’ndan Beledî Kassam Lütfullah Efendi’ye gönderilen inhada, kısmet-i belediye başkâtip olan müderris-i kirâmdan Es-Seyyid Mehmed Haşim Efendi vefat etmekle yerine kassam-ı askerî kâtiplerinden Mehmed Tahir Efendi’nin başkâtip nasp ve tayin olduğuna dair bkz. *Edirne ŞS.* 247, s.1b. Tarihsiz. (Tahmini tarih 1796 yılı ortaları)

²²⁴ Misal vermek gerekirse, 1819 yılında Edirne Kadılığı uhdesine tevcih edilen Nimetullah Efendi, İstanbul’dan naibi gelinceye kadar Edirne Kadılığının niyabetini şerî’at başkâtibi olan Kabulî Mustafa Efendi’ye tevcih etmişti. Bkz. *Edirne ŞS.* 320, s.20b. H.13 Şevval 1234/M.05 Ağustos 1819.

Yine, 1811 yılında Edirne Kadısı İmamzade Es-Seyyid Mahmud, niyabet vazifesini Edirne Mahkemesinde şerî’at başkâtibi olan Mehmed Said’e bırakmıştı. Bkz. *Edirne ŞS.* 294, s.83a. H.26 Safer 1226/M.22 Mart 1811.

²²⁵ *Edirne ŞS.* 246, s.2a. H.01 Şevval 1209/M.21 Nisan 1795.

²²⁶ Örnek vermek gerekirse; Edirne’de Kısmet-i Beledî başkâtibi olan müderris-i kirâmdan Mehmed Tahir Efendi, kendi rızasıyla başkâtipliği evvelce kısmet-i mezkure başkâtibi olup vefat eden Es-Seyyid Mehmed Haşim Efendi’nin mahdumu Mehmed Necib Efendi’ye vermiş ve kadı efendi tarafından da nasp ve tayini gerçekleştirilmişti. İlgili mürasele için bkz. *Edirne ŞS.* 265, s.1b. H.13 Rebiülevvel 1214/M.15 Ağustos 1799.

hâline kadar görev başında kalabilirlerdi. Bundan sonra boşalan başkâtiplik makamına uygun özelliklere sahip kâtib-i sâni payesine haiz kâtipler arasında başkâtip atanması yoluna gidilirdi.

Konuyu somut kişiler ve tarihler üzerinden örneklendirirsek, tasavvuf ve divan edebiyatının önemli isimlerinden olan Mustafa Kabûlî Efendi,²²⁷ Edirne kadısının Bâb Naibi Hafız El-Hac Ali Efendi'ye hitaben yazdığı mürasele ile Bâb Mahkemesine, bâb kâtibi olarak atanarak 27 Temmuz 1787 tarihinden itibaren görev yapmaya başlamıştı²²⁸. Başkâtipliğe atanması ise ancak 29 yıl sonra, Bâb Mahkemesi Başkâtiibi Mehmed Said Efendi'nin vefat etmesinin ardından 26 Temmuz 1816 tarihinde gerçekleşmişti. Mustafa Kabûlî Efendi başkâtip olduğu için ondan boşalan kâtib-sânilik makamı, kâtib-i sâlis olan Said Sabri Efendi'ye, ondan boşalan kâtib-i sâlislik ise Es-Seyyid Mehmed Şakir Efendi'ye tevcih edilmesi suretiyle diğer kâtiplikler için de terfi sistemi işletilmişti²²⁹.

Mustafa Kabûlî Efendi, Bâb Mahkemesinde şerî'at başkâtipliği görevine gelmesinin ardından 13 yıl boyunca vazifesini ifa etmiş, gerekli hâllerde tam yetki ile Edirne Kadılığı naipliğinde bulunarak vefat ettiği 1829 yılı Ocak ayı ortalarına kadar görevde kalmıştı. Vefatının hemen ardından 19 Ocak 1829'da ise Bâb Mahkemesi başkâtipliğine, “*mahkeme-i mezbûre ketebesinin serfirâziolub cihet-i istidâddan olan mabrûse-i mezbûremüderresininden*” Ebubekir Sezaî Efendi atanmıştı²³⁰.

19 Ocak 1829'da Edirne Mahkemesinde şerî'at başkâtiibi olan Ebubekir Sezaî Efendi'nin görev safahatını inceleyecek olursak, onun da 16 Mayıs 1804'te Bab Mahkemesinde göreve başladığını²³¹ ve 25 yıl kâtiplik kademelerinde hizmet ettikten sonra başkâtipliğe atanabildiğini görmekteyiz.

²²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Selami Şimşek, *Edirneli Kabûlî Mustafa Efendi: Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri, Kenzü'l-Esrar ve Divan'ı*, Buhara Yay., İstanbul, 2005.

²²⁸ *Edirne Ş.S.* 223, s.1b. H.11 Şevval 1201/M.27 Temmuz 1787; *Edirne Ş.S.* 228, s.16b. H.25 Şevval 1202/M.29 Temmuz 1788.

²²⁹ *Edirne Ş.S.* 311, s.19a. H.01 Ramazan 1231/M.26 Temmuz 1816.

²³⁰ *Edirne Ş.S.* 351, s.36a. H.13 Recep 1244/M.19 Ocak 1829.

²³¹ *Edirne Ş.S.* 276, s.66a. H.05 Safer 1219/M.16 Mayıs 1804.

Burada kayda değer olan diğer bir husus ise Başkâtip Ebubekir Sezaî Efendi'nin babası, Mustafa Kabûlî Efendi'den önce şerî'at başkâtipliği vazifesini yerine getiren Mehmed Said Efendi'nin olmasıdır.²³² Yine Başkâtip Mustafa Kabûlî Efendi'nin oğlu Ahmed Sırrı Efendi²³³ gibi Başkâtip Mehmed Said Efendi'nin diğer oğlu Mehmed Habib'in²³⁴ de Edirne Mahkemesinde kâtiplik vazifelerinde oldukları görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla birkaç sıra arayla babadan oğula geçen başkâtiplik, sadece Bâb Mahkemesinde değil diğer mahkemelerde de yerleşmiş bir kural hâlinde devam etmekteydi. Zira Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Başkâtibi Es-Seyyid Abdülfettah Efendi'nin oğlu Es-Seyyid Mehmed Efendi,²³⁵ Kısmet-i Belediye Mahkemesi Başkâtibi Es-Seyyid Haşim Efendi'nin oğlu Mehmed Necib Efendi²³⁶ de babalarının başkâtip oldukları mahkemede mürasele ile göreve başlamış kâtiplerdi. Biraz daha detaylı incelendiğinde bu neviden örnekleri, dededen toruna kadar götürmek mümkün görünmektedir.²³⁷

İncelediğimiz dönemde, Edirne Mahkemesinde genel itibarıyla babadan oğula geçen kâtiplik ve dolayısıyla başkâtiplik, anlaşıldığı kadarıyla uzun yıllardır altı-yedi kadar farklı ailenin tasarrufunda kalmıştı. Bunlardan birinin isteği ile ya da çocuksuz vefat etmesi hâlinde ise atik beratları tebdil edilerek şartları haiz olan başka birine devredilmekteydi²³⁸. Bu kapsamda ilginç bulunan örneklerin bir diğeri Kısmet-i Belediye Mahkemesinde başkâtiplik yapmış Es-Seyyid Mehmed Haşim'in oğlu Mehmed Necib'in durumudur. Mehmed Haşim'in başkâtipliğinden sonra mezkûr başkâtipliğe Mehmed

---

²³²Edirne Ş.S. 263, s.59a. H.25 Ramazan 1215/M.09 Şubat 1801.

²³³Edirne Ş.S. 351, s.44b. H.Recep 1244/M. Ocak 1829.

²³⁴Edirne Ş.S. 225, s.1b. H.Evasıt-ı Muharrem 1202/M.22 Ekim-01 Kasım 1787.

²³⁵Edirne Ş.S. 345, s.47a. H.01 Recep 1243/M. 18 Ocak 1828.

²³⁶Edirne Ş.S. 265, s.1b. H.13 Rebiülevvel 1214/M.15 Ağustos 1799.

²³⁷ Bâb Mahkemesi ikinci kâtibi iken mürur tezkirelerine memur edilen Mustafa Sefaî Efendi'nin torunu Ahmed Mustafa'nın bâb kâtipliğine tayini için bkz. *Edirne Ş.S.* 330, s.26a. H.07 Recep 1238/M.20 Mart 1823.

²³⁸ Meselâ, Edirne'de Kısmet-i Askeriye ve bâb mukayidliği hizmetine mutasarrıf olan Es-Seyyid Ahmed İzzet bin Osman bilâ-veled vefat edip yeri hal' ve hizmet-i lazimesi mahlûl kaldığı için İmamzade Es-Seyyid Hafız Ali atanmıştı. Beratı için bkz. *Edirne Ş.S.* 291, s.11b. H.29 Cemaziyelahir 1224/M.11 Ağustos 1809.

Tahir Efendi tayin edilmiş, bir müddet görev yaptıktan sonra başkâtipliği Mehmed Haşım'ın küçük oğlu Mehmed Necib'e rızasıyla devrettiği kayıt altına alınarak mürasele ile Mehmed Necib'e başkâtiplik tevcih edilmişti. Lâkin aynı gün, Mehmed Necib'in yaşı küçük olması nedeniyle başkâtipliği yapamayacağına, "rüşd-i tâmm ve umûr-ı başkitâbeti idâyeye iktidârı nümâyan oluncaya dek" Kısmet-i Belediye kâtiplerinden Es-Seyyid Abdülfettah Efendi ibn Mehmed Hafız Efendi, Mehmed Necib'in yerine başkâtipliğe kaim-i makam nasp ve tayin olunmuştu²³⁹. 1799 yılında gerçekleşen bu durum ve sonraki yıllara ait örneklerden de anlaşılın, 1790 yılında ülke genelindeki başkâtiplik atamalarının nizamla bağlanmasının öngörüldüğü mezkûr fermana rağmen başkâtipliklerin babadan oğula intikal ettirilmesinin önüne geçilememiştir.

Başkâtipler, vazifeleri ve konumları gereği kadı ve naiplerin en önemli yardımcıları ve yeri geldiğinde temsilcileridirler. Onların yerine vekâlet etmenin dışında normal zamanlarda naip ile birlikte tüm mahkeme düzeninin layıkıyla işletilmesinden, başta kâtipler olmak üzere diğer mahkeme görevlilerin nizam ve işlerinden mesuldüler. Büyük, küçük birçok davanın ve hüccetin altında yer alan şuhûdu'l-hâl kısmında sıklıkla isimlerine rastlanması, genellikle mahkemede görevleri başında olduğunu gösterir. Şehrin tamamını ilgilendiren önemli tamiratlar, keşifler ve işlerde, diğer şehir görevlileri ile birlikte ilgili mahalde bulunarak Edirne Mahkemesini temsil ederler. Daha az önem atfedilen durumlarda ise yerlerine katib-i sâni olanları vazifelendirirlerdi²⁴⁰. Edirne'de özellikle Bâb Mahkemesi başkâtibi olanlar için geçerli olan bu durum, diğer iki başkâtip için pek görülmez; onların daha ziyade kendi görev dairesi içerisinde kaldıkları anlaşılmaktadır.

Kadı, naip ve başkâtip gibi mahkeme görevlilerinin, mahkemede yaptıkları işlemler karşılığında bir takım vergi ve harçlar alındığından ve bunların miktarlarından önceki sayfalarda bahsedilmişti. Ancak bunların başkâtip ve kâtipler arasında ne suretle taksim edildiğine dair herhangi bir

²³⁹Edirne Ş.S. 265, s.1b.H.13 Rebiülevvel 1214/M.15 Ağustos 1799.

²⁴⁰Şer'iyye sicillerinde rastlanan birçok vakadan anlaşılın Edirne Sarayı'nın, köprülerin veya şehrin su yollarının tamiri gibi önemli konularda bizzat şer'atbaşkâtiplerinin ilgili mahallere gittiğidir.

bilgiye rastlanmamıştır. Öte yandan bu bahsedilen ücretlerden aldıkları payın yanı sıra altı ayda bir defa şehir masrafları kaleminden mutat olarak bir miktar ücret aldıkları görülür. Bu ücret, incelediğimiz dönem boyunca değişkenlik arz etmekteydi: 1789 yılında altı aylık 50 kuruş²⁴¹ iken 1828’de 500 kuruşa²⁴² kadar çıktığı görülüp “*ber-mut’âdbaşkâtib efendiye*” ibaresiyle kayıt altına alınmaktaydı.

Şurası açıktır ki Edirne Kadılığında görev yapan birçoğu müderris sınıfından olan başkâtipler, naipliğin dışında uhdelere aldıkları nakibüleşraf kaymakamlığı, vakıf yöneticilikleri gibi vazifeler ile şehrin tamamında gayet nüfuzlu bir konuma sahiptiler. Kadıların görev süresi birkaç yılla sınırlıyken bu görevlilerin yıllar boyunca aynı mahkemede görev yapmaları, ahali ve eşraf ile ilişkileri bizzat sağlamaları, görevlerinin bir müddet sonra oğullarına geçmesi ve nihayetinde bu görevlerin 6-7 kadar faklı ailenin içinde deveren etmesi gibi sonuçları beraberinde getirmiştir.

3.3. Kâtip ve Mukayyidler

Mahkemedeki kâtip ve mukayyidler, bugün elimizde binlerce örneği bulunan şer’iyye sicillerini bizzat kaleme alan, mahkeme görevlileri arasında sayıca kalabalık zümrelerden biridir. Padişah beratı ile başlayan mukayyidlik, kâtiplik derecelerinin ilk seviyesi olup istidat gösterilmesi durumunda sırasıyla kâtib-i sâlis, kâtib-i sâni ve nihayetinde başkâtipliğe kadar terfi edilebilirdi. Başkâtipler başlığı altında verilen örneklerde görüleceği üzere, bu süre birçok durumda yirmi yıldan fazla bir süreye tekabül etmekteydi.

Edirne Mahkemesinde vazife taksimi usulüyle teşekkül etmiş beş ayrı görev alanında hizmet gören kâtip ve mukayyidler görev ve sorumlulukları, ana hatlarıyla şöyledir: Davaların görüldüğü sırada duruşmaların usulünce kayda geçirilmesi, merkezden gelen ilgili ferman, berat, buyruldu, mektup gibi evrakların mahkeme siciline kaydedilmesi, mahkeme dışına gönderilecek çeşitli evrakın kaleme alınması, gerekli hâllerde mahkeme dışında görülen

²⁴¹Edirne ŞS. 227, s.70a. H.27 Recep 1203/M.23 Nisan 1789.

²⁴²Edirne ŞS. 343, s.31a. H.11 Şevval 1243/M.26 Nisan 1828.

dava ve işlerin²⁴³ kayıt altına alınması, ahalinin davalarıyla ilgili talep ettiği vesikaların hazırlanması ile naip ve başkâtibin görevleriyle ilgili vereceği diğer vazifelerin yerine getirilmesi.²⁴⁴

Edirne Kadılığının çalışma düzeninde, görev ve sorumluluk alanına giren vazifeleri, beş ayrı ihtisaslaşmış mahkemeye ayırarak kadroların da buna uygun olarak teşkil edildiğinden daha önce bahsedilmişti. Bu alt mahkemeler arasında, kâtip geçişleri görülse de genel itibarıyla kariyer ayırımına gidilerek her kâtibin kendi görev dairesinde ihtisaslaşması esastı. Her kâtip, kendi görev yaptığı mahkemenin dava ve işleriyle ilgilenir, her bir alt mahkemenin sicilleri de ayrı defter serileri hâlinde, belgeleri birbirine karıştırılmadan kayıt altına alınırdı²⁴⁵. Defterler ve başkâtipler gibi kâtipler de vazife alanlarındaki farklılıkları vurgulamak amacıyla, görev yaptıkları mahkemeye göre farklı şekillerde isimlendirilirdi.

Edirne Şer'iyye Sicillerinde yer alan müteferrik belgeler ile şuhûdu'l-hâl kayıtlarından derlediğimiz bilgilere göre Bâb Mahkemesinde görev yapan kâtipler; *bâb kâtibi*, *kâtib-i şer'i'at*, *şer'i'at kâtibi*, *kâtib-i vekâyi'vevekâyi kâtibi* gibi isimlerle diğer kâtiplerden ayrılmaktaydı. Bunlar *sicill-i mahfuz* ve *sicill-i mahfuz-ı defterlü* olarak adlandırılan sicillerdeki davalarda görev alarak bu defterlerin yazımından sorumluydular.

Askerî sınıfa ait miras davaları ve tereke işlemleriyle ilgilenen Askerî Kassam (Kısmet-i Askeriye) Mahkemesinde görev yapan kâtipler, *kâtib-i askerî* ve *askeriye kâtibi* olarak anılmaktaydı. Askerî sınıf dışında kalan ahalinin miras ve tereke işlemleriyle görevli Beledî Kassam (Kısmet-i Belediye) Mahkemesindekiler ise, *kâtib-i beledî* ve *belediye kâtibi* şeklinde kayıtlarda geçmektedir. Yalnız burada, birbirine benzer işler gören bu iki mahkemede de

²⁴³ Yerinde görülmesi iktiza eden davalar hariç olmak üzere, mahkeme dışında kâtiplerin görevlendirildiği işler genel itibarıyla, adli keşifler ile kamu bina ve yapılarının beledî keşif ve muayenelerinde gerekli kâtiplik hizmetinin yerine getirilmesini kapsamaktadır.

²⁴⁴ S.E.Karakuş, *Osmanlı İdaresinde Edirne (1789-1839)*, s.278-280.

²⁴⁵ İncelenen Edirne Şer'iyye Sicillerinde bu durumun istisnasını teşkil edebilecek tek durum, kassam defterlerinde görülen askerî sınıf ve reaya ayırımının net olarak tespitinde yaşanan güçlüktür. Gayrimüslimlere ait kassam defterleri bariz bir şekilde ayrı tutulmuşken, askerî sınıf ve gayr-ı askerî sınıf terekelerinde bu net ayrıma rastlamak mümkün değildir.

görev yaptığı anlaşılın Saidefendi-zâde Mehmed Tahir Efendi'nin durumuna değinmek gerekmektedir. Zira kendisi, diğer askerî ve beledî kâtiplerden farklı olarak 1787 yılından ²⁴⁶ itibaren belgelerde “*muhasebe kâtibi*” olarak geçmektedir. Göreve ne zaman başladığını tespit edemediğimiz Mehmed Tahir Efendi'nin bazı belgelerde askerî kâtiplerden olduğu belirtilse de bir süre Kısım-i Belediye Mahkemesinde başkâtiplik yapmış, ²⁴⁷ birkaç yıl sonra 1799'da ise görevini devretmişti ²⁴⁸. Askerî ve beledî kâtipler de dâhil olmak üzere birçok kâtip isminin aynı şuhûdu'l-hâl kayıtları arasında sıralandığı örneklerde ²⁴⁹ bariz bir şekilde Mehmed Tahir Efendi'nin “*muhasebe kâtibi*” olarak nitelendirilmesi nedeniyle, bu iki mahkemede muhasebe işlerinin de ayrı kâtipler tarafından yürütüldüğünü tahmin etmek mümkündür.

Çardak Mahkemesi, Edirne kadılarının yetkilerini devrettiği Çardak naibi vasıtasıyla, esnaf dükkânları ile çarşı ve pazar yerlerinin denetimi, narh fiyatlarının tespit edilerek uygulanması, ölçü ve tartılar ile ürün kalitesinin kontrolü gibi konularda görev yapmaktaydı. 1826 yılına kadar Edirne'deki varlığı bilinen bu mahkemenin yine ayrıca tutulmuş bir sicil defteri mevcuttur ²⁵⁰. İlgili başlıklarda bu mahkemeye ait bilgiler paylaşılmış olup yapılan işin mahiyeti gereği burada bir kâtibin görevli olduğu düşünülmektedir. Ancak hakkında herhangi bir belgeye ulaşmak mümkün olmamıştır.

Haremeyn Teftişi Mahkemesi, Edirne'deki Haremeyn-i Şerifeyn Evkaf Nezaretine bağlı vakıfların dava ve işleri takip eden mahkemedir. Bir müddet naipler tarafından idare edilmiş ardından idaresi, İstanbul'dan tayin edilen Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekillerine bırakılmıştı ²⁵¹. Ancak bu durum fazla sürmemiş, dört beş sene sonra müfettiş vekilleri de görevlerini Edirne'deki naip ve başkâtiplere ihale etmeye başlamıştı ²⁵². Burada uzun süre

---

²⁴⁶Edirne Ş.S. 225, s.22a. H.03 Zilkadde 1201/M.17 Ağustos 1787.

²⁴⁷Edirne Ş.S. 247. s.1b. (Tarihsiz)

²⁴⁸Edirne Ş.S. 265, s.1b. H.13 Rebiülevvel 1214/Mi.15 Ağustos 1799.

²⁴⁹Edirne Ş.S. 248, s.71a-74b.

²⁵⁰Edirne Ş.S. 334.

²⁵¹Edirne Ş.S. 252, s.58b-59a. H.03 Şaban 1207/M.16 Mart 1793.

²⁵²Edirne Ş.S. 317, s.5a. H.01 Safer 1214/M.05 Temmuz 1799; Edirne Ş.S.317, s.12a. H.01 Muharrem1215/M.25 Mayıs 1800.

sadece bir kâtibin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Zira 1792 tarihli bir mürasele ile mahkeme umurunun aksamaması nedeniyle mahkemeye kâtib-i sâninâsp edilmesi istenmişti²⁵³.

Bunlar dışında mahkeme kâtiplerinin buyruldu ile bazı görevlere tefrik edilmesine de rastlanmaktadır. Örneğin, 1801 yılında Bab Mahkemesi kâtiplerinden olan Kâtib-i Sâni Mustafa Sefaî Efendi, hanesinde ikamet ederek gece gündüz mürur tezkireleri işine memur edilmişti. Ücret olarak ise taraf-ı vilayetten aylık 100 guruş almaktaydı²⁵⁴. Yine şehir masraf defterlerinde görüldüğü kadarıyla kâtipler, “*ber-mu’tad*” olarak *kalemiye* ve *kâtibiye* adı altında bir miktar ücret almaktaydılar.

3.4. Muhzırbaşı ve Muhzırlar

Muhzırlar, Osmanlı mahkemelerinde emniyet ve nizama temin eden, tarafların ve ilgili kişilerin huzura getirilmesini sağlayarak duruşma güvenliğini üstlenen kolluk kuvvetidir. Mustafa Akdağ’ın tabiriyle muhzırlar, Osmanlı mahkemesinin bir nevi “adli polis örgütü”dür. Muhzırbaşılar ise muhzırların sevk ve idaresinden sorumlu olan amirleridir. Muhzırlığın kurumsal özellikleri, Osmanlı tarihi boyunca değişkenlik arz etmiştir. Muhzırların temin edildiği sınıflardan, görev sürelerine, aldıkları ücretlerden, muhzırbaşılığın tasarruf şekillerine kadar her yüzyılda farklı uygulamalar bulunmaktadır²⁵⁵.

İncelediğimiz dönemde, Edirne Mahkemesi Muhzırbaşılığının “*Kapuciyân-ı Dergâh-ı ÂliSîmİskemlecibaşılığınamerbût ve mubassas*” bir mukataa olduğu görülmektedir²⁵⁶. Başka bir ifadeyle, mezkûr isimle müzayedeye çıkan mukataa, tahakkuk eden ücreti peşinen hazineye ödeyen şahsa berat ile tevcih edilmekteydi. 1789 yılında Edirne Mahkemesinde muhzırbaşı iken vefat eden “*Bevvâb-ı Sultânî El-Hac Mehmed Ağa ibnAbdullah*”ın terekesindeki bilgiye göre, “*İskemle-i Sîm Hazret-i Cihândârî gediğine bâ-berât-ı alîşân mutasarrıf olan*” kişi, İstanbul’da bulunan Dergâh-ı ÂliBevvâbini Ocağı neferâtından olup

²⁵³Edirne Ş.S. 252, s.58b. H.20 Safer 1207/M.07 Ekim 1792.

²⁵⁴Edirne Ş.S. 267, s.60a. H.15 Recep 1216/M.21 Kasım 1801.

²⁵⁵R. Özdemir, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, s.196.

²⁵⁶Edirne Ş.S. 301, s.29b. H.1229/M.1814.

Edirne’de Sarıcapaşa mahallesinde ikamet eden Es-Seyyid El-Hac Ömer Ağa idi²⁵⁷.

Merbut Edirne Mahkemesi Muhzırbaşılığı Mukataası’nın 1789 yılındaki iltizam fiyatı hakkında bilgiye rastlanmamışsa da 1804 senesinde Edirne Muhzırbaşılığınaba-berat mutasarrıf olan Mehmed Sadık Ağa tarafından 1,500 kuruş yıllık ücret mukabili Mehmed Emin Ağa’ya iltizam olunmuştu²⁵⁸. 1814 yılında ise mukataanın iltizam ücreti düşerek, aylık 50 kuruşa tevcih edildiği görülmektedir²⁵⁹. Edirne Muhzırbaşılığının hazine için bir gelir kaynağına dönüştürülmesi elbette sadece idarî bir tercih değil aynı zamanda devletin nakit ihtiyacının da gerektirdiği bir durum olduğu ortadadır. Ancak Edirne Mahkemesi gibi yoğun sayılabilecek bir mahkemedeki muhzırbaşılık mukataasının iltizam fiyatındaki düşüş, yoruma muhtaç görülen bilgilerdendir.

İltizam sahibi muhzırbaşılardan gelirleri, mahkeme marifetiyle görülen işlemlerden alınan harç ve vergi kalemlerinden olan *ibzariye* adlı bir ücretle karşılanmaktaydı. İncelediğimiz dönemde bunun, muhallefat işlemlerinde borcu ödenmiş tereke tutarının “binde iki buçuk” unispetinde olduğu görülmektedir²⁶⁰. Ayrıca altı ayda bir defa, mutat olarak muhzırbaşısına bir miktar ücret verilmekte ve bu tutar da vilayet masraf defterlerine yansıtılmaktaydı. Örnek vermek gerekirse, bu ücretin miktarı 1787 yılında 50 kuruş²⁶¹ iken 1828’de 100 kuruştur²⁶².

Edirne Kadılığında görev yapan muhzırbaşılardan sayıları hakkında elimizde net bilgi yoktur. Ancak mahkemede görülen bazı dava kayıtlarında, muhzırbaşılardan şahit olarak isimleri geçmektedir. Aynı yıl içerisinde belgelerde adı muhzır olarak görülen kişilerden hareketle Edirne Kadılığındaki muhzır sayısının her halükârda 10’dan fazla olduğunu tahmin etmek mümkündür.

Muhzırbaşılardan görev süreleri yönünden herhangi bir sınırlayıcı durumları bulunmamaktaydı. Muhzırbaşılardan ise iltizamların genelde bir yıllık

²⁵⁷Edirne Ş.S. 231, s.5b. H.01 Şaban 1203/M.27 Nisan 1789.

²⁵⁸Edirne Ş.S. 281, s.22a. H.13 Şaban 1220/M.06 Kasım 1805

²⁵⁹Edirne Ş.S. 301, s.29b. H.Safer 1229/M.Ocak-Şubat 1814.

²⁶⁰Edirne Ş.S. 250, s.31b-32a. H.Evahir-i Cemaziyelahir 1211/M.21 Aralık-30 Aralık 1797.

²⁶¹Edirne Ş.S. 253, s.29b. H.19 Cemaziyelvel 1202/M.26 Şubat 1788.

²⁶²Edirne Ş.S. 343, s.31a. H.11 Şevval 1243/M.26 Nisan 1828.

olmasından dolayı muhızrbaşlarının görev süresinin de bir yıl olduğu şeklinde genel bir kanaat vardır. Ancak Edirne’de Sarıcapaşa mahallesinde sakin Ali Ağa ibn Ali’nin vefat ettiği tarihe kadar en az beş yıl müddetle kesintisiz olarak Edirne Mahkemesinde muhızrbaşılık görevini fiilen sürdürdüğü görülmektedir²⁶³. Doğal olarak muhızrbaşların da gerekli şartların sağlanarak devam ettirilmesi hâlinde, görev süreleri yönünden bir sınırlamaya tabi olmadıkları söylenebilir.

Muhızrların mahkemelerde görev yaparak bir nevi mübaşirlik ve kolluk vazifesi yaptıklarından bahsedildi. Ancak “*muhızır*”ın sadece mahkemelerde görev yapan kişilere hâs bir isimlendirilme olmadığı, bir nevi güvenlik görevlisi gibi farklı kurum ve kişiler tarafından da ücretleri ödenerek aynı adla istihdam edilebileceği görülmektedir. Zira aynı yıllarda Paşakapısı’nda da ücretleri taraf-ı vilayetten ödenen muhızrların, ihtiyaç hâlinde istihdam edilerek farklı işler için kullanıldıkları bilinmektedir²⁶⁴.

3.5. Diğer Görevliler

Osmanlı mahkemesinin kazalardaki değişmez görevlileri, yukarıda ayrı başlıklar altında unvanları belirtilen kadrolardan oluşmaktaydı. Bunlar dışında değişik yer ve tarihlerde ihtiyaca göre Osmanlı mahkemelerinde çeşitli adlar altında farklı görevliler istihdam edilebilmekteydi. Meselâ Diyarbakır’da, XIX. yüzyılın başlarında şer’î mahkemede görevli bir *tercüman* bulunmaktaydı²⁶⁵. Yine aynı yüzyılın ortalarında Mekke Kadılığında, zemzem suyu dağıtmak üzere ayrıca bir saka (*saka-i zemzem-i mahkeme*) bulunduğu ve yine mahkemede Rahman suresinin okunmasıyla vazifeli *murabbim* adı verilen görevlilerin varlığı dasabittir²⁶⁶. Edirne’de bu neviden beldeye özgü bir mahkeme

²⁶³Edirne Ş.S. 232, 97b. H.03 Rebiülahir 1205/M.10 Aralık 1790; Edirne Ş.S. 244, s.87b. H.05 Recep 1210/M.15 Ocak 1796.

²⁶⁴Sadık Emre Karakuş, *270 Nolu Edirne Şer’iyye Sicili (H.1216-1217/M.1801-1803)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2011, s.225,386, 391,394,399,438.

²⁶⁵İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.234-235.

²⁶⁶Ahmet Cihan, “Bir Osmanlı Kadısının Günlüğü/Gündelik Yaşamı: (Mekke Kadısı-1848)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXIV, İstanbul, 2004, s.103-104.

görevlisinin varlığına rastlanmamıştır. Ancak bilindiği gibi Edirne Kadılığının vazifeleri, tamamen ihtisaslaşmış dairelere göre taksim edilmiş bir hâlde yürütülmekteydi.

İncelediğimiz dönemde, Edirne Mahkemesinde tespit edebildiğimiz kadarıyla önceki sayfalarda incelenenler dışında “*Mahkeme Kethüdâ*”sı da bulunmaktaydı²⁶⁷. Görevine ait detaylara şer’iyye sicillerine rastlayamamak da genel itibariyle diğer şehirlerde olduğu gibi mürasele ile görevlendirilip kadı ve naibin emri altında mahkemenin mutemetlik ve veznedarlık gibi idarî işlerini yerine getirdiği düşünülmektedir²⁶⁸.

Çukadâr, günümüz sözlüklerinde *çuhadar* olarak geçmekte olup daha ziyade, resmî bir dairenin dışarıdaki ayak işlerine bakan görevli olarak tarif edilmektedir. Edirne Kadılığında, en azından bir çuhadarın görev yapmakta olduğu, yukarıdaki tarife uygun bir şekilde, kadı ve naibin şehiriçi yazışmalarını iletmek gibi vazifeler verildiği görülmektedir²⁶⁹.

Edirne Mahkemesi, “*Mahkeme Binası*” başlığında detaylarına yer verildiği gibi incelediğimiz dönemin başlarında Siti Sultan Cami’nin hemen bitişiğindeki arazide bulunan müstemilatlı bir yapıydı. Burada, mahkeme görevlilerinin ulaşım ihtiyacı için “*mahkeme ahır*”nda atların bulunduğu ve bunlara bakmak için *seyis*lerin görevlendirilmiş olduğu görülmektedir²⁷⁰. Hâliyle, bu seyisleri de mahkeme görevlileri arasında saymak icap eder. Lâkin burada ilginç olan husus, mahkeme ahırının varlığını ve burada seyislerin görev yaptığını, ancak bir seyisin adlî bir olayı nedeniyle öğrenebilmemizdir. Şayet seyisin adlî davası vuku bulmasaydı, şer’iyye sicillerinde ya da diğer belgelerde bu neviden görevlilerin varlığını müşahhas olarak göremeyecektik. Zira bu tür hizmetlilerde, görevlendirme ve ücretlendirmelerine dair herhangi bir kayıt da bulunmamaktadır. Bu tür hizmetliler, büyük ihtimalle kadı veya

²⁶⁷Edirne Ş.S. 230-A, s.38a-51b. H.07 Recep 12057M.12 Mart 1791.

²⁶⁸R. Özdemir, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, s.194.

²⁶⁹Edirne Ş.S. 256, s.15b-20b. H.21 Zilhicce 1212/M.06 Haziran 1798.

²⁷⁰“*Diyar-ı Mısıriyye’de İskenderiye abalisinden olup Edirne mahkemesinde seyislik yapan Ebu Dohur çirağı Salih bin Abdullah 29 Cemaziyevvel 1226 tarihinde gaib-i münkati ile gaip olup hayat memati meçhul olmağla, beytutet ettiği mahkeme ahurunda zıbur eden eşyaları*” için bkz. Edirne Ş.S. 294, s.101a. 09 Cemaziyelahir 1226/M.22 Haziran 1811.

naibin şifahî emri üzerine istihdam edilmekteydi. Takdir edilen ücretleri ise mahkemede yapılan işlemler karşılığı alınan vergi ve harçlarda, *hüddâm-ı mahkeme* olarak genel bir tabirle gösterilen kaleminden ödenmekteydi. Aynı kapsamda, çeşitli hizmetlilerin mahkemelerde görülen lüzum üzerine farklı alanlarda istihdam edilebileceğini söylemek mümkündür.

4. Mahkeme Binası

Genel kabule göre Osmanlılar zamanında XIX. yüzyılın başlarına kadar İstanbul da dâhil olmak üzere birçok şehirde, mahkeme binası olarak tahsis edilmiş ayrı bir bina bulunmamaktaydı. Kiracılık usulüyle tutulmuş, kadıların oturduğu herhangi bir konak, mahkeme binası niteliği taşırdı²⁷¹. Çoğu durumda, konağın bir bölümünde kadıların ailesi oturur, diğer kısmı ise mahkeme işleri için kullanılırdı²⁷².

Edirne’de ise yukarıda genel çerçevesi çizilen uygulamalardan farklı olarak şer’î mahkemeye ayrı bir bina tahsis kılınarak yerinin sabit olduğu görülür. İlk mahkeme binası, önceleri Kaleiçi’nde Firuzğa Camii civarında iken²⁷³ 1700 yılında Kaleiçi’nde çıkan büyük yangından sonra sur dışına taşınmıştı²⁷⁴.

1700’lü yılların başında taşınılan yeni bina, Siti Sultan Camii’nin hemen alt tarafındaydı. Mahkeme binasının yeri, bugün itibarıyla Sabunî mahallesi²⁷⁵ sınırları içinde yer alan Edirne Lisesi’nin kurulu bulunduğu alana tekabül etmektedir. Bu alan, Edirne’nin fethinden önce Latin mezarlığı olarak kullanılmakta olup sur dışındaki ilk Müslüman yerleşim yerleri arasındadır.

²⁷¹ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1994, s.48-49.

²⁷² R. Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s.150-151.

²⁷³ 1718 yılında vefat eden Arapzade Muhammed Efendi’nin manzumesinde geçtiğine göre, mahkeme binasının yanında Haydar Baba ve Orman Baba’nın türbeleri bulunmaktaydı. Bkz. Selami Şimşek, *Osmanlı’nın İkinci Başkenti Edirne’de Tasavvuf Kültürü*, Buhara Yay., İstanbul, 2008, s.151-156.

²⁷⁴ Rifat Osman, *Edirne Rebnümâsı*, Edine Vilayet Matbaası, Edirne, 1920, s.57.

²⁷⁵ Bugün Sabunî Mahallesi sınırlarında bulunan mahkeme binası, geriye doğru sırasıyla Sevindik Fakih, Karaca Bevvab ve Siti Sultan Mahallesi sınırları içindeydi.

Mahkeme binasının burada bulunması nedeniyle sokağın adı uzun yıllar “*Mahkeme Bayırı*” olarak kaldı²⁷⁶. Bugün ise aynı sokağın adı, “*Lise Bayırı*” olarak geçmektedir. 01 Temmuz 1801 tarihli bir belgeden anladığımız kadarıyla, bina civarında “*mahkeme ahır*” ismiyle anılan bir ahır bulunmakta ve Edirne Mahkemesinde görevli seyisler de burada ikamet etmekteydi²⁷⁷. Nitekim Edirne Kadılığının kalabalık kâtip ve görevli kadrosu göz önüne alındığında buradaki konağın çok katlı, müstemilatlı ve bahçeli bir yapı olduğunu tahmin etmek güç değildir. Zira nüfus sayımı sırasında Edirne Mahkemesinde olan nüfus kayıt altına alındığında 42 yaşında olan Edirne Kadısı Ahmed Necib Efendi ile birlikte 9 yaşındaki oğlu Mehmed Necmeddin, yiğenleri Süleyman (13) ve Mehmed (10), Kethüha Mehmed Salih, Vekilharç Mehmed Aziz, Kassam Çukadarı Halil, Aşçı Yamağı Ahmed ve tebaadan kişilerin mahkeme binasında oldukları görülür²⁷⁸.

İncelediğimiz dönemde Edirne'deki mahkeme binası konusunda ikinci bir değişiklik 1826 yılında Yeniçeri Ocağının lağvedilmesinden sonra gerçekleşmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın yazdıklarına göre; Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra Kaleiçi'ndeki Edirne Yeniçeri Ağalığına ait olan geniş *Ağakapısı* dairesi, şer'î mahkemeye devredilmişti²⁷⁹. 02 Temmuz 1793 tarihli *Ağakapısı*'nın hemen yanındaki bir mülk satışından anladığımız kadarıyla bu bina, o yıllarda Derunhisar'da Firuz Ağa Mahallesi sınırları dâhilinde olup bitişiğinde boş bir arsa, yol ve evler bulunmaktaydı²⁸⁰. Yine, 1854 tarihli Fransız Albay Osmon'tun çizdiği planda Mahkeme yeri olarak belirtilen alan, aynı bölgeye tekabül etmekte²⁸¹ ve Bâdi Efendi'nin yazdıklarıyla da²⁸² tutarlılık

²⁷⁶ Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, İstanbul, 1939, s.357.

²⁷⁷ “*Diyar-ı Mısıryye’de İskenderiye abalisinden olup Edirne mahkemesinde seyislik yapan Ebu Dobur çirağı Salih bin Abdullah 29 Cemaziyevvel 1226 tarihinde gaib-i münkati ile gaip olup hayat memati meçbul olmağla, beytutet ettiği mahkeme ahırında zühur eden eşyaları*” için bkz. *Edirne* ŞS. 294, s.101a. H.09 Cemaziyelahir 1226/M.01 Temmuz 1811.

²⁷⁸ *BOA., NFS.d.*, 4230 s.1. H.1249/M.1833-1834

²⁷⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, C.XII, s.174.

²⁸⁰ *Edirne* ŞS. 240, s.26b. H.23 Zilkadde 1207/M.02 Temmuz 1793.

²⁸¹ Alexandra Yerolympos, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920) Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, University Studio Press, Thessaloniki, 1996, p.92.

²⁸² Ahmed Bâdi Efendi'nin Riyaz-ı Belde-i Edirne adlı eserinde *Mahkeme Sokağı* ile *Mahkeme Odaları Sokağı*'nın “Hisar'da Firuzağa Camii civarında” olduğu kaydedilmekle birlikte

göstermektedir. Netice itibariyle bu binanın en geç yüzyıl ortalarında şer'î mahkeme tarafından kullanıldığını ifade etmek mümkündür.

Doğal olarak 1826 yılından sonra Edirne'de biri Siti Sultan Camii'nin yanında, ikincisi Firuzzağa Camii'nin yakınında olmak üzere Edirne Kadılığına ait ve mahkeme binası olmaya uygun iki adet bina bulunmaktaydı. Ancak incelediğimiz dönemde bu binalar arasında herhangi bir taşınma olup olmadığı ya da binaların kullanımında nasıl bir işbölümüne gidildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün olmadı. Bu konuda yaklaşık tarihler vererek çeşitli tahminlerde bulunmak mümkünse de 1891 yılında mahkemenin, Paşakapısı avlusunda yapılan beş odalı yeni binaya taşındığını²⁸³ belirtmekle iktifa edelim.

İncelediğimiz dönem itibariyle mahkeme binasının yeri konusunda belirtilmesi gereken başka bir husus, Edirne Mahkemesinin bariz bir işbölümüne dayanan çalışma düzeni dâhilinde, sadece esnafının iş ve davaları ile ilgilenen *Çardak Mahkemesi* adlı alt mahkemenin olduğu ve 1826 yılına kadar varlığı bilinen bu mahkemenin yukarıda bahsettiğimiz binadan farklı bir yerde olduğudur. "Çardak Naibi" idaresinde olan ve 1826 yılına kadar varlığı bilinen bu alt mahkemenin yeri net olarak tespit edilememişse de büyük ihtimalle çarşı ve pazar yerlerine yakın Suriçi civarında bir bölgedeydi.

5. Sonuç

İncelediğimiz dönem itibarıyla Edirne Kadılığı hakkında ortaya çıkan netice, birçok açıdandığı Osmanlı kazalarından farklı özelliklere sahip olduğu yönündedir. Öncelikle Edirne'de, diğer kazalardan farklı olarak yeri sabit bir mahkeme binasının olduğu, 1826'dan sonra mevcut mahkeme binasına bir de *Ağakapısı* binasının eklendiğini hatırlatmakta yarar vardır.

Edirne Mahkemesinin önemine ve işlem hacmine binaen ortaya çıkan bu durum, aynı zamanda Edirne Kadılığında bir nevi alt mahkemeler ile buna uygun ihtisaslaşmış kadrolar teşekkül etmesine neden olmuştur. Elbette bu

---

Mahkeme Bayırı Sokağı [Siti] "Sultan Camii kurbunda" olarak kaydedilmiştir. Bkz. AhmedBâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne-20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirnesi*, Haz: Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları No:148, İstanbul, 2014, C. I/II, s.940.

²⁸³*Edirne Vilâyet Salnâmesi* H.1319 (M.1901-1902), s.921.

durum, “payitaht-ı kadim” olan Edirne’nin her yönden ayrıcalıklı ve kendini özgü yönetim anlayışıyla da alakalıdır. Zira şehir idaresinde *ulema* kesimi yöneticilerinde görülen Edirne’ye has uygulamaların benzerini, *ümera* zümresinde de görmek mümkündür.

Edirne’de şer’î mahkemenin çalışma düzeni, bariz bir ihtisaslaşma ve vazife taksimi esasına dayanmaktaydı. Teşekkül eden teşkilatlanmanın en üstünde, çoğu zaman görevinin başında olan Edirne kadıları ve ona bağlı olarak vazifelerini yerine getiren beş farklı alt mahkeme bulunmaktaydı. Bu mahkemeler, ayrı naipler, kassamlar ve bazen de başkâtipler tarafından idare edilen *Bâb Mahkemesi*, *Askerî Kassam Mahkemesi*, *Beledî Kassam Mahkemesi*, *Çardak Mahkemesi* ve Edirne’de bulunan Haremeyn-i Şerifeyn Evkafına bağlı vakıfların işlerini görmek üzere *Haremeyn Teftişi Mahkemesi* olarak isimlendirilen mahkemelerden oluşurdu. Bu alt mahkemelerin yönetiminde bulunan naipler ve kassamlar dışında kendilerine verilen vazifeleri yerine getiren kalabalık bir görevli kadrosu bulunmaktaydı. Bu kadrolar; başkâtip, kâtib-i sâni, kâtib-i sâlis, mukayyid, ser-muhzır, muhzır, kethüda ve çukadar gibi unvanlar altında iş görürlerdi.

Bu alt mahkemelerde çalışan başkâtip ve kâtiplerin dahi görev yaptıkları mahkemeye göre farklı şekillerde isimlendirildiği görülmüştür. Örneğin Bâb Mahkemesinde görev yapan başkâtipler “*Ser-küttâb-ı Şerî’at*”, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesinde görev yapanlar “*Ser-küttâb-ı Askerî*” ve Kısmet-i Belediye Mahkemesinde görev alanlar “*Ser-küttâb-ı Beledî*” olarak isimlendirilmekteydi. Bu mahkemelerde mukayyidlikle başlayan kâtiplik ve daha sonra başkâtiplik süreçleri örnek vakalar üzerinden tahkik edilerek bu görevlerin babadan oğula geçen bir mahiyette oldukları da tespit edilmiştir.

Şurası açıktır ki Edirne Kadılığında görev yapan birçoğu müderris sınıfından olan başkâtipler, naipliğin dışında uhdelere aldıkları nakibüleşraf kaymakamlığı, vakıf yöneticilikleri gibi vazifeler ile şehrin tamamında gayet nüfuzlu bir konuma sahiptiler. Kadıların görev süresi birkaç yılla sınırlıyken bu görevlilerin yıllar boyunca aynı mahkemede görev yapmaları, ahali ve eşraf ile ilişkileri bizzat sağlamaları, görevlerinin bir müddet sonra oğullarına geçmesi ve nihayetinde bu görevlerin altı-yedi kadar farklı ailenin içinde

deveran etmesi gibi sonuçları beraberinde getirmiştir. Ayrıca Edirne'nin eski başkent olması nedeniyle 1840 yılına kadar şehre müftü dahi atanmadığı göz önüne alındığında, kaza müftüsü kadrosunun yokluğundan doğan boşluğun da Edirne mahkemesindeki müderris kökenli görevliler tarafından doldurulduğunu tahmin etmek de güç değildir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.): Edirne Şer'iyeye Sicilleri (Edirne ŞS.):223; 225; 226; 230-A; 232; 234; 237; 238; 240; 243;244;245;246;247;249;250;252;253; 256;258;265;274;276;278;281; 294; 298;302;303;305; 311, 317, 320, 334, 343, 351, 361.Hatt-ı Hümayun (HAT.): 595-29196. Cevdet Adliye (C.ADL.): 9-600; 62-370. Nüfus Defterleri (NFS.d.): 4230.

AHMED BÂDÎ EFENDÎ; Riyâz-ı Belde-i Edirne-20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirnesi, Haz: Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu, 3 Cilt, Trakya Üniversitesi Yayınları No:148, İstanbul, 2014.

AHMED CEVDET PAŞA; Târîh-i Cevdet, C.VII, 2. Tab', Dersaadet, 1309.

AHMED CEVDET PAŞA; Târîh-i Cevdet, Tertib-i Cedîd (C.1-12), 3 Cilt, Haz.: Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, TOBB Kültür Yayınları, Ankara, 2017.

CİHAN, Ahmet; "Bir Osmanlı Kadısının Günlüğü/Gündelik Yaşamı: (Mekke Kadısı-1848)", Osmanlı Araştırmaları, S. XXIV, İstanbul, 2004, s.99-126.

ÇADIRCI, Musa; Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, 2. Baskı, TTK. Yayınları, Ankara, 1997.

EDİRNE VİLAYET SALNAMESİ, H.1319 (M.1901-1902).

ERGENÇ, Özer; XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Aralık, 2012.

İPŞİRLİ, Mehmet; “Bab Mahkemesi”, TDVİA, C.IV, İstanbul, 1991, s.362.

KARAKUŞ, Sadık Emre; 270 Nolu Edirne Şer’iyye Sicili (H.1216-1217/M.1801-1803), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2011.

KARAKUŞ, Sadık Emre; Osmanlı İdaresinde Edirne (1789-1839), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2018.

KAZANCIGİL, Ratip; Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300-1994), Edirne Valiliği Yayınları, İstanbul, 1999.

ORAL, Onur; Edirne Kadınları, T.C. Edirne Valiliği Yay., İstanbul, 1999.

ORTAYLI, İlber; Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı, Turhan Kitapevi, Ankara, 1994.

ÖZDEMİR, Rifat; XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998.

PEREMECİ, Osman Nuri; Edirne Tarihi, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, İstanbul, 1939.

RİFAT OSMAN; Edirne Rehnümâsı, Edine Vilayet Matbaası, Edirne, 1920.

ŞÂNÎ-ZÂDE MEHMED ATAULLAH EFENDİ; Şânî-zâde Târîhi (1223-1237/1808-1821), Haz: Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008.

ŞİMŞEK, Selami; Osmanlı’nın İkinci Başkenti Edirne’de Tasavvuf Kültürü, Buhara Yayınları, İstanbul, 2008.

ŞİMŞEK, Selami; Edirneli Kabûlî Mustafa Efendi: Hayatı, Eserleri, Tasavvufi Görüşleri.

TAKVİM-İ VEKAYİ, H.1248, defa 44.

UNAN, Fahri; “Mevleviyet”, TDVİA, C.XXIX, Ankara, 2004, s.467-468.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı, TTK Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1988.

YEROLYMPOS, Alexandra; Urban Transformations in theBalkans (1820-1920) Aspects of Balkan Town Planning andtheRemaking of Thessaloniki, University StudioPress, Thessaloniki, 1996.

YEROLYMPOS, Alexandra; “A ContributiontotheTopography of 19th Century Adrianople”, Balkan Studies 34/1, Thessaloniki, 1993, p.49-72.

ÇEVİRİLER

Bağdat Şehri

Yazan: Yakut el-HAMEVÎ

Çeviren: Abdulhalik BAKIR*

Bağdâd: Dünyanın anası ve memleketlerin efendisidir. İbnu'l-Enbârî şöyle dedi: “Bağdat’ın kökeni Arap olmayanlarla ilgilidir.” Araplar ise bu söz hakkında görüş ayrılığı içindedirler; çünkü kelimenin ne kökeni onların sözleri ile alakalıdır, ne de türeyişi dilleri ile ilgilidir. Arap olmayanlardan birisi şöyle dedi: “Bu sözün anlamı, bir adamın bostanı demektir; bağ, bostan dâd ise bir adamın adıdır.”. Diğer birisi de şunu söylemektedir: “Bağın bir putun adıdır. Kısra’ya, doğu kökenli bir hadım armağan edildi, o da burayı (Bağdat’ın bulunduğu yeri) ona iktâ olarak verdi. Anılan hadım kendi memleketinde putperest idi, bunun üzerine o şöyle dedi: ‘bağ dâd yani put bana onu verdi.’”.

Bağ kelimesinin, bostan, "dâd" kelimesinin ise "verdi" anlamına geldiği de söylenir. Kısra, anılan hadıma o bostanı bağısladı, sonra da şöyle dedi: “bağ-dâd”. Böylece burası o şekilde isimlendirildi.

Hamza b. el-Hasan şöyle dedi: "Bağdad, bağ dâzeveyh kelimelerinden Araplaştırılmış Farsça bir isimdir. Buranın bir kısmı, Fars krallarından birisi tarafından planı yapılan yok olmuş bir şehrin kalıntısından ibaret idi. Bu kral hastalanınca adamları ona şöyle dediler: 'Kral bu şebre hangi adın konulmasını emreder?' O da şöyle dedi: 'Hilidûb ve Rûz' yani ona barış adını veriniz.' Bu hikâye el-Mansûr'a anlatıldı, o da şöyle dedi: 'Onu, 'Medînetü's-Selâm' (Barış şebri) olarak adlandırdım.'"

---

* Prof. Dr, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi: abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

Bağdat kelimesinin yedi telaffuzu vardır: Bağdâz ve Bağdân, Basralılar bunu kabul etmezler ve kelimenin sonunda Arapça olmayan zâl harfinin bulunmasına karşı çıkarlar. Onlar bu konuda şunu söylediler: “Çünkü Arapların dilinde dâl harfinden sonra zâl harfinin geldiği bir kelime bulunmamaktadır.”

Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak şunu söyledi: Ebu İshak İbrahim b. es-Sırrî'ye, onların, “Hurdâz' şeklindeki sözlerine ne dersin?” dedim, o da şöyle cevap verdi: “O kelime Farsçadır ve Arapların sözlerinden değildir.” Bunun üzerine ben de şöyle dedim: “Bu ise Bağdâz kelimesinin, Arapların sözlerinden olmadığı söyleyenlerin gerekçesidir.”

Ancak el-Kisâi, Bağdad kelimesinin kökeninden kaynaklandığına izin vermektedir ve o Mağdâz, Mağdâd ve Mağdân kelimelerini de anlatmaktadır. el-Hârzenci ise şöyle anlattı: “Bağdad kelimesi harekesiz iki adet dalla telaffuz edilir; bu kelime aynı zamanda bütün dillerde erkek ve dişi olarak kullanılır, o Medînetü's-Selâm olarak da adlandırılır.”

“ez-Zevrâ” adına gelince, o özellikle el-Mansûr'un şehridir. Ona Medînetü's-Selâm denildi, çünkü Dicle'ye, Vâdi's-Selâm (barış deresi, nehri) denilir.

Musa b. Abdulhamid en-Nesâî şöyle dedi: Abdulaziz b. Ebî Revvâd'ın yanına oturuyordum; bir adam yanına geldi, bu esnada ona şunu söyledi: “Sen neredensin?”, o da “Bağdad'danım” diye cevap verdi. Bunun üzerine o (Abdulaziz) şunu söyledi: “Bağdad deme, “bağ” put, 'dâd' ise 'verdi' demektir; ancak “Medînetü's-Selâm” de, Allah'ın kendisi selamdır (barıştır) ve şehirlerin tümü Onundur.”

Şöyle dedi: Bağdad daha önceleri, Çin halkından tüccarların ticaretleri için uğradıkları bir pazardan ibaretti ve onlar buradan bol miktarda kazanç sağlıyorlardı. Çin halkının adı Bağ idi, onlar memleketlerine döndüklerinde şöyle dediler: “Bağ-dâd” yani bu elde ettiğimiz kazanç kralın maaşlarındandır. Şöyle de denilmiştir: Ona Medînetü's-Selâm adı verildi, çünkü “es-Selâm” Allah demektir; bununla da “Allah'ın şehri” ni kastettiler. Buranın (Bağdad'ın) uzunluğuna gelince; Patleymus, kendine nispet edilen *el-Melhame* adlı eserinde, Bağdad şehrinin uzunluğunun 75, eninin ise 34 derece olduğunu ve buranın

dördüncü iklim kapsamına girdiğini belirtmiştir. Ancak Ebu Avn ve diğerleri de şöyle dediler: "O (Bağdad), üçüncü iklimde yer alır." O (Avn) şöyle dedi: "Buranın tâlî'i Uzlet içinde olan balıktır; hayat evi ise yaydır. Ortağı boyalı eldir; on derecelik yengecin altında ikizler göbeğinden dört kısma ayrılır. Bir o kadar da (on derecelik) oğlak ve koç burcunu karşılar; sonu ise yine bir o kadar terazi burcunu karşılar."

Ben de şöyle dedim: Şüphesiz ki Bağdad, Patleymus'dan bin yıldan çok sonra inşa edilmiştir. Fakat ben zannederim ki onun sözlerini yorumlayan âlimler ölçüm yaptılar ve bu hususta bilgi verdiler. ez-Zîc sahibi şöyle dedi: "Bağdad'ın uzunluğu yetmiş derecedir. Eni ise otuz üç ve üçte bir derecedir. Gündüzünün düzeltmesi on altı ve üçte iki derece olup en uzun gündüzü ise on dört saat ve beş dakikadır. Burada güneşin en yüksek olduğu nokta seksen ve üçte bir derece olup öğlenin vaktinin gölgesi iki, ikindi vaktinin gölgesi ise dört derecedir. Kızile çizgisi on üç buçuk derecedir. Mekke'den yönü yüz on yedi derece olup doğada ise üç yüz derecedir." Ben bütün bu bilgileri münecimlerin kitaplarından naklettim. Üstelik bu konuda fazla bilgim yoktur ve bu alan da benim alanım değildir.

Ahmed b. Hanbel şöyle dedi: "Bağdad'ın sınırı, es-Serât'tan Bâbü't-Tibn'e kadar uzanır. Bu ise Musa el-Kâzım b. Ca'fer b. es-Sâdık b. Muhammed b. el-Bâkır b. Ali Zeynu'l-Abidîn b. el-Hüseyn eş-Şebîd İbn el-İmâm Ali b. Ebî Talib'in mezarının bulunduğu yerdir. Sonra buraya binalar eklendi ve bunun sonucunda Kehvâzi, el-Muharrem ve Kutrebul'a kadar uzandı."

Sîret âlimleri ise şunu söylediler: Allah, Mehran'ı ve onunla bulunan acemleri (Farsları) Hîre'de helak edince, Müslümanlar Sevâd topraklarına saldırı düzenlemeye imkân buldular, bunun sonucunda da Farsların elindeki şehirler düştü ve güçleri dağıldı. Böylece Müslümanlar onlara karşı cesaret kazandılar ve Surâ, Kesker, es-Serât, el-Felâlic ve el-İstanât arasındaki topraklara saldırılar düzenlediler. el-Hîre halkı, el-Müsennâ' (el-Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî) ya şöyle dedi: "Yanımızda bir köy vardır, ayda bir defa olmak üzere burada büyük bir panayır kurulur ve Fâris, Ehvâz ve diğer memleketlerin tüccarları buraya gelirler, buraya Bağdad denilir. O zamanlarda da bu şekildeydi". Bu söz üzerine el-Müsennâ, kara yolunu takip ederek el-Enbâr'a geldi, buranın halkı ondan korunmak için kalelere çekildiler. Anılan kumandan buranın

merzübânı Süfrûh'a haber göndererek konuşması için yanına gelmesini istedi ve ona güvence verdi. Merzübân nehri geçerek yanına geldi. el-Müsennâ onunla gizlice görüştü ve ona şöyle dedi: *"Bağdat panayırına saldırmak istiyorum, bana yolu göstermeleri ve Fırat nehrini geçmem için köprü kurmanı ve kılavuzlar göndermeni talep ediyorum."* Merzübân onun bu isteklerini yerine getirdi. Anılan kişi (Merzübân) daha önce Arapların kendisine doğru geçmemelerini sağlamak için köprüyü tahrip etmişti. el-Müsennâ arkadaşlarıyla birlikte nehri geçti, Merzübân da onunla kılavuzlar gönderdi. Anılan kumandan öğlen vakti panayıra ulaştı; bu esnada oradaki insanlar kaçtılar ve mallarını orada bıraktılar. Müslümanlar taşıyabilecekleri miktarda altın, gümüş ve diğer eşyaları aldılar, sonra da el-Enbâr'a döndüler. O (el-Müsennâ) ganimetle ve bolluk içinde ordugâhına döndü. Bu olay, Hicretin 13. yılında meydana geldi. İşte bu, el-Mansûr tarafından şehir olarak düzenlenmeden Bağdat'ın haberidir. Onunla ilgili olarak bundan başkası da bana ulaşmamıştır.

Bölüm

Bağdat'ın inşasının başlaması; burayı ilk defa vilayet haline getirip şehir yapan kişi, halifelerin (Abbasî halifelerinin) ikincisi olan el-Mansûr Billâh Ebu Ca'fer Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib'dir. O, el-Hâşimiyye'den buraya taşındı, burası (el-Hâşimiyye) ise bir şehir olup kardeşi Ebu'l-Abbas es-Seffâh onu, Kufe yakınında kurmuştu. O (el-Mansûr) 145 yılında şehrin (Bağdat'ın) yapımına başladı ve 149 yılında da buraya yerleşti. Anılan şehrin (Bağdat'ın) inşa edilmesinin sebebi ise, Kufelilerin ordusunun disiplinini bozmalarıydı; onların bu davranışı kendisine ulaşınca, bir yer bulmak için bulunduğu şehirden ayrıldı. İbn İyyâş şöyle dedi: el-Mansûr, el-Hâşimiyye'de iken, bir şehir yapması için bir yer bulmaları maksadıyla keşifçiler gönderdi. O, adamlarından bulacakları yerin, halk tabakası ve askerlerle iç içe, hatta onların arasında olmasını istedi. Barimmâ yakınlarındaki bir yer ona tanıtıldı, buranın yiyeceği ve güzel havası da ona bildirildi. Bunun üzerine bizzat kendisi oraya gitti, burayı inceledi ve bir süre de orada kaldı. Sonunda burayı güzel buldu ve içlerinde Süleyman b. Mücâlid, Ebu Eyyüb el-Merzübânî ve Abdulmelik b. Humeyd el-Kâtib'in de bulunduğu bir grup insana şöyle dedi: *"Bu yer bakımdaki görüşünüz nedir?"*, onlar da *"güzel, uygundur"* diye cevap verdiler. Bunun üzerine o şunu

söyledi: “Doğru söylediniz; fakat içinde halk için gerekenler bulunmuyor, geçerken yolun üzerine karadan ve denizden kendisine el-Mîre (zabire, rızık) ve eşyalar getirilen bir yere uğradım. Ben oraya dönüp orada kalacağım, eğer gecenin güzelliğinden istediğim şeyler görürsem, o zaman kendim ve insanlar için istediğim şeye uygun olacaktır.”

Râvi şöyle dedi: O (el-Mansûr), Bağdat’ın bulunduğu yere geldi ve es-Selâm sarayının bulunduğu mevkie geçti. Sonra ikinci namazını kıldı, bu esnada mevsim yazdı ve sıcaklar da çok şiddetli idi. Anılan yerde bir kilise vardı, orada güzel bir gece geçirdi, bütün gününü orada kaldı ve bu esnada iyiden ve güzelden başka bir şey görmedi. Bunun üzerine şöyle dedi: “Burası inşa için elverişlidir, gerekli şeyler buraya Fırat, Dicle ve diğer nehirlerden gelmektedir. Ordu ve halk ancak onun gibisini taşır.” Sonra şehir planını ve ölçümünü yaptı, eliyle ilk kerpici koydu ve şöyle dedi: “Bismillahirrahmanirrahim, Allah’a hamd olsun, yeryüzü Allah’ındır. Onu, kullarından istediğine miras olarak bırakır, iyi son ise takva sahibi insanlarındır.” Sonra da şunu ekledi: “Allah’ın bereketi üzerine yapmaya başlayınız.” Süleyman b. Muhtâr, el-Mansûr’un, Bağdat dihkamı (derebeği) ile konu hakkında görüş alış verişinde bulunduğunu ve buranın, Ebu’l-Abbas el-Fadl b. Süleyman et-Tusî adı ile tanınan el-Murabba’a’da bir köyden ibaret olduğunu bildirdi. Hatta anılan kişinin evi de, yakınında bulunan evlerin yıkıldığı güne kadar ayakta kalmıştı- onun da bu hususta şöyle dediğini bildirdi: “Benim görüşüme göre ey Mü’minlerin emîri! Bizzet Bağdad’a inmen daha iyidir. Böylece sen dört tasûc arasında olursun; iki tasûc batı tarafında, iki tasûc da doğu tarafında olur; batı da olanlar Kutrebbul ve Bâduryâ, doğuda olanlar ise Bûk nebri ve Kelvâzâ’dır. Onlardan bir tasûcun yapımı gecikirse, diğeri bayındır kalır. Sen de ey Mü’minlerin emîri! es-Serât ve Dicle üzerinde olursun; eşyalar sana yakından ve aynı zamanda Fırat yoluyla da Şam, el-Cezîre, Mısır ve diğer memleketlerden gelir. Hindistan, Sind, Çin, Basra ve Vâsıt’ın lüks eşyaları ise Dicle vasıtasıyla sana taşınır. Aynı şekilde İrminiyye, Azerbaycan ve buralarla ilişkisi olan yerlerden eşyalar Tamerrâ yoluyla sana gelir. Musul, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rabi’a eşyaları da sana ulaşır, bu esnada sen nehirler arasında olursun, düşmanın ancak sana bir köprüyü aşarak ulaşabilir, o köprüyü kesersen düşman asla sana ulaşamaz. Böylece sen, kara, deniz ve dağın yakınında olursun.” el-Mansûr bu sözü beğendi ve şehrin yapımını başlattı. Sonra el-Mansûr, Şam, Musul, el-Cebel, Kufe ve Vâsıt’tan yapı ustası ve işçilerin toplatılması için haber gönderdi ve onlar derhal yanına getirildi.

Sonra o, fazilet, adalet, fıkıh ve emanet sahibi mühendislik konusunda bilgisi olanların seçilmesini emir verdi. Onları bir araya topladı ve şehrin yapımını başlatmalarını istedi. el-Haccâc b. Ertât ve İmam Ebu Hanife de yanına gelenlerdendir. Yapım işinin başlaması 145 yılında gerçekleşti.

el-Mansûr, surun eninin alt kısımlarda elli zirâ', üst kısımlarda ise yirmi zirâ' olmasını emir verdi. Aynı zamanda o, binada tahta yerine kamış direklerinin kullanılmasını istedi. Sur'un yüksekliği bir insan boyuna ulaşınca, Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib'in ayaklanma haberi ona ulaştı, o (el-Mansûr), anılan kişinin ve kardeşi İbrahim b. Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın işini bitirene kadar da yapım işlerini durdurdu.

Ali b. Yaktîn şöyle dedi: Bir şehir yapmak için bir yer aramak maksadıyla es-Serât'a gittiğinde, Ebu Ca'fer el-Mansûr'un ordusunda bulunuyordum. O şöyle dedi: "*el-Atîka'daki es-Serât'ta bulunan manastıra indim, o bu esnada insanlardan ayrı olarak atı üzerinde gelip gitmek suretiyle düşünüyordu.*" O şöyle dedi: Manastırda bilgili bir rahip vardı; bu rahip bana, "Kral niçin gelip gidiyor?" dedi, ben de "o, bir şehir inşa etmek istiyor" dedim; bunun üzerine o, "onun ismi nedir?" diye sordu, ben de şunu söyledim: "*Abdullah b. Muhammed'dir*". Rahip şöyle dedi: "*O kimin babasıdır?*", bende şöyle cevap verdim: "*Ca'fer'in babasıdır*". Bunun üzerine o şunu söyledi: "*Herhangi bir şeyle lakaplandırılıyor mu?*". Ben de, "*el-Mansûr olarak lakaplandırılmaktadır*" dedim. Bunun üzerine rahip, "*Onu yapacak olan kişi bu değildir*" dedi. Ben de "*niçin*" dedim. O şöyle cevap verdi: "*Zira bir yüzyıldan diğerine miras olarak bıraktığımız yanımızdaki kitapta bu şehri yapan kişinin Miklâs olarak adlandırılan bir şahıs olduğunu gördük*". O (Ali b. Yaktîn) şunu söyledi: Anında ben atıma bindim ve el-Mansûr'un yanına gittim, sonra da ona doğru yaklaştım. Bu esnada o (el-Mansûr), bana "*ne haber getirdin*" diye sordu, ben de şöyle cevap verdim: "*Mü'minlerin emrine ulaştıracağım ve onu bu yorgunluktan rahatlatacağım hayırlı bir haber getirdim.*" O, bana "*söyle*" dedi; ben de "*Mü'minlerin emri, bu insanların bilgileri olduğunu bilmektedir*" dedim. Bu manastırın rahibi bana zikredince şöyle haber verdi; ona Miklâs kelimesini hatırlatınca, güldü, sonra müjdeledi ve atından inerek secde etti, arkasından da kırbacını aldı ve onunla ölçmeye başladı. Ben de kendi kendime şöyle dedim: "*İnatlığı tuttu*", sonra da o hemen mühendisleri çağırdı ve külle plan çizmelerini emir verdi. Ben ona şöyle

dedim: “Ey Mü’minlerin emîri! Zannedersem rahibe karşı koymak ve onu yalanlamak istediniz.” O ise şunu söyledi: “Vallahi hayır, fakat ben daha önceleri Miklâs olarak lakaplandırılmıştım ve benden başkasının bunu bilmediğini zannetmiyordum. Bu da şöyle oldu; biz Ümeyye oğulları zamanında es-Serât yöresinde bilmiş olduğun durumda idik. Ben ve amcam çocuklarından ve kardeşlerimden benim yaşında olanlar iddiaya girer, karşılığında da birbirimize ziyafet verirdik, günlerden bir gün sıra bana geldi ve bu esnada bir dirhemim bile yoktu. Bunun için uzun uzun düşündüm ve çözüm aramaya koyuldum, en sonunda dadıma ait bükülmüş iplik gördüm ve onu çaldım, sonra da gönderdim benim için satıldı, parasıyla da ihtiyacım olan şey satın alındı. Sonra dadımın yanına geldim ve ona şöyle dedim: ‘Şunu bunu yap!’ O da ‘gördüğümü nereden buldun?’ dedi. Ben de şunu söyledim: ‘Bir yakınımдан birkaç dirhem borç aldım’. Ona emrettiğim şeyleri yaptı, yemeği bitirip konuşmaya oturduktan sonra, Dadı, ipliği aradı, fakat onu bulamadı, ancak benim onu yürüttüğümü anladı. O yörede Miklâs denilen ve hırsızlıkla meşhur olan bir adam vardı. O (dadı) içinde bulunduğumuz evin kapısına geldi ve beni dışarı çağırıyor, fakat yaptığımı öğrendiğini bildiğim için onun yanına çıkamadım. Israr edince ve ben de bu sırada dışarı çıkmayınca, şöyle dedi: ‘Çık dışarı ey Miklâs, insanlar Miklâs’larından sakınırken, benim Miklâs’ım benimle birlikte evde bulunuyor’. Kardeşlerim ve amcam oğullarım bir saat boyunca bu lakabı dillendirerek ban güldüler. Sonra ben bu lakabı senden duyduğum bu ana kadar kimseden duymadım ve anladım ki, bu şehrin işi, vakıf olduğum şeyin doğruluğundan dolayı elimde tamamlanacak.” Sonra o (el-Mansûr), şehrin temelini yuvarlak biçimde yaptı. Sarayını tam ortasında inşa etti ve bu şehre dört kapı koydurarak surunu ve hendeğini muhkem bir duruma getirdi. Böylece buraya doğudan gelen birisi Horasan kapısından, Hicaz’dan gelen birisi Kûfe kapısından, Mağrip’ten (Fas’tan) gelen birisi Şam kapısından ve Fâris, Ehvâz, Vâsit, Basra, Yemâme ve Bahreyn yönünden gelen birisi de, Basra kapısından şehre girerdi.

Şöyle dediler: “el-Mansûr, Bağdat’ın inşasına 18 milyon dinar harcadı.” el-Hatîb (el-Bağdâdî) ise bir rivayette şöyle der: “O (el-Mansûr), şehrine, camiine ve ondaki Altın Köşk’e, kapılara ve çarşılarına 4, 883, 000 dirhem harcadı. Böylece bir yapı ustası bir günde 1 kîrat ile 5 habbe, Rûzcârî (gündelikçi) denilen bir yapı işçisi ise 2 habbe ile 3 habbe arasında bir ücretle çalışmaktaydı. Bu esnada bir keç 1 dirhem, bir oğlak 4 dânik, 60 rîtl hurma 1 dirheme satılmaktaydı.” el-Fadl b. Dukeyn şöyle dedi: “Kinde çölünde 90 rîtl inek etinin 1 dirhem, 60 rîtl koyun etinin 1 dirhem, 10 rîtl

balın 1 dirbem olduğu sesli bir şekilde duyurulmaktaydı.” O şöyle dedi: “Şehrin her bir kapısından diğerinin arası 1 mil kadardı. Aynı zamanda şebir binasına ait sıralardan her birinde 162.000 el-Ca’fer’i kerpicinden olan kerpiç bulunmaktaydı.” İbnu’s-Şerevî bir rivayetinde şöyle dedi: “Bâbu’l-Muhavvel’den (el-Muhavvel kapısı) sonra gelen surdan bir parçasını yıktık; oradan koparılan Mağre’de üzerine şu yazı yazılmış bir kepiç buldu: Ağırlığı 117 rttldır; sonra biz onu tarttık ve belirtilen ağırlıkta olduğunu gördük.” Daha Önce de belirttiğimiz gibi, el-Mansûr, şehrini yuvarlak olarak inşa etti ve evini ve camisini de onun ortasında yaptı. Yeşil kubbeyi ise bir eyvan üzerinde inşa etti; onun yüksekliği ise seksen zirâ’ idi. Kubbenin tepesinde de elinde bir mızrak taşıyan bir süvarinin heykeli şeklinde bir heykel vardı. Hükümdar anılan heykelin bir yöne yönelip mızrağını oraya çevirdiğini görürse, bazı haricîlerin o yönden harekete geçeceklerini öğrenirdi, bu olayın üzerine çok zaman geçmezdi ki, o yönden bir haricî’nin saldırdığı haberi ona ulaşırdı.

Ben de şöyle dedim: "el-Hatîb bu olayı bu şekilde anlattı; oysa bu olay gerçekleşmesi mümkün olmayan bir şeydir ve korkunç bir yalandan ibarettir. Bunun gibi şeyler, ancak Mısır büyüücüleri tarafından ve çağların uzunluğu nedeniyle belirsizliklerin doğruluğunu kapattığı ve eski insanların Âdemoğulları olmadıklarını tasavvur ettiği Balinas’ın tılsımlarından nakledilir. İslam ümmeti ise, bu gibi hurafelerden yüce ruha sahiptir. Bilindiği gibi, konuşan hayvan bu heykeli yapmakla mükelleftir. Mürsel bir peygamber bile olsa, bu cansıza nispet edilen şeyleri bilemez. Aynı zamanda o her bir yöne döndüğünde, oradan bir haricî çıksaydı, o zaman her an bir haricînin çıkması gerekirdi. Çünkü o haricînin her an yönlerden bir yöne yönelmesi gerekmektedir. Elbette ki, Allah dâba iyisini bilir."

O şöyle dedi: Bu kubbenin baş kısmı 329 yılında düştü, bu olay günü, bol yağmurlu ve bulutların gürlediği bir gündü; aslında kubbe, memleketin tacı, Bağdat’ın sancağı ve Abbas oğulları’nın geçmişteki iyi işlerinden biri idi. Onun inşası ile düşüşü arasında 180 küsur yıl vardı. el-Mansûr şehir kapılarını Vâsıt’tan taşıtmıştı, aslında bunlar el-Haccâc’ın (Emevî dönemi genel valilerinden el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî) kapıları idi. el-Haccâc, anılan kapıları, Vâsıt’ın hizasında yer alan ve Hz. Davud b. Süleyman’ın yaptığını iddia ettikleri Bezendeverd olarak bilinen bir şehirden almıştı. el-Mansûr ayrıca Horasan kapısına, Firavunlar döneminde imal edilmiş Şam’dan bir kapı,

Kufe kapısına da, Halid el-Kasrî tarafından yaptırılan ve Kufe'den getirilen bir kapı koydurdu; Şam kapısı için ise kendisi bir kapı yaptırdı. Bu sonuncusu ise anılan kapıların en zayıf ve kalitesiz olanıydı. el-Mansûr'un, amcası Davud b. Ali dışında amcazadelerinden hiçbiri ayakla yürümek suretiyle bu kapılardan geçemezdi. Anılan kişi feraset sahibi bir kimseydi ve o bir tahterevan üzerinde taşınırdı; aynı şekilde oğlu Muhammedü'l-Mehdi de. Bu esnada mahalleler her gün temizlenir ve topraklar dışarıya taşınırdı. Amcası Abdussamed ona şöyle dedi: *“Ey Mü'minlerin Emîri! Ben çok yaşlı bir adamım, bana izin versen de, kapıların iç kısmına insem”*. Fakat el-Mansûr onun bu arzusunu yerine getirmedi. Bunun üzerine o da şöyle dedi: *“Ey Mü'minlerin emîri! er-Rihâb'a ulaşan sucu beygirlerinin bana gelmesini emir ver!”* O da şöyle dedi: *“Ey Rabi! Sucu beygirleri mahallelerime kadar ulaşsın ve şu andan itibaren sac ağacından su kapları yaptır ve borasan kapısından sarayıma kadar su taşınsın.”* O da bu emri hemen yerine getirdi. el-Mansûr, Dicle'den ayrılan Düceyl nehrinden bir kanal ve Fırat'tan ayrılan Kerhâyâ nehrinden bir kanal kazdırarak her ikisini de alt kısmından alçı, üst kısmından da tuğla ile muhkemleştirilmiş sağlam borularla şehrine doğru çekti. Bu iki kanaldan her biri şehre girer, caddeleri, yolları ve mahalleleri dolaşırdı; aynı zamanda bu kanallar yaz kış akar, hiçbir zaman suları kesilmezdi. Sonra el-Mansûr, arkadaşlarına iktalar bağışladı, onlar da bu arazileri bayındır bir duruma getirdiler ve kendi adlarıyla da adlandırdılar. Ben harflerin düzeni gereğince, yerinde onlardan bazılarını zikrettim. Ayrıca Bağdat ve onun genişliği, yüceliğinin büyüklüğü ve yüzölçümünün genişliği hakkında çok şeyler yazıldı. Aynı zamanda Ebu Bekr el-Hatîb eserinin baş kısmında arayanları için ondan yeterince bahsetmiştir.

Bağdad'ın Övülmesi Hususunda Söylenenler

Şimdi de Bağdad'ı övme konusunda anlatılanları zikredelim; onlardan en ilginç olanı ise Ebu Sehl b. Nevbaht'ın zikrettiğidir. O bu konuda şöyle dedi: el-Mansûr, Bağdad'ı inşa etmek istediğinde, talî'ine (Bağdad'ın) bakmamı emretti, bende bunu yaptım, bu esnada buranın (Bağdat'ın) talî'inin güneş üzerinde olduğunu gördüm, kendisi de yayda idi. Yıldızların, onun (Bağdat'ın) uzun müddet ayakta kalacağını, binalarının çokluğunu ve insanların, içindekilere yoksunluğunu gösterdiğini ona haber verdim. Sonra da

şöyle dedim: Ey Mü'minlerin emîri! Seni sevindirecek başka bir şey hakkında da bilgi vermek istiyorum. Bunun üzerine o şunu söyledi: "O nedir?". Ben de şunu söyledim: "Yıldızların gösterdiklerinde, istese bile hiçbir halifenin onda (Bağdat'ta) ölmeyeceğini görüyoruz." O (Ebu Sehl) şunu söyledi: O (el-Mansûr) güldü ve şöyle dedi: "Bundan dolayı Allah'a hamd olsun, bu O'nun fazlındandır, onu istediğine verir ve Allah, büyük fazl sahibidir." Bu konu ile ilgili olarak Umâre b. Akîl b. Bilal b. Cerîr b. el-Hatfî şunu söyledi:

*"Yeryüzünün uzunluğu ve eninde, Bağdat misali,
İçinde huzur ve rahatlık bulunan bir ev gördün mü?
Bağdat'ta yaşam güzelleşti ve ağacı yeşillendi;
Ondan başkasında yaşamak ise ne huzurludur ne de taze ve yumuşaktır.
Ömürler onda uzar, yemeklerinin hazmı kolaydır,
Üstelik bir yer diğerinden daha hazmı kolaydır.
Rabb'i, içinde bir halifenin ölmemesi için hüküm verdi,
O (Allahu Te'âlâ), kulları hakkında istediği hükümü verir.
Garibin gözleri onda uyur, oysa Şam toprağında
Bir garibin göz yummaya tamah ettiğini göremesin.
Eğer Bağdat, onlar tarafından bir kredi vermeye zorlansaydı,
Kredilerden en güzeli dışında ödünç vermezdi.
Onlar tarafından ayrılık ve buğz etmekle suçlansa bile,
O ne bir ayrılık ne de bir buğz eblî oldurdu."*

En ilginç olaylardan biri de, el-Mansûr hacda iken vefat etti, onun oğlu el-Mehdi, el-Cebel dolaylarına gitti ve Mâsebezân'daki er-Rezz denilen bir yerde öldü. Onun oğlu el-Hâdi, Bağdat'ın doğu kısmında bir köy veya mahalle olan İsaabâz'da öldü. er-Reşîd, Tûs'da vefat etti. el-Emîn, Şebbâre denilen yatıyla götürülerek şehrin doğu kısmında öldürüldü. el-Me'mûn, Şam'daki el-Masîsa dolaylarında yer alan Bezendûn'da vefat etti. el-Mu'tasım, el-Vâsık, el-Mütevekkil, el-Muntasır ve diğer halifeler ise, Samarra'da öldüler.

Sonra daha önce de et-Tâc maddesinde belirttiğimiz gibi, halifeler Bağdat'ın doğu kısmında yer alan et-Tâc'a taşındılar ve el-Mansûr'un şehri onlar tarafından kullanılmadı. Bağdat'ın övgüsü konusunda erdemlilerden biri de şöyle dedi: Bağdat yeryüzünün cenneti, barışın şehri, İslam'ın kubbesi, iki nehrin toplayıcısı, memleketlerin gözdesi, Irak'ın gözü, hilafetin evi, iyiliklerin ve güzelliklerin toplayıcısı ve zarafetlerin ve güzelliklerin madenidir. Aynı zamanda her sanatta istek sahiplerinin erbabı ve her dünyanın her çeşit nadide şeyleri onda bulunur.

Ebu İshak ez-Zeccâc şöyle söylerdi:

“Bağdat dünyanın uygarlık merkezidir; ondan ötesi ise kırsal bölgedir.”.

Ebu'l-Ferec el-Bebeğâ ise şöyle derdi:

“O, barış şehridir, hatta daha ötesi o, İslam'ın şehridir, Nübüvvet devleti ve İslam hilâfeti onda yaşadılar, doğurdular, burada köklerini ektiler ve dallarını uzattılar, havası her havan daha besleyicidir, suyu her sudan daha tatlıdır, rüzgârı her rüzgârdan daha incedir, o aynı zamanda orta iklim yönünden daire içinde merkez konumundadır. Bağdat, eski zamanlarda Kısraların yurdu, İslam devletlerinde ise halifelerin evi idi”.

İbnu'l-Amîd, ilim ve edebiyat intihalcilerinden biri ile karşılaştığında ve onun aklını denemek istediğinde, ona Bağdat hakkında soru sorardı, bu şehrin özelliklerini bildiyse, güzelliklerini vurguladıysa ve burayı övdüyse, onun bu yönünü faziletinin öncüsü ve aklının unvanı kabul ederdi; sonra da ona el-Câhız'ı sorardı. Eğer onun kitaplarını okuduğu, ışığından alıntılar aldığı, denizinde yüzdüğünü ve fikirleri ile amel ettiği konusunda bir iz bulursa, onun ilim ve edeb ehli arasında atın alındaki ak gibi bir şey olduğuna karar verirdi. Şâyet onu, Bağdat'ı yeren ve el-Câhız'ın uzmanlaştığı bilgilere bağlı kalma konusunda görmek istediği şeylerden habersiz olduğunu görürse, bundan sonra diğer güzellikler ona yarar sağlamazdı.

es-Sâhib, Bağdat'tan dönünce, İbnu'l-Amîd, ona şehir hakkında sorular sordu, o da şöyle dedi:

“Memleketler arasında Bağdat, kullar arasındaki hoca gibidir.”

O da bu sözü, bir şeyin aşırı övülmesi konusunda darb-ı mesel haline getirdi.

İbn Zürayk el-Kâtib şöyle dedi:

*“Bağdat ve sâkinleri için bir mesel bulmak maksadıyla yola çıktım,
Böylece ötesi umutsuzluk olan bir şey seçmiş oldum.
Heyhât ki, Bağdat ve bütünüyle dünya yanımdadır,
Bağdat sâkinleri ise, bizzet insanlardır.”*

Başka biri de şunu söyledi:

*“Bağdat; ey kralların evi ve çeşitli arzuların
elde edildiği yer, ey minberlerin mekânı.
Ey dünyanın cenneti ve ey zenginliğin merkezî ve
ticaretler esnasında emelleri gerçekleştiren yer.”*

Züht sahibi hoca Ebu Ya'lâ Muhammed b. el-Hebbâriyye şöyle dedi:
Ebu İshak İbrahişim b. Ali b. Yusuf el-Feyrûzabâdî'nin şöyle dediğini
duydum:

*“Doğru akıl ve mutedil huy sahibi olan biri Bağdat'a girerse, ya orada ya da
oranın hasretiyle ölür.”*

Umâre b. Akîl b. Bilal b. Cerîr ise şunu söyledi:

*“Her an değişme konusunda,
dünya ve dinde Bağdat gibisi yoktur.
Katrebbül ile Karb arasında bir nergis ıslanır,
orası hayrî ve nesrîn çiçeklerinin bittiği yerdir.
Canlar, koku saçtığında ve reybanların yaprakları arasında
birbirini tırmaladığında manzarasıyla yaşar.
O aynı zamanda o yüksek kasırları ve*

içlerinde gizledikleri insan gözlü inekleri (cariyeleri kastediyor) sulasın.

Dicle onların arasında bekler, çokluğundan dolayı

kapkara görünen gemilerin, yük beygirleri gibi yaklaştığını görürsün.

Öyle manzaralar ki, açık kapılıdırlar ve nakışlar ve süslemelerle güzelleştirilmişlerdir.

İçinde, ziyaret edilen kavme ziyaretçileri kanatlarla yükselten köşkler de vardır.

Omurgası yükselen her Harraka'dan (bir gemi türüdür)

sütunları olan sacdan yapılmış bir köşk vardır.”

Abdumelik b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbas, Bağdat'a geldi ve buradaki insanların çokluğunu gördü ve şöyle dedi:

“Bu şehrin yollarından bir yoldan geçmedim ki, insanların bir araya çağrıldığım zannetmeyeyim.”.

Mekke yolunun birkaç millik bir yerinde şu yazı bulunmuştur:

“Ey Bağdat! Sana karşı üzüntülüylim,

sana dönmemiz ne zaman kısmet olacak.

Her hayırla sağ selamet döneceğimize bizî ikna eyle ki,

her iki yanında yaşamımız güzel olsun.”

Kıbrıs adasındaki bir duvarda da şunların yazılmış olduğu görülmüştür:

“Bağdat'a doğru bir mezar var mı ki, özlem sabibi birisi kavuşsun

ve bir ziyaretçi ziyaret şansını elde etsin.

İnsanlara değil, Allah'a şikâyet ederim, çünkü

üzüntüden çektiğimi bertaraf etmeye ancak O'nun gücü yeter”.

Kadı Ebu Muhammed Abdulvehhâb b. Ali b. Nasr el-Mâlikî'in Bağdat'ta ikamet etmesi zorlaşınca, buradan Mısır'a göç etti, bu esanada

Bağdatlılar onunla vedalaşmak için çıktılar ve ayrılığında dolayı üzülmeye başladılar. Bunun üzerine o da şöyle dedi:

“Vallahi yanınızda her gün bir müdd bakla bulsaydım sizden ayrılmazdım.”

Sonra da o şunu söyledi:

“Her menzilden Bağdat’a selam olsun,

batta menden iki katı selam onun hakkıdır.

Vallahi bir nefretten dolayı ondan ayrılmadım

ve ben onun iki yanının kızları konusunda bilgiliyim.

Fakat o bütünüyle bana dar gelmeye başladı,

üstelik ondaki rızıklar da ihtiyacı karşılamıyordu.

Ayrıca o yaklaşmak arzusunda olduğum bir dost gibiydi,

huyuları ise ondan uzaklaşır karşı koymaya başlamıştı.”

er-Reşîd (Abbasî halifesi Hârûn er-Reşîd kastedilmektedir), hac yaptıktan sonra Zerûverd’e ulaşınca, Irak yönüne döndü ve şöyle dedi:

“Diyorum ki, akşamlayın Zerûverd’i geçtik

ve az kalsın ki eşeklerimiz bizi Necd’i de geçirmek üzereler.

Bağdat halkına selam olsun ve bu esnada ben

yürüyüşümle onların memleketinden uzaklaşmayı arttırıyorum.”

İbn Mücâhid el-Makkarî şöyle dedi:

“Ebu Amr b. el-‘Alâ’ı rüyamda gördüm ve ona şunu söyledim: Allah sana ne yaptı? O da şöyle cevap verdi: Allah’ın bana yaptığını bana bırak, Kim ki Bağdat’ta sünnet ve cemaat üzere yaşarda ölürse, bir cennetten diğerine taşınır.”

Yunus b. Abdula’lâ’nın şöyle dediği rivayet edilir:

“Muhammed b. İdris eş-Şâfi’î (R. A.) bana şunu söyledi: ‘Ebu Yunus Bağdat’a girdin mi?’, ben de ‘hayır’ dedim. Bunun üzerine o şöyle dedi: ‘Ebu Yunus o zaman sen ne dünyayı gördün ne de insanları.’

Tahir b. el-Muzaffer b. Tahir el-Hâzin şöyle dedi:

*“Allah, Bağdat’a el-Huld, el-Karh ve el-Cisr arasında bulunan
el-Ğadiyât yönündeki bir mahalleye su içirsin.*

*O güzel beldedir, halkına öyle özellikler verilmiştir ki,
başka bir şehirde onlar bir arada toplanmamıştır.*

*Uygunluk ve sağlık içinde ince latif bir havası vardır
ve şaraptan daha lezzetli sıyu bulunmaktadır.*

*Dicle’si ise iki nebirden olup bizim için
taçtan taca ve köşkten köşke doğru düzenlenmiştir.*

*Toprağı miske, suları ise gümüşe benzer,
taşları ise yakutlar ve inciler gibidir.”.*

Ebu Bekr el-Hatîb şöyle dedi: Ebu Muhammed el-Bâkî şairin şu sözünü bana okudu:

*“Biz ona sevmeyerek girdik, ancak
ona alışınca, istemeyerek oradan çıktık.”.*

O şöyle dedi: Muhtemelen bu durum Bağdat’ta meydana gelmiştir. Denilir ki, o kendisi için aynı anlamda okudu ve anılan beyti de ona ekledi:

*“Her güzel şeyin madeni ve eğlenenlerin eğlencesi
şarkı söyleme yeri Bağdat’tadır.*

*İştah sahiplerinin, iştahlıları gözlerinin bakışları ile
her yaraladıklarında ona selam olsun.*

*Sevmeyerek oraya girdik, ancak
ona alışınca da istemeyerek oradan çıktık.*

*Memleketlerin sevdası bizim için ne ifade eder ki,
fakat acılı yaşam sevdiğimizden ayrılmaktır.”*

Muhammed b. Ali b. Habib el-Maverdî şöyle dedi: Kardeşim Basra'dan bana yazdı, ben ise bu esnada Bağdat'taydım:

*“Bağdat'taki havanın güzelliği,
özürler engel olsa bile beni ona bağlamaktadır.
Uzatılmış ve kısaltılmış iki havanın hoşluğu
bir arada toplandıktan sonra, ben nasıl ona sabredeyim?”.*

Ubeydullah b. Abdullah b. Tahir Yemen'e vali tayin edildi, yola çıkmak istediğinde şöyle dedi:

*“Seven bir kişi ayrılır da, sevilen ise ikamet eder mi,
kalbi yanan yaşar da, eğlenceye dalan ölür mü?
Göz kapağının gözü örttüğü sürece,
eğlenme eri olan Bağdat'a benden selam olsun!
Ben onu bir nefretten dolayı bırakmadım,
fakat gece ve gündüz üzerime döndü.
Bir rahatlık bir yakın kurtuluş,
gece ve gündüzden sığınacak bir mağara yok mu?
Bekliden bir gün zamanımız döner de,
böylece seven geri gelir ve sevilen sevinir.”.*

Bu şiir vezire ulaşınca, onu atamaktan vazgeçti. Bağdat'a özlem duyan bir şair de şunu söyledi:

*“Yürüyerek el-Medâin'i geçtikten sonra,
ey Bağdat uzakta olduğumu anlayınca; öğrendim ki,
Allah, emrini yerine getirendir ve
Allah'ın hükmü verdiği kul için yerine getirilir.
Kalbimin içinde şiddetli ateş yanarken ve*

*gözyaşlarım yanaklarıma inciler gibi akarken dedim ki;
acaba ey Bağdat Allah bizî bir araya getirir de,
bu esnada ben de abt üzere bıraktığım kişiyle karşılaşır mıyım?”.*

Muhammed b. Ali b. Halef en-Nîrmanî şöyle dedi:

*“Ey Bağdat! Yeryüzündeki her şehir sana feda olsun,
hatta evim ve memleketim de.*

*Memleketin doğusunda ve batısında dolaştım ve
atımı ve bineklerimi aralarında yürüttüm.*

İçinde Bağdat gibi bir yer,

Dicle gibi de bir vadi görmedim;

*onun halkı gibi ince tabiatlı, tatlı telaffuzlu
ve hoş anlamlı da görmedim.*

*Birisi şöyle demiştir: Eğer Bağdat’a olan sevgin doğru ise,
ondan ayrılmazdın, ben de cevap olarak şunu söyledim:*

*Varlıklı erkekler kendi topraklarında ikamet ederler,
ayrılık ise yoksulları hedeflere vurur.”.*

Bağdat’ın Yerilmesi Hususunda Söylenenler

Bu sözleri bir grup takva ve iyilik sahibi, zahit ve abid zikretmiştir. Anılan konuda kötü sözlerde geçmektedir. Ona nefret duymadaki gerekçeleri ise, orada gözlemledikleri günah, zulüm ve ölüm olaylarından ötürüdür. Bağdat’ta ikamet etmeden nefret eden insanlar, zamanımızın insanları gibi değillerdi. Çağımızın insanlarına gelince, onların en iyilerini bir bostana oturt ve ellerine bir fels ver, çünkü onlar kırıntıyı elde ettikten sonra nerede ikamet ettikleri ile ilgilenmezler. Hâfız Ebu Bekr Ahmed b. Ali yeterli miktarda bu konuyu zikretmiştir. İyilik sahibi kimselerden birinin yanında Bağdat anıldığında, şu örnekleme yapıldı:

*“İnsanlar arasında sofuluğu gösteren ve
artık zabitlerden biri olarak sayılan kişiye de ki,
o konuda ağzını kapatmayı ve tevażuu elden bırakma,
çünkü Bağdat kendini ibadete verenlerin evi değildir.*

*Bağdat krallar için bir mekândır,
burası aynı zamanda avcı okuyucunun ikamet yeridir.”.*

Bu husustaki en yaygın şiirlerden biri de şöyledir:

“Bağdat servet sabibi kişilerin yeridir, güzeldir.

Parasıızlar içinse dar bir geçim ve sıkıntı evidir.

*Burada ben onların arasında kaybolan bir şeyden ibaretim,
öyle ki, sanki bir zındığın evinde bir Mushaf gibiyim.”.*

Tahir b. el-Hüseyn’in şöyle dediği rivayet edilir:

“İnsanlar, ey Bağdat geceni,

rüzgârının güzel bir gece olduğunu iddia ettiler.

Ömrüme yemin olsun ki, bu ancak,

gündüzün senden gelen zehirlere karşı koymadan ötürüdür.

Az bir rahatlığı, zorluğun takip etmesi,

uyuyanlar indinde büyük bir olaydır.”.

Abdullah b. el-Mu’tezz, bir arkadaşına yazarak Sürre men re’a (Samarrâ) şehrini öven ve yıkılışını anlatıp Bağdat’ı yeren bir arkadaşına şöyle yazdı:

“Allah’ın, sakinlerini kaldıran ve duvarlarını oturtan bir şehirden yazdın; ondaki umutsuzluğun şâhidi konuşmakta, rica ipi ise kısalmaktadır. Sanki onun binaları yer altında kalmakta ve yıkılışı yayılmaktadır. Halkının sayesinde memleketler parçalanmıştır. Onun için komşuluk hakkı da gerekli değildir. Durumu gözlere şikâyeti anlatmakta ve dünyayı yermeyi göstermektedir. Fakat bunun yanında, yerleşme maşukası, konak sevgilisi cefa çekse de, yıldızı uyanıktır, havası çplaktır, taşları cevberdir, rüzgârı

kokuludur, toprağı keskin bir kokuludur, günü şafak, gecesi ise seher vaktidir, yiyecekleri afiyetli, içecekleri kolay hazmedilir türdendir. Burası göğü kirlî, suyu ve havası hastalıklı, havası tozlu, arazisi batık, suyu çamur, toprağı gübre, duvarları alçak, Teşrin'i (Ekim ayını kastetmektedir) Temmuz olan beldeniz gibi değildir. Onun ne güneşleri vardır ki yakıcıdır, gölgesi de terleyicidir, evleri dar, komşuluğı ise kötüdür, halkı kurttur, köpekleri söviücüdür, dilencileri yoksundur, malları saklıdır ve hayır için harcanmaz, düğümü çözülmez, otları suyoludur, yolları çöplüktür, duvarları sazlıktan yapılmış çardaklardır, evleri kafeslerdir. Ayrıca her kötülüğün bir bitişi, her bölgenin devletleri vardır, dünya ikamet edenle yürür ve yoksulluk bollukla karışmış durumdadır.”.

Onun bir de şu kasidesi vardır:

*“Nasıl uyuyayım ki, toprağında
ikamet etmek maksadıyla Bağdat'a kondum,
Oysa ben, üzerinde demetler halinde sivrisinekler
dolanan kuyulara sahip bir memlekette kalamıyorum.
Havası kış ve yaz mevsiminde
yoğun bir sistir, suyu ise hummalıdır.
Üzerine rüzgâr estiğinde
misk saçan bir iktidar evine yazıklar olsun!
Nasıl oldu da o bir çöle dönüştü, zaman onunla savaştı ve
yaşamın gözcüsü orada bir baykuştan ibarettir.
Biz onun sâkinleri idik, fakat o dem bizden geçti;
Bu dünyada hangi şey devam eder ki.”.*

O şunu da söylemiştir:

*“Hiizün Bağdat'ta gecemi uzattı,
üstelik misafir ya mutsuz olur ya da kazanır.
İstemediğim halde, yaşlı bir kadının kucakladığı yaşlı bir adam gibi*

ikamet ederek onunla gölgelendim.”.

Orada çağımın şairi olan Muhammed b. Ahmed b. Şemî’a el-Bağdadî de şöyle dedi:

*“ez-Zevrâ (Bağdat) halkının sevgisi yalandır,
sâkinlerinden gelen dostluğa aldanma;
orası sadece selam (barış) evidir,
onunla ilgili söylenenler dışında ona tamah edilmez.”.*

el-Mu’tasım (Abbasi halifesi el-Mu’tasım Billâh) Ebu’l-Aynâ’a Bağdat hakkında soru sordu, anılan kişi onun (Bağdat) hakkında kötü bir görüşe sahipti; o da şöyle dedi: “Orası ey Mü’minlerin emîri! Umâre b. Akîl’in şunu söylediği gibidir:

*Sen ey Bağdat! Yağmur ve soğuşa maruz kaldığında,
karından çıkan fazlalıksın; kurduğunda da şiddetli azapsın.”.*

Bir başkası da şöyle dedi:

*“Ey Çağrılanlar! Allah için Bağdat’tan beni çıkararak yok mu?
Böylece köşkleri gözüme görülmeyecek şekilde sabahlayayım.
O Mezerî meydanı ki, beygirleri ve eşekleri anırdığında,
toprağı üzerimize saçılır.”.*

Bir diğeri de şöyle dedi:

*“Uzmanlık ve tecrübe ettikten sonra
Bağdat’ı ve onda ikamet etmeyi yererim.
Sâkinleri arasında ne fitneci için hayır
ne de müşküllü olan için bir rahatlık vardır.
Aralarında ikamet etmeyi gaye edinen birisi,
azarlanmaktan sonra şu üç şeye ibtiyaç duyar:*

Kârun'un hazineleri, Nub'un ömrü ve Eyyüb'un sabrı

*Öyle bir millet ki, vaatleri,
söz ve yalan süsleriyle süslenmiş durumdadır.
Yücelik yolunu başkalarına bırakmışlar ve
işyan ve günahla yarışıyorlar.”*

Bedevilerden birisi şöyle dedi:

*“Bağdat'ta gecem uzadı, kim ki Bağdat'ta gecelerse,
gecesini uykusuz olarak sabahlar.*

*Bir memleket ki, gündüz geçince, pireleri
ikişer ikişer ve teker teker zıtlaşmaya başlar.*

*Onlar, karnları silahlı deyzecler²⁸⁴ misali
ahırlara gönderilmiş posta beygirleri gibidirler.”*

Ubeydullah b. Ahmed Cuhcuh'un yazısıyla okudum, Ebul-Aliye şöyle dedi:

*“Ayrı, Bağdat kalma yeri değildir;
Bağdat'ta olandan bir şey bekeleyene de burada bir fayda yoktur.
Burası vakarları derilerinde olan kralların yeridir;
onların hepsi ululuk süsünden yoksundur.
Yücelik sahibi bir grup istisna, üstelik onların az bir kısmı
yücelik içindedir; cömertlik çabası eklendiği halde o cimri sayılır.
Şüphesiz ki cömertliğin ve yüceliğin eli kurumuştur ve
böylesi erkeklerden bağışlanmak ve bir şey elde etmek de az görülür.*

---

²⁸⁴ Tekil olarak deyzec sözcüğü, deyze kelimesinin Araplaştırılmış şekli olup iki renkten meydana gelen ve saf olmayan mat bir renk için kullanılır. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, 1414, c. 2, s. 271.

*Eğer bir denizin suları dalgalar halinde yükselip kabarmışsa,
kanalların taşmasına şaşmamak gerekir.”.*

Diğer biri de şunu söyledi:

“Bu kadar üzüntü yeter, Allah’a hamd olsun, ben

Bağdat’tayım ve yollarım beni yordu.

Arkadaşlığından zevk alamadığım bir kavimle arkadaşlık yapıyorum

ve kendilerine rağbet duymadığım bir kavimle dostluk kurmaya çalışıyorum.

Halkına olan sevgimden Bağdat’ta ikamet etmiyorum,

aynı zamanda içinde bir şeyi talep edene yarar sağlamasında da.

Sırlarının dedikodusunu yaparak ondan ayrılacağım

ve onu uzaklaşmaya çalışan bir usanmışın terk ettiği gibi terk edeceğim.

Zamanın şartları eğer beni onlara sığınmaya mecbur ederse,

o zaman eşeğin ... musibetlerin anasının ... girsin.”.

Birisi de Bağdat’ı övmek, ancak halkını yermek suretiyle şöyle dedi:

“Bağdat’a yağmur yağdırsın ve onu bereketli kılsın,

ancak halkına bolluk yağmurunu içermesin.

Şaşılacak bir şeydir, nasıl onlar gibi alçak insanlar,

onun (Bağdat’ı kastediyor) gibi bir cennete sahip olmuşlardır.”

Bir diğeri de şunu söyledi:

“Bağdat’ta hayâdan uzaklaş ve

takva ve vakarı da bir kenara bırak.

Ben bir grupla öyle bir belaya tutuştum ki,

utancız utanç olarak görmüyorlar.

Onlar ne Müslüman ne de Yahudi,

ne Mecusî ne de Hristiyandırlar.”.

Göçmenlerden biri Bağdat'ta geldi, burayı hastalıklı bir yer olarak gördü ve şöyle dedi:

*“Kasabanın her gün her gece yaklaştığını, bu vesileyle de
Necid ve sâkinlerinden daha fazla uzaklaştığımı görüyorum.
Şu bir gerçek ki Bağdat, geçimi bolluk içinde olsa da,
bende nefret uyandıran bir yerdir.*

*Bir memleket ki, içindeki canların hasta olduğunu görürsün,
üstelik yağmurlu ve ıslak olduğunda pis kokuları artmaktadır.”.*

Bir bedevî de ona benzeyen şu şiiri söyledi:

*“Ey yüksek yer kargası! Neyin var sağlam olduğun halde
gitmeyerek Bağdat'ta ikamet ediyorsun?
Oysa Bağdat bela evidir,
Allah için memleketlerin hâşşânesinde rahatlık olur mu?”.*

Ebu Ya'lâ b. el-Hebbâriyye şöyle dedi: “Dedem Ebu'l-Fadl Muhammed b. Muhammed kendine ait şu şiiri bana okudu:

*“Allah, eğer bir toprağı sabah yağmuruyla suvarırsa,
Allah, Bağdat toprağını bir bulutla suvarmasın.
Bir toprak ki, içinde hür insan bulunmaz, sanki ona
bir meselle şöyle denilmiştir: Vadide hür bir kimse yoktur.
Aksine istediğın kadar sülük, zinacı kadın,
eli bıçaklı adam, şamarcı ve peze... vardır.”.*

Yine Ebu Ya'lâ b. el-Hebbâriyye şöyle dedi: Ma'dân et-Tağlibî kendine ait şu şiiri bana okudu:

“Bağdat bir evidir ki, kokusu,

rüzgârını benim nefeslerimden almıştır.

O, varlıklı bir adam için elverişlidir,

fakîrlik ve iflas içinde uyuyan bir adam için ise elverişli değildir.

Zenginliğin rabbi Kârûn bile orada kalsa,

üzüntü ve vesvese sahibi olur.

O vaat edilendir, ancak o,

yediren ve giydiren birinin de sonunu getirendir.

Huriler, oğlanlar ve ne istersen onda bulunur,

ancak onda insanlar bulunmaz.”.

Selçuklular ve Trablusşam'daki Benî Ammâr ile İlişkileri¹

Yazan: Ömer Abdusselam TEDMÜRÎ

Çeviren: Abdulhamit DÜNDAR

Avrupa'da Haçlı Hareketinin Habercileri

18-28 Kasım 1095 (h. 488) tarihleri arasında, o sıralar Fransa'da bir inceleme gezisinde olan "Papa II. Urban"ın öncülüğünde 300 Hıristiyan din adamının katılımıyla Clermont Konsili düzenlendi. Konsilin oturumlarının sonunda Papa şu sözleriyle Hıristiyanları Müslümanlara karşı sefere çağırdı: "Müslümanları tam olarak cezalandırmak için Hıristiyan ordusunun onlara karşı savaşması gerekmektedir."² Katılanların tezahüratları arasında Papa, konuşmasını "Tanrı böyle istiyor" sözleriyle bitirdi. Onun bu çağrısı, o vakitler Avrupa'nın batısındaki kahir ekseriyeti fakirlerden oluşan kesim tarafından destek gördü. Zira onlar bu çağrıda, kendilerini ziraat ve çiftçilik yapmaya zorlayan, ağır borçlar altında ezen, fiziki olarak kendilerini zor işlerde çalıştıran toprak sahiplerinin tasallutundan kurtulma fırsatı bulmuşlardı. Bu çağrı, daha az seviyede de olsa, prensler, soylular ve doğu İslam dünyasında siyasi, iktisadi kazanç elde edeceğini düşünen toprak sahipleri tarafından da destek buldu. İtalya ve diğer yerlerdeki ticari şehirlerin katkıları, askerleri Avrupa'dan deniz yoluyla doğu sahillerine nakletmek için gemilerini haçlı kumandanların emrine vermeleri şeklinde tezahür ediyordu.

Hiç şüphesiz, Katolik kilisesi çiftçiler, toprak sahipleri ve prenslerden oluşan feodal batı toplumunun düşmanca savaş temayülünü yönlendirmedi

---

¹ Prof. Dr. Abdusselam Tedmuri tarafından hazırlanan "es-Selâcika ve 'alâkatuhumbi-Benî 'Ammâr fi Trablus eş-Şâm الشام عمّار في طرابلس الشام" adlı tebliğin tercümesidir.

² Ernest Parker, *el-Hurûbü's-Salîbiyye*, trc. Esseyid el-Bâz el-Arîni, Kahire 1960, s. 23.

başarılı olmuş, kendi amaçlarını gerçekleştirmek için dini ve siyasi nüfuzunu kullanarak onları savaşa itmiştir. Böylece Hıristiyanlık, o asırda bilinen dünyanın her yanına yayılmıştır. Eğer bu seferlerle savaşlardan bir netice elde edilmeseydi, kilisenin istediği şekilde bir genişleme ve Hıristiyanlığın yaygınlaşması mümkün olmazdı. Eğer haçlı kumandanlarının siyasi, ticari ve sömürge amaçları dini hedeflere galebe çalmış olsaydı, diğer yandan sefere katılanların tümü din, iman ve cihat örtüsü altında Müslümanlara karşı ve Kudüs'ü onlardan kurtarmak amacıyla sefere katılmış olsaydı yine bir netice elde edilemezdi.

Haçlı Seferleri genel olarak İslam dünyasının siyasi bölünmelerden ve mezhepsel anlaşmazlıklardan muzdarip olduğu bir zamana denk gelmiştir. Özelde ise Haçlı Seferlerinin hedef aldığı Bilâdü's-Şâm'ın şehirleri, biri diğerine karşı olan hükümdarlar ve prensler tarafından bölüşülmüş, parçalanmış bir siyasi durum arz ediyordu. Mezhepsel anlaşmazlık, Mısır'daki İsmâilî Fâtımîlerle Irak'taki Sünnî Selçuklular arasındaydı. Bu durum, iki Yunan kilisesi olan Ortodoks Bizans ile Roma ve Batı'da olan Latin Roma Katolik kilisesi arasındaki mezhepsel ayrılığa çok benzemektedir. Ki bu savaş ve çatışmalara sebep olması bakımından daha şiddetli ve daha kötüdür. Bilâdü's-Şâm, Fâtımîler ve Selçuklular ile Fâtımî halifesi ile Abbâsî halifesi arasındaki askerî ve mezhepsel mücadelenin odak noktasıydı. Hıristiyan batı ordusu İslâm ülkelerini araştırmaya başladığında bu mücadele onları yıpratmıştı. Her ikisi de aynı olmak üzere Fâtımîlerle Selçuklular Haçlıların İslâm beldelerine gelişine, biri diğerini yok etmek veya nüfuzunu kırmak, gayelerini tahkik etmesi zaviyesinden bakmışlardı. Böylece Şam ve sahil kesiminin Avrupalılar tarafından işgal edilmesi ve 22 Şaban 492/1099 Cuma günü de Kudüs'ün düşmesi kolay hale gelmiştir.

Bu esnada daha evvel Selçuklu sultanı Alparslan'ın oğlu Tutuş ve ondan sonra da oğlu Dukak'ın memlûklerinden olup Dımaşk Atabek'i olan, Atabek Tuğtekin olarak da bilinen Emir Zahîrî'd-dîn Ebû Mansur, Dımaşk'ta -Bilâdü's-Şâm'ın başkenti- bulunuyordu. Burada kendisi ve ailesi için yaklaşık yarım asır devam eden bir hâkimiyet tesis etmişti (497-549/1103-

1154).³ Tuğtekin, Şam sahillerinin müdafaasında büyük rol oynamış, gücü nispetinde işgalci ve istilacı kuvvetlere karşı durmuştur.

Bir sahil kenti olan Trablusşam'ına zamanki prensi, şehri on yıl Fâtımîlerden bağımsız olarak yöneten Fahrü'l-Mülk lakaplı Ebû Ali Ammâr b. Muhammed b. Ammâr'dı.⁴ O Şia'nın İmâmiye (*İsnâ Aşerîyye*) mezhebine mensuptu (492-501/1098-1108). Tarihçi ez-Zehebî onu şöyle övmektedir:

“O dirâyetli, cesur, tedbirli, basiretli ve atılgan bir adamdır. 15 yıl boyunca şehri Franklara karşı müdafa etmiş ve düşmana korku salmış, onları dize getirmiştir. Sultanlar ona hediyeler gönderiyor, başarıları onları imrendiriyordu fakat kimse ona yardım da etmiyordu. Bizans imparatoru çok kereler ona elçi göndermiştir. Kuşatmada çok iyi önlemler almıştı, karada ve denizdeki, yaz-kış hile ve tuzaktan iyi anlardı, bu uğurdabirçok adamı yitip gitmiş ve yiğitleri azalmıştır.”⁵

Burada şuna da işaret etmemiz gerekir ki, “Fahrü'l-Mülk b. Âmmâr” sadece Trablus şehrinin emiri değil bilakis güneydeki Cübeyl'den Kuzeyde Şam sahilindeki Cebele'ye kadar uzanan geniş bir emirliğe hükmediyordu. el-Âkûra bölgesi, el-Betrün, Enefe, Araka, Tartus, Cibâl Akkâr ve ed-Dâhil'deki Cibâlü'l-Aleviyyîn bu emirliğin dahilindeydi. Kaleler: el-Havâbi, el-Kehf, el-Müneyka, el-Kudmûs, Misyâf, Hısnu'l-Ekrâd, el-Ulleyka, Rafeniyye ve diğerleriydi.

Atabek Tuğtekin'in Benî Ammâr Emirliği ile ilişkileri 482/1089 tarihinden itibaren başlamıştır. Bu, Fahrü'l-mülk'ün ağabeyi Kadı Celâlü'l-mülk Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ammâr⁶ zamanına denk gelmektedir. O 464/1072 yılında Trablus'ta hüküm sürmüştür. Bizanslılar

³ Âtika b. Sâmîr Beytiyye, Atabekiyye Âl-i Tuğtekin ed-Dımaşkiyye, (Basılmamış master tezi), Danışman: Prof. Dr. Ömer Abdusselam Tedmuri, Lübnan Üniversitesi, 3. Bölüm, Trablus 1422/2001.

⁴ Ömer Abdusselam Tedmuri, *Terâcimu'l-Ulemâve'l-A'lâm fi'l-Karni's-Sâdis el-Hicrî*, 1. Bs. El-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda-Beyrut 2011, c. 2, s. 55-57, no: 504.

⁵ Ez-Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Sijyeru'l-Âlami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaud ve Me'mûn Sağırıcı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, c. 19, s. 311, no: 196.

⁶ Ömer Abdusselam Tedmuri, *Terâcimu'l-Ulemâve'l-A'lâm fi'l-Karni's-Sâdis el-Hicrî*, Mevsûatü'l-Ulemâve'l-A'lâm fi Târîhi Lübnan ve Sâhilü's-Şâm, 1. Bs. El-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda-Beyrut 2011, c. 2, s. 573-580, no: 529.

Cebele kalesini zapt etmişlerdi. Kalenin kadısı Ebû Ubeydullah Mansur da esirler arasında bulunuyordu. Bunun üzerine Celâlî'l-mülk ona mektuplar göndererek esaretten kurtulması için yardım edeceğini ve Cebele'nin kedisine teslim edilmesinden sonra buranın kadılığını tekrar kendisine vereceğini vadetmişti. Cebele'de onun serbest bırakılması Rumların kendilerini zayıf hissetmelerine neden oldu. Celâlî'l-mülk'e, deniz kuvvetlerinden bir kısmını göndermesini talep eden bir mektup yazdı. Bunun üzerine Celâlî'l-mülk bir kısım denizcilerinin yanında "Aynü'z-zaman" adını verdiğini bir kölesiyle birlikte Trablus askeri birliğine girmiş olan Sünnî Türkmenlerden 300 kişiyi ona yolladı. Kalenin kapıları onlara açıldı ve böylece Rumlardan kaleyi geri aldılar.⁷Bu olay üzerine Celâlî'l-mülk onlara ihsanda bulundu. Kadı Mansur sözünde durmuş, Celâlî'l-mülk de ona büyük miktarda mal vermiştir.⁸Böylece Cebele, 469/1077 senesinden itibaren Trablus kadısının hâkimiyetine geçmiştir.⁹ Kadı Mansur vefatına kadar vazifesini burada yapmıştır. Kendisinden sonra bu görev İbnSuleyha¹⁰ olarak da tanınan oğluEbû Muhammed Ubeydullah b. Mansur'a geçmiştir. O henüz genç olup biniciliğe ilgi duyuyordu ve kendine fazlasıyla güveniyordu. Bu sebeple askerlik mesleğini seçti ve bu alandaki yeteneğini kanıtladı. Ordusunun güvenini kazandıktan sonra hırsı onu Cebele'nin fiili hâkimi olmaya sürükledi. Celâlî'l-mülk b. Ammâr bu tehlikeyi sezmiş ve onu yakalayarak tevfik etmek istemişti. Fakat İbnSuleyha kendisine yapılan planı hissetmiş ve sebeple de İbnAmmâr karşı isyan ettiğini ilan etmişti. Cebele'nin yakınlarınakadar Selçuklular hükmetmeye başlayınca, amacına ulaşmak için onlarla işbirliği yapmayı uygun bulmuştu. Bu sebeple de Abbâsî Halifesi adına hutbe okuturdu.¹¹Celâlî'l-mülk, Selçukluları öfkelenlendirmekten korktuğundan ve Selçuklularla arasındaki barışın bozulmasına sebep olmamak için askeri bir harekât yapamamıştı.

⁷Sıbtİbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtü'z-Zaman fî Târîhi'l-A'yân*, (Mısır Milli Kütüphanesinde elyazması), c. 2, k. 2, 170 A,B.

⁸İbnTağrıberdi, en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire, *Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye*, Kahire 1963, c. 5, s. 111 dipnot.

⁹Ömer AbdusselamTedmurî, *Lübnan mine's-Siyâdeti'l-FâtümiyyeHatta's-Sukûtubiyedi's-Salîbiyyîn (358-518/969-1124)*, et-Târîhu's-Siyâsî, Dâru'l-İman, Trablus 1994, s. 169.

¹⁰Tedmurî, a.g.e., s. 177.

¹¹İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmilî't-Târîh*, thk. Ömer AbdusselamTedmurî, Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, Beyrut 1997, c. 8, s. 446.

Fakat büyük bir zekâ ve dehayla Selçukluları düşmanlarına karşı kışkırtmayı başarmıştı. Şöyle ki, babasının vefatından beri 488/1095 hüküm süren Dımaşkhâkimi Şemsü'l-Mülûk Dukak b. Tutuş'a elçiler ve bol miktarda mal göndererek düşmanını öldürtmeye teşvik etmiş, sonunda o da bunu kabul etmişti. Atabek Zahîru'd-dîn Tuğtekin'i onun üzerine göndermişti. Tuğtekin, İbn Suleyha'yı kuşatmış fakat bir netice elde edememiş bir de Cebele'den yaralı olarak dönmüştü.¹²

Cebele, Celâlü'l-mülk İbn Ammâr'ın vefatından (30 Şaban 492/1099)¹³ sonrasına ve Haçlıların Şam sahiline gelişlerine kadar İbn Suleyha'nın elinde kalmıştı.

Fahrü'l-Mülk İbn Ammâr ağabeyinin vefatının hemen akabinde yönetimi ele almıştı. Talihsizdi çünkü onun hükumete gelişi Haçlı Seferlerinin başlangıcına denk gelmişti. Godfrey de Bouillon ve Lorraine Dükü'nün kumandasındaki bir grup Haçlı Cebele'ye ulaşmış ve muhasara etmişlerdi. İbn Suleyha adamlarıyla birlikte onlara giderek, kuşatmayı kaldırmaları halinde birçok hediyenin yanında altın vermeyi teklif etmişti. Franklar onun bu teklifini az bulmuşlar ve küçümsemişlerdi. Bunun üzerine İbn Suleyha, Selçuklu Sultanı Berkuyaruk'un¹⁴ Şam'a geldiği yönünde haberler yaymış, bunun üzerine Franklar kaçmıştı. Şimdi burada tarihçi İbnü'l-Esir'in anlattıklarını harfiyyen naklediyoruz:

“Bu haberi (yani Sultan Berkuyaruk'un Şam'a geldiği haberi) ancak Sultan'ın kendilerini takip etmekten vaz geçtiğini öğrenince geri dönüp (Cebele'yi) tekrar muhasara ettiler. Fâtîmîler'in onlarla (Haçlılarla) savaşmak üzere yola çıktığını söyleyince Haçlılar ikinci defa oradan (Cebele'den) uzaklaştılar. Sonra geri döndüler, bunun üzerine oradaki Hıristiyanlarla anlaşıp Haçlılara şebirin bir burcunu kendilerine teslim etmek ve böylece şebre hakim olmalarını sağlamak gayesiyle haber göndermeye karar verdi. Hıristiyanların bu husustaki mektupları Haçlıların eline geçince ileri gelenler ve şovalyelerden müteşekkil yaklaşık üç yüz kişiyi teçhiz edip anlaştıkları burca gönderdiler. Haçlı şovalyeleri

¹² İbnü'l-Esir, a.g.e., c. 8, s. 446.

¹³ El-Azîmî, Muhammed b. Ali el-Halebî (ö. 556/1161), *Târîhu'l-Azîmî*, thk. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 26, thk. İbrahim Za'rur, Dımaşk 1984, s. 360.

¹⁴ Tyre'li William, *el-Hurûbu's-Salibiyye*, trc. Hasan Habeşî, Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmeli'l-Kitâb, Kahire 1992, c. 2, s. 52.

sarkıtılan iplerle birer birer yukarı çıkmaya başladılar. Surların üzerinde bulunan İbnSuleyha da yakarı çıkan Haçlıların hepsini teker teker öldürdü. Sabableyin şovalyelerin kafalarını kesip aşağı attılar. Bunun üzerine Haçlılar oradan uzaklaştılar.

Daha sonra Haçlılar Cebele'yi yeniden kuşattılar. Şehrin önüne ahşap bir burç diktiler. Burçlardan birini de yaktılar ve orada sabahladılar. Bu burcu Ebû Muhammed yaptırmıştı. Ebû Muhammed daha sonra surda delikler açtı ve kapıdan dışarı çıkıp onlarla savaştı, fakat mağlup oldu ve Haçlılar onu takip ettiler. Bunun üzerine adamları da o delikten çıktılar ve arkadan Haçlılara saldırdılar. Haçlılar bozuldu ve geri dönüp kaçtılar. Kumandanları¹⁵ esir alındı, ancak büyük meblağda kurtuluş akçesi verip kendisini kurtardı.

Ebû Muhammed daha sonra Haçlıların kendisini takip etmekten vaz geçmeyeceğini, kendisini onlara karşı müdafaa edecek kimsenin de olmadığını anladı ve AtabegTuğtekin'e haber gönderip Cebele surlarını teslim etmesi, ailesi ve ağırlıklarıyla Dımaşk'a varıncaya kadar kendisinin koruması için güvendiği bir şahsı göndermesini istedi. Tuğtekin onun isteğini kabul etti ve oğlu TâcülmülkBörü'yü ona gönderdi. Ebû Muhammed şehri ona teslim edip Dımaşk'a gitti. Tuğteki'den kendisini Bağdat'a göndermesini istedi, o da bunu kabul etti ve Enbar'a varıncaya kadar onu koruması için muhafızlar görevlendirdi.

Ebû Muhammed Dımaşk'ta bulunduğu sırada Trablus hâkimi İbnAmmâr, Melik Dukak'a haber gönderip: "İbnSuleyha'yı bana beş parasız teslim et, bütün malını da sen al; sana üç yüz dinar veririm" dedi, fakat Dukak bunu kabul etmedi. Ebû Muhammed Enbar'a varınca orada birkaç gün kaldı, sonra Bağdad'a gitti. Bu sırada Sultan Berkuyaruk da Bağdad'daydı. Ebû Muhammed Bağdad'a varınca vezir el-EazzEbu'l-Mehâsin onun yanına getirtti ve : "Sultanın paraya ihtiyacı var. Askerler ondan yanında olmayan şeyleri istiyorlar. Biz senden otuz bin dinar istiyoruz. Bu Sultan Berkuyaruk için büyük bir iyilik olur. Sen de bu vesileyle mükâfat ve teşekkürü hak edersin." Dedi. Bunun üzerine Ebû Muhammed: "Benim göç yüküm, eşya ve

¹⁵Kondİstabl veya İstabl, Latince "Comes Stabuli" birleşik lafzının muarrebidir. Ortaçağ Avrupa terimi olarak, kale kumandanı ve muhafızı anlamına gelmektedir. Memlükler devrinde bununla eş anlamlı olarak "Dizdar" kelimesi kullanılmıştır.

paralarım Enbar'damisafir kaldığım evdedir.” Dedi. Vezir de oraya birkaç adamını gönderdi. Bunlar Enbar'da çok miktarda mal ve değerli takılar buldular ki, bunlar arasında çok güzel bir şekilde yapılmış altın ve gümüşten mamul bin yüz parça ziynet eşyası vardı. Ayrıca benzeri bulunmayacak vasıfta elbise ve sarıklar da bulunuyordu.¹⁶

İbnü'l-Esîr, Cebele hakkındaki rivayetine şu sözleriyle devam eder: “Tâcülmülkbörü'ye gelince: o Cebele'ye hâkim olup oraya yerleşince, adamları da kendisi de halka çok kötü davrandılar, onlara hoşlanmayacakları muamelelerde bulundular; bunun üzerine şehir halkı Trablus hâkimi Kadı Fahrü'l-Mülk Ebû Ali, Ammâr b. Muhammed b. Ammâr'a haber gönderip kendilerine yapılan muameleden dolayı şikâyetçi oldular, teslim etmeleri için adamlarından birini göndermesini istediler; o da kabul edip oraya asker sevk etti. Askerler Cebele'ye girdiler ve halk ile iş birliği yapıp Tâcü'l-Mülk ve maiyetindekilerle birliktesavaştılar. Sonunda Türkler mağlûp oldular, İbnAmmâr'ın askerleri de Cebele'ye hâkim oldular ve Tâcü'l-Mülk'ü esir alıp Trablus'a gönderdiler. İbnAmmâr onu güzel karşıladı, iyilik ve ihsanda bulundu, sonra da babasının yanına Dımaşk'a gönderdi. Babasından özür dileyip meseleyi anlattı; çünkü İbnAmmâr, Haçlılar'ın Cebele'yi işgal etmelerinden korkuyordu.”¹⁷ Bu olayların tamamı 494/1100 senesinde cereyan etmiştir.

Fahrülmülk b.Ammâr, Tuğtekin'e iyi bir siyaset ve anlayışlı oluşunu ince bir biçimde yansıtarak bir adım atmıştı. Bu yolla aradaki sulh içindeki ilişkilerin devamını sağlamış, ona karşı hasmâne bir tavır takınmamıştır. Özellikle Haçlılar karşısında yardımına ihtiyaç duyduğunda ona müracaat etmiştir. Bundan sonraki hadiseler de onun başarılı siyasetini teyit etmiştir. İleride değinileceği üzere, bu siyasetinin meyvelerini de Tuğtekin'in, kendisini kurtarmasında alacaktır.

Henüz bir yıl bile geçmeden Franklar Şubat 495/1102'de Cebele'nin güneyindeki Tartus şehrini ele geçirmişlerdi. Haçlılar 497/1103 senesinde Cübeyl şehrini ele geçirince, Trablus kuzeyden ve güneyden çevrilmiş oldu.

¹⁶İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. 8, s. 444-449.

¹⁷İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. 8, s. 448.

Şehir ve şehir halkı için çemberin daralması sebebiyle şehrin batı tarafında doğrudan Trablus nehrine bakan kayalık bir platonun üzerine bir kale yapımına başlandı. Burada, Hz. Osman'ın hilafetinin başlarında sahabe-i kiramdan Süfyan b. Mücîb el-Ezdî, Trablus'u feth ettiği sırada bir kale inşa etmişti.¹⁸ Bu aynı mevkide KadıCelâlülmülk b. Ammâr'ın*Meşhed* diye bilinen bir cami inşa ettirmişti. Haçlı kumandanı Saint GillesliRaymond bu camiyi kiliseye çevirmesinden sonra günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁹ 300 atıyla kaleye saldıran Trablus emirinin hücumları başarılı olmuş, 19 Zilhicce 497/1104'te²⁰ içindekileri öldürmüşler ve kaleyi tahrip etmişlerdi.²¹

Saint GillesliRaymondve beraberinde bulunan kont ve şövalyelertahrip edilmiş kalenin içine girdikleri sıradayanan salonlardan birisi çöktü. Raymond bu olayda yanmış on gün sonra ölmüştür.²² Halasının oğlu William Jordan bu binayı yeniden yaptırmıştır. Kuşatma öyle şiddetlenmişti ki, fakirleri şehirden sürmüşler, akabinde zenginler de fakir düşmüşlerdi.²³ İbnAmmârTrablus'tan çıkarak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Melikşah ve Abbâsî Halifesi el-Müstazhir Billâh ile görüşmek ve düşmanı bölgeden uzaklaştırma için yardım istemek üzere Bağdat'a gitmek zorunda kaldı. Bağımsızlığını devam ettirmek için Fâtımîler'den yardım istemeyi düşünmemişti. Bu yüzden Şaban 501/1108'de Dımaşk emirlerinden Artuk b. Abdurrezzak'a Bağdat'a giderken Dımaşk'a girişi sırasında kendisiyle bir ittifak yapmak için haber göndermişti. İbnAmmâr, Trablus'tan ayrılmadan önce amcasının oğlu Şerefü'l-Mülk lakaplı Ebu'l-Menâkîb Muhammed b. Abdullah b. Ammâr'yerine vekili olarak bıraktı. Ona ve onun yanına bıraktığı askerlerine, kendisi yokken şehri müdafaa etmelerini emretti. Günde üç kez

¹⁸ *Müsnedü Muaviye el-Etrablûsîfi'l-Hadîsve'l-Fevâidve't-Târîh*, nşr. Ömer AbdusselamTedmuri, Dâru'l-İman, Trablus 1997, s. 106.

¹⁹ Hasan Sarkis, *Contribution a l'histoire de Tripoli et de saregion a l'epoquedesCroisades, Problemesd'histoir, d'architecture et de ceramique*, Paris 1980, s. 128-129.

²⁰ İbnü'l-Kallânîsî, *Zeylû Târîbi Dımaşk*, s. 146; İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-çamân*, c. 2, s. 264; c. 2, s. 425,426; Bektâş el-Fâhirî, *Târîhu'l-Fâhirî*, thk. Ömer AbdusselamTedmuri, *el-Mektebetü'l-Asriyye*, Sayda-Beyrut 2010, c. 2, s. 414.

²¹ Wiet (Gaston), *Uneinscription d'unprince de Tîrpoli de la dynastiedes Banu 'Ammar- dans Memorial Henri Basset- T. XVIII 280*, Paris 1928.

²² *Anno Commena, The Alexiad*, çev. E. A. S. Dawes, London 1928, c. 111, s. 389.

²³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 8, s. 527.

surları denetlemeleri için askerler, muhafızlar, kâtipler ve hafızlar tayin etti. 800 denizci, 2000 süvari ve piyadenin altı aylık maaşlarını peşin olarak verdi.²⁴Maiyyetiyle birlikte Trablus'tan çıkarak Beyrut'a, buradan da Dımaşk'a hareket etti. Dımaşk'a emir Artuk'unhimayesinde girmiş, AtabegTuğtekinkendisine saygı ve hürmetle göstermiş, hatta onu kendi hamamına bile sokmuş, onun için ziyafet vermişti. Ordu kumandanları ve ileri gelenler kendisine at, katır, deve, elbise ve taşıyabileceği kadar başka şeyler de vermişlerdi. Ancak o bu hediyeleri kabul etmedi. Şairler onu övmüştür. Ertesi gün haşiyesiyle birlikte Dımaşk'tan hareket etmeden önce, Trablus'ta vekili olarak bıraktığı amcazâdesinin isyan ettiği ve ileri gelen bir kumandanı öldürttüğü haberi geldi. Bunun üzerine İbnAmmâr askerlerine, onu yakalamaları ve el-Havâbî Kalesi'ne²⁵ hapsedmelerini emretti. Sultan'a takdim etmek üzere babasını temsilen TâcûlmülûkBöri b. Tuğtekin'in ile birlikte Dımaşk'tan ayrıldı. Bunlar aralarındaki dostluk ilişkilerini kanıtlamaktadır. Sultanla olan görüşmesini ayarlaması için kendisine yardımcı bir sefir görevlendirdi. Saygı ve hürmetle karşılandı. Öyleki, sultan karşılama yapmak için bütün emirlerinin çıkmasını istedi. Onlarla birlikte üzerine oturması ve saray getirmeleri için bir tahtirevan gönderdi. Karşılama onu yakınına oturttu. Halife el-Müstazhir Billâh da kendisine samimiyetle davrandı ve onu Bağdat'taki bir saraya yerleştirdi. İbnAmmâr'ın Bağdat'a girişi önemli bir gündü. Sultan Muhammed b. Melikşah, daha önce onun emsali hiçbir melike vermedi güzel bir ziyafet tertip etti.²⁶İbnü'l-Esîr Trablus emiri Fahrü'l-Mülk'ünziyade ikram ile karşılaşmasına şunları ekler: "İşte bunların tamamı, cihadın dünyadaki semereleridir, ahiretteki mükâfatı ise elbette daha büyüktür."²⁷

Resmi görüşmeler başlamadan önce Fahrü'l-Mülkgarip eşyalar, safkan bir at ve İbnü'l-Bevvâb'ın hattıyla bir Mushaf-ı şerif gibi çok kıymetli eşyaları

²⁴İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 8, s. 527; İbnü'l-FurâtNâsiruddîn Muhammed b. Abdurrahim, *Viyana Kütüphanesi yazması*, no: 814, c. 1, 3B. İbnü'l-Kallânîsî, *a.g.e.*, s. 160.

²⁵İbnü'l-Kallânîsî, *a.g.e.*, s. 161; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 8, s. 558; İbnü'l-Cevzî, (yazma) c. 12, k. 3, 260B; matbu c. 2, s. 493.

²⁶İbnü'l-Adîm Ömer b. Ahmed, *Buğyetü't-Taleb fî TârîhiHaleb*, nşr. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1976, s. 158.

²⁷İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 8, s. 559.

ihtiva eden hediyelerini Sultan'a sundu. Ardından Haçlıların Trablus'u kuşatmaları ve oradaki Müslümanların büyük bir sıkıntı içinde muzdarip oldukları hakkında bir konuşma geçti. Sultandan yardım istedi. Kendisiyle birlikte asker gönderilecek olursa istedikleri her şeyi yapmayı tekeffül etti. Görüşmeler beraberindekibir kısım önde gelen ümeranın, önce Sultana karşı isyan eden bir asinin başlattığı isyanı bastırmaküzere Musul'a gitmeleri, ardından da Trablus'a gitmeleriyle sona erdi.²⁸

Fahrü'l-Mülk verilen sözlerin yerine getirilmesi için Bağdat'ta yaklaşık 5 ay boşu boşuna bekledi. 502 senesi Muharrem ayının ortalarında Dımaşk'a döndüğünde Trablus'un onun hâkimiyetinden çıkıp Fâtımîler'in eline geçtiğini öğrendi. Bir müddet Dımaşk'ta kaldı ve sonunda Tuğtekin'den kendisine bir bölük asker vermesi talep etti, Tuğtekin de onu bu isteğini yerine getirdi. Trablus yakınlarındaki İrka yakınlarına geldi. Buradan dönerek tutuklanan amcasının oğlu Şemsü'l-Mülk'ün bulunduğu el-Havâbî Kalesine geldi. En sonunda Cebele'nin sahiline yerleşti ve halk kendisine itaat etti.²⁹

Fahrü'l-Mülk İrka'dan ayrılıp Cebele'ye gelirken, güvendiği kölelerinden birini orayı savunmak üzere bırakmıştı. Franklar Trablus'un yakınlarında seferber haldeydenerzakı kesiyorlardı, bu da sıkıntıyı artırıyordu. Dımaşk hâkimi Tuğtekin dışında Müslümanlardan yardım istenecek kimse yoktu. Şehrin himayesinde kendisinin aciz kaldığını, kaleyi ona teslim edeceğini ifade eden bir mektup yolladı. Mektubunda şunları söylemiştir: “Bu kaleyi Müslümanların almaları benim için hem dünya ve hem de ahiret açısından Haçlıların işgal etmesinden daha hayırlıdır.” Bunun üzerine Tuğtekin İsrail adlı bir adamını üç yüz kişiyle birlikte göndererek 502/1109 senesinde kaleyi teslim aldı. İsrail, İbn Ammâr'ın mallarına tamah etmiş, bir ok atarak onu öldürmüştü. Tuğtekin, kaledakilere muttali olmak orayı askerleriyle, erzak ve savaş araç gereçleriyle takviye etmek için kaleye gitmek istedi, fakat iki ay boyunca yağın şiddetli yağmur ve karziyaretine mani oluyordu. Yağmur durduktan sonra dört bin süvariyle yola çıktı. Fakat ansızın şehri kuşatmış olan Haçlılarla karşı karşıya geldiler. Karşı koyamadılar. Bunun üzerine Tartus

²⁸İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'ş-Şaman* (yazma), c. 12, k .3, 260; (matbu) c. 2, s. 493-494.

²⁹İbn Munkiz Üsame, *el-İ'tibâr*, thk. Philip Hitti, Princeton 1930, s. 96.

yolu üzerinde el-Akme denilen kaleye giderek burayı civardaki bazı kaleleri ele geçirdiler. Fakat Trablus'u muhasara eden Guillaume Jordan dönüşünde gece bir tuzak kurdu ve Tuğtekin'i bozguna uğrattı. İrka'ya giderek 3 hafta boyunca burayı muhasara etti, Recep 502'de eman ile şehri ele geçirdi. İsrail'i yakaladı ve onu ancak esir edilmiş bir Haçlı kumandanının serbest bırakılmasına karşılık olarak serbest bırakıldı.³⁰ 11 Zilhicce 502/12 Temmuz 1109'da Trablus'u ele geçirmek için dönmeden önce, öncü birliklerini kuzeye göndererek Hama'nın üzerindeki Şeyzer'e hücum ettiler. Trablus'un düşmesi Dâru'l-İlmdiyeye adlandırılan ve yaklaşık 3 milyon yazmayı ihtiva eden büyük kütüphanesinin yanmasına sebep oldu.³¹ İngiliz Haçlı Seferleri tarihçisi Steven Runciman, burayı "Dünyanın en mükemmel kütüphanelerinden biri" olarak zikretmektedir.³²

Trablus'un düşmesinden sonra Şam sahilindeki Banyas (Belenyas) düşmüştür. Daha sonra Fahrü'l-Mülk Akkar ve Cübeyl'in yukarıdaki Cebelü'l-Munayıra bölgelerindeki bazı iktaların kendisine bırakması karşılığında Cebele'yi Haçlı kumandanı Tancred'e teslim etmiştir. İbn Ammâr, Şeyzer kalesine gitmişti. Buranın hâkimi Trablus asıllı Emir Sultan b. Ali b. Mukallid b. Munkızidi. Onun yanında ikamet etmesi sorun olunca, Dımaşk'a gitmeyi tercih etti. Dımaşk'ta Tuğtekin onu kendisine ait bir eve yerleştirdi. Dımaşk'ın büyük kazalarından biri olan Zebedânî'yi kendisine ikta etti.

Haçlılar böylece, her biri Benî Ammar Emirliği'nin sahil kaleleri ve şehirleri olan Cübeyl, İrka, Trablus, Enefe, Batrun, Tartus, Banyas ve Cebele'yi ele geçirmişlerdi. Elde sadece Cibâl'deki Cübeyl'e bakan ve onunla Ba'albek arasındaki el-Munayıra'nın aralarında bulunduğu iç kesimdeki kaleler kalmıştı. Ki burası Benî Ammâr emirliğinin güneydoğu zaviyesini teşkil ediyordu. Akkar kalesi ise İrka'ya bakan kuzey dağlarının üzerinde yer

³⁰İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 8, s. 571; en-Nüveyri Ahmed b. Abdulvahhab, *Nihayetü'l-Ereb fî Fümünî'l-Edeb*, thk. Muhamme Emin ve Muhammed Hilmi, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kahire 1992, c. 28, s. 264; İbnü'l-Furât, *Târihu'd-Düvel ve'l-Mülûk*, (yazma), c. 1, 28A.

³¹İbnü'l-Furât, *a.g.e.*, c. 1, 38B, 40A.

³²Steven Runciman, *Târihu'l-Hurûbi's-Salibiyye*, trc. Seyyid Bâz el-Arîni, Beyrut 1967, c. 2, s. 113, 114.

alıyordu. Dâhili derinlik Emirliğin siyasi ve idari sınırlarını temsil ediyordu. Öyle görünüyordu Tuğtekin'in Zebedânî'yükta etmesinden sonra Benî Ammar, Akkâr ve el-Münaytırada adındaki iki kaleye inhisar etmişti. Tuğtekin ise ova bölgelerine Haçlı saldırılarını durdurmak ve Rafeniyye, Misyâf, et-Tûfân ve el-Ekrâd kalelerini korumak için Franklarla yaptığı anlaşma mucibince bu iki kaleyi de teslim etmiştir.³³

İbn Ammâr'a gelince, onun hakkındaki haberler 512/1119 senesine kadar kesilmektedir. Bu tarihte Musul'da Melik Mesud b. Muhammed b. Melikşah'ın veziri olduğunu ancak yine ertesi yıl azledildiğini görüyoruz.³⁴ 514/1121 senesinde bu kez onu Mardin hâkimi Emir Necmeddin İlgâzî b. Artuk'un yanında görüyoruz. 516/1123 senesi Safer ayında Mısır'a giderek Fâtımî Halifesi el-Âmir Billah'a itaat arzemiş, o da kendisini affederek,³⁵ vefat ettiği 516-517/1123-1124 senesine kadar da burada yaşamıştır.

Yazara ait bazı eserler:

Ö. A. Tedmuri, *Târîh ve Âsâr Mesâcid ve Medârisu Trablus fi'l-Asri'l-Memâlik*, Trablus 1974. (Arabic)

Ö. A. Tedmuri, *Tarih Tarablus al-Siyasi wa'l-Hadari 'abr al-Ousûr*, Tripoli 1984. (Arabic)

Ö. A. Tedmuri, *Loubnanmin al-Fath al-Islâmî hattâ Sukout al-Dawla al-Oumaniya (12-132 H / 634-750 AD)*, Silsilat Dirasat fî Tarih ALSahel ALSahim, Tripoli 1990. (Arabic)

Ö. A. Tedmuri, *Tarih Tarablus al-Siyasi wa'l-Hadari 'abral-Ousûr: 'asral-Mamalik*, Tripoli 1981. (Arabic)

Ö. A. Tedmuri, *Âthâr Tarablusal-Islamia*, Tripoli 1994. (Arabic)

Ö. A. Tedmuri, *Mamsouaat Oulamaaal-Mouslimin fî Tarikeb Loubnanal-Islâmi*, Beyrut 1990. (Arabic)

³³ Abdusselam Ömer Tedmurî, *Lübnan mine's-Siyâdetü'l-Fâtımiyye*, s. 244-245.

³⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 8, s. 630; İbnü'l-Furât, *Târîhu'd-Düvel*, c. 1, 118B.

³⁵ Takiyyüddîn el-Makrîzî, *İttiazu'l-Hunefâbi-Abbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîne'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1973, c. 3, s. 79-80.

Ö. A. Tedmuri, *Tarablus fi al-Tarikh*, Tripoli 1995. (Arabic)

Ö. A. Tedmuri, “The Plans of Tripoli al-Shamandits Mamluk Architecture”, *Aram Periodical*, ix-x (1974), s. 471-495.